

PRILEDILI:
MILIVOJ BEŠLIN ★ PETAR ATANACKOVIĆ

ANTIFAŠIZAM

PRED IZAZOVIMA SAVREMENOSTI

ako

**ANTIFAŠIZAM
PRED IZAZOVIMA
SAVREMENOSTI**

ZBORNIK RADOVA:
Antifašizam pred izazovima savremenosti

IZDAVAČ:
Alternativna kulturna organizacija – AKO
Vojvode Bojovića 13, Novi Sad

UREDNIŠTVO:
Mr Milivoj Bešlin
Petar Atanacković

AUTORI I AUTORKE TEKSTOVA:
Dr Olga Manojlović Pintar, Dr Olivera Milosavljević, Dr Ranko
Končar, Mr Milivoj Bešlin, Dr Todor Kuljić, Srđan Milošević, Milan
Radanović, Vladimir Marković, Mr Mihael Antolović, Yvonne Robel i
Kathrin Herold

RECENZENTI:
Dr Radmila Radić
Dr Tvrtko Jakovina
Dr Vladimir Unkovski-Korica

PROJEKAT PODRŽALA
Rosa Luxemburg Stiftung - Southeast Europe

PREVOD:
Miloš Zorić

LEKTURA I KOREKTURA:
Sava Kuzmanović
Petar Atanacković

DIZAJN:
Daško Milinović

PRELOM:
Branka Žarković

ŠTAMPA:
Zola, Novi Sad, jun 2012.

TIRAŽ:
500

SADRŽAJ

UVOD.....	9
PRVO POGLAVLJE: <i>Savremenici fašizma</i>	21
Olga Manojlović Pintar, <i>Španija kao paradigma antifašizma</i>	21
Olivera Milosavljević, <i>Ko će se suprotstaviti novom fašizmu?</i>	33
Ranko Končar, <i>Sukob naučnog i revizionističkog u našoj savremenoj istoriografiji</i>	41
Milivoj Bešlin, <i>O međuratnom izazovu intelektualcima i odbrani istoričareve struke</i>	45
DRUGO POGLAVLJE: <i>Ideološki temelji revizionizma</i>	55
Todor Kuljić, <i>Anti-antifašizam</i>	55
Srđan Milošević, <i>O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava</i>	71
Milan Radanović, <i>Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji</i>	81
TREĆE POGLAVLJE: <i>Antifašizam kao žrtva istorijskog revizionizma i političkog relativizma</i>	115
Olivera Milosavljević, <i>Uzurpirana pobeda</i>	115
Ranko Končar, <i>Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti</i>	121
Vladimir Marković, <i>Političko nasleđe antifašizma</i>	139
Olivera Milosavljević, <i>Ponavljači na barikadama kolaboracije</i>	169
ČETVRTO POGLAVLJE: <i>Kultura sećanja: nemačko iskustvo</i>	175

Mihael Antolović, <i>Masovna demagogija ili diktatura finansijskog kapitala? Interpretacija nacizma u Zapadnoj i Istočnoj Nemačkoj (1945–1965)</i>	175
Yvonne Robel i Kathrin Herold, <i>Romi kao žrtve genocida: Politika sećanja u (Zapadnoj) Nemačkoj od 1945</i>	193
O AUTORIMA.....	217

UVOD

*Jugoslavija je imala jedan antifašistički pokret:
Generali štaba Druge Armije NOVJ Radovan
Vukanović, Koča Popović, Ljubo Vučković i
Blažo Lompar u Srbiji 1944.*

UVOD

*„Ko kontroliše prošlost, kontroliše sadašnjost.
Ko kontroliše sadašnjost, kontroliše budućnost.“*
Džordž Orvel

*„U fašizmu ne postoji borba za život,
naprotiv, život se živi samo zbog borbe.
Zbog toga, pacifizam je kolaboracija sa neprijateljem“.*
Umberto Eko

Jedan od najuticajnijih historičara današnjice Erik Hobsbaum napisao je da je najveći progres koji je čovečanstvo doživelo u XX veku bio praćen i nezapamćenom varvarizacijom i željom ljudi da uništavaju druge ljude.¹ Tragično i traumatično iskustvo XX veka podučava da je to bio period dominantno obeležen nasiljem i smrću, a ključni pokretač tragike minulog veka bila je ideologija fašizma. Fašizam je kao državni poredak, u prvoj polovini prošlog veka, bio rezultat krize kapitalističkog sistema, ali istovremeno i pokušaj njegovog spasavanja u vremenima akutnih kriza. Pored razvijenog fašističkog pokreta u društvu i prijemčivosti tih ideja nezanemarljivom broju ljudi, dakle, snažnije legitimacijske osnove, mora postojati i želja vladajuće klase, pre svega predstavnika krupnog kapitala za savezom sa fašizmom. U međuratnom periodu kada se fašizam konstituiše kao ideologija, a u nekim zemljama i vladajući poredak, narastaju unutrašnje protivrečnosti u evropskim društvima, zbog tek završenog rata i nestabilne ekonomske situacije. Kapitalizam u 20-im i 30-im godinama XX veka nije pronašao rešenje za siromašenje srednjih slojeva i radništva, zbog čega se povećavaju unutarklasni antagonizmi u mnogim evropskim društvima, jačajući revolucionarne i komunističke snage, što je, prirodno, plašilo vlasnike krupnog kapitala. Zato su oni preko svojih medija, političkih partija, intelektualnih krugova, itd. markirali tzv. neprijatelje, one koji su navodno krivi za opštu socijalnu devastaciju: Jevreje, masone, komuniste, homoseksualce, itd. U savezu sa fašizmom krupni kapital je dobijao apsolutnu potčinjenost radništva njegovim udaljavanjem od revolucionarnih levičarskih ideja i pokreta; a takođe je obezbeđivao i mogućnosti nove akumulacije kapitala putem planske privrede, ulaganjem u industriju naoružanja, kontrolu nadnica, ograničavanje konkurencije i iznad svega osvajanje novih izvora sirovina, tržišta i jeftine ili besplatne radne snage.²

¹ Erik Hobsbaum, *Interesantna vremena. Jedan život u XX veku*, Podgorica, 2005.

² Za različite interpretacije odnosa i međuzavisnosti kapitalizma i fašizma postoji brojna literatura obeležena višedecenijskim disputima historičara o tom pitanju. Videti zbornik *Fašizam i neofašizam*, Zagreb, 1976.

Temeljni **okvir** svakog fašizma čini totalitarna nacionalna država u kojoj se pod kontrolu stavljaju sve sfere društvenog života. Rečju, konstituisanje države bez društva. Fundamentalni **sadržaj** fašizma čini autoritarni nacionalizam, jer je **nacionalizam** rodno mesto svakog fašizma. Važni elementi svakog fašizma su i mitski iracionalizam, militantni i borbeni antikomunizam, antisemitizam i antidemokratija. I najvažniji element fašističke ideologije jeste rasizam – učenje da postoje više, „superiorne“ vladajuće rase i niže, „inferiorne“ rase koje se moraju potčiniti ili istrebiti, u čemu je i suština diskriminacije i nejednakosti. Nasuprot fašizmu, stajao je i stoji **antifašizam** kao pokret, nastao dvadesetih godina XX veka, koji uključuje sve pojedince i organizacije u svetu koji su se pre, tokom i posle Drugog svetskog rata borili protiv fašističkih i rasističkih ideja. Pre početka rata 1939. antifašizam je bio izrazito antiratni i pacifistički pokret, jer je fašizam podrazumevao rat, pa je prirodno antifašizam zastupao ideju mira. Međutim, kada je rat počeo, antifašizam zastupa izrazito borbenu poziciju, tj. da se fašizmu mora suprotstaviti silom i da se on samo u ratu može konačno poraziti. Iz tog vremena je ostala čuvena rečenica antifašista: „Mir će biti totalan ili ga neće biti“, ali je i utvrđena maksima da je **samo aktivni i borbeni antifašizam smislen i istorijski utemeljen**. Antifašizam nije nestao nakon poraza nacističke Nemačke i njenih saveznika. Intenziviranjem nacionalističkih ideologija, relativizacijom i normalizacijom fašizma, pojavom radikalnog desničarskog istorijskog revizionizma i negacionizma, antifašizam ostaje aktuelan kao pokret koji teži podizanju političke svesti i posvećen borbi protiv fašizma **svim** dozvoljenim sredstvima.

Jedan od principa istorijske nauke, koji bi trebalo da je dobro poznat i u najširoj javnosti, predstavlja shvatanje po kojem u istraživanju prošlosti nije moguće postojanje konačnih istina, nepromenljivih, jednom datih i za uvek važećih iskaza i interpretacija. Iz tog razloga se i može reći da neprestano preispitivanje utvrđenih nalaza i saznanja predstavlja jednu od uobičajenih pojava u naučnom bavljenju prošlim događajima. Međutim, to istovremeno ne znači da je svako tumačenje i (pre)vrednovanje istorijskih zbivanja jednako značajno ili vredno, odnosno, da bi ga na jednak način trebalo tretirati, budući da su objašnjenja istorijskih procesa i fenomena uvek određena i faktorima koji su sa one strane naučnosti i racionalnosti. Naime, ne bi trebalo gubiti iz vida činjenicu da se iza tumačenja uvek kriju različite motivacije i da se zbog toga ona, po pravilu, najčešće nalaze u funkciji nečega drugog, nečega što sa samim tumačenjem, naizgled, nije neposrednije povezano. Bez pretenzije da se na ovom mestu priziva

„naučna nepristrasnost“ ili „deideologizacija nauke“, jer bi to predstavljalo upravo iskaz dat sa jedne jasne ideološke pozicije,³ ovde je reč o naglašavanju tih ideoloških motivacija i funkcija različitih, naizgled nepristrasnih tumačenja prošlosti i o pokušaju da se jedan takav, pseudoobjektivnošću zaodenući opšti trend iskrivljavanja, koji traje već decenijama, učini vidljivim. Reč je ne više o usamljenim primerima ili jednom trendu među ostalima, već o sistematskoj pojavi, opštem mestu navodnog istraživanja i olakog procenjivanja istorijskih zbivanja u Srbiji i Jugoslaviji u proteklim decenijama, pre svega u toku Drugog svetskog rata (ali ne samo i isključivo tada). Ovde se, dakle, misli na fenomen koji se naziva **istorijskim revizionizmom**.⁴

Istorijski revizionizam – kako ga definiše Todor Kuljić – predstavlja „preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravedanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva“.⁵ Drugim rečima, u slučaju istorijskog revizionizma na delu je ne samo prevrednovanje tj. novo ili modifikovano tumačenje prošlosti, već neposredna prerada (falsifikovanje, izostavljanje, izvrtnje, itd.) istorijskih činjenica i izvođenje odgovarajućih objašnjenja, koja imaju krajnje utilitarnu vrednost u određenom kontekstu. Istorijski revizionizam u tom smislu predstavlja jednu političku utilitarizaciju istorijskog bavljenja prošlošću i nalaza koji su iz njega proizašli. Utoliko istorijski revizionizam, kao deo šireg pojma *kulture sećanja*, i kao jedan nedvosmislen primer upotrebe prošlosti, predstavlja jasan odraz političke kulture u jednom društvu, odnosno, govori o dominantnim političkim vrednostima u njemu.⁶ Pišući o strukturnoj matrici koja je na Zapadu povezivala istorijski revizionizam i pravo, Vladimir Petrović je izložio sledeću sistematizaciju: „pravno normiranje određenih aspekata prošlosti → istoriografska revizija pravne norme → politička eksploatacija istoriografske revizije → poricanje zločina → pravno sankcionisanje poricanja zločina.“⁷ Na postjugoslovenskom prostoru prisutni su svi segmenti revizionističke prakse, sem poslednjeg. I upravo u ceni koju ova nerazvijena i dehumanizovana društva plaćaju zbog apsolutnog odsustva bilo kakvog pravnog, pa najčešće i moralnog sankcionisanja poricanja zločina,

³ Naime, pozicija u kojoj akteri sebe doživljavaju kao oslobođene od uticaja ideologije, jeste ideološka pozicija, jer ima *par excellence* ideološki karakter. Vidi: Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica, 2009.

⁴ Za dobar primer teorijskog objašnjenja revizionizma videti Vladimir Petrović, „(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)istoriografske revizije na zapadu i istoku“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Sarajevo, 2007, str. 21–42.

⁵ Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima“, u: *Balkanski rašomom. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002, str. 9.

⁶ Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006, str. 7.

⁷ Vladimir Petrović, „(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)istoriografske revizije na zapadu i istoku“, str. 27.

sadržano je i rešenje izlaska iz začaranog kruga duhovne i materijalne pauperizacije i zaostalosti.

Frekventnije manifestovanje istorijsko-revizionističkih tendencija u jugoslovenskom i srpskom društvu, javlja se još u toku druge polovine 80-ih godina XX veka, a do svog punog izražaja dolazi nakon 1990. godine. Promene u udžbenicima i nastavnim programima predstavljale su samo manji deo ovog novog fenomena, jer je istovremeno vršena sistematska difamacija partizanskog pokreta i antifašizma uopšte, te su temeljnom i relativno sistematičnom primenom *damnatio memoriae* uklanjani tragovi antifašističke tradicije iz javnog prostora: menjani su nazivi gradova, ulica, trgova i ustanova, uklanjani pojedini spomenici, dok je u odnosu prema drugim tragovima te tradicije ispoljen do tada neviđen stepen planskog apstrahovanja. Ipak, najteže konsekvence plime istorijskorevizionističke orijentacije podnela je sama istorijska nauka, urušavanjem vlastitih temelja i kritičko-heurističkih profesionalnih metoda. Kako bi historiografija prevashodno trebalo da teži razumevanju i objašnjavanju prošlosti, važno je iskazati jasnu tačku razlaza između ideološko-političkih revizionista i profesionalne orijentacije, koja uz sve nedostatke, istrajava na osnovnim metodološkim principima struke. *Differentia specifica* u odnosu na revizionistički talas nije i ne bi smela da bude **ideološka**, nego pre svega **metodološka**. Savremeni revizionizam nije utemeljen u istorijskim izvorima, on ne otkriva nepoznanice u prošlosti, već svojom isključivošću i simplifikacijama samo svedoči o aistoričnoj orijentaciji dela historiografije koji ga aktivno praktikuje. Istoričara, naime, obavezuju njegovi izvori i elementarni principi struke.

U savremenosti periferizovanog i provincijalizovanog postjugoslovenskog prostora, pod uticajem dominantnih ideologija, nacionalizma, pojmovi i istorijski fenomeni se ne poznaju, ne izučavaju, ali se samopodrazumevaju. Tako su i fenomeni fašizma i antifašizma banalizovani i ispražnjeni od svakog realnog smisla i sadržaja. U takvim okolnostima je moguće manipulirati njima u težnji za konstruisanjem novog identiteta i „nove“ istorije u kojoj se **nasuprot** racionalnoj, istraženoj i naučno verifikovanoj slici prošlosti, pojavljuje: „nacionalni antifašizam“ četnika, „patriotska vlada“ Milana Nedića, skrupulozni hrišćanin Ljotić, „partizanski genocid“ nad Nemcima, „nevine žrtve“ Blajburga, otkrivaju se navodne grobnice komunističkog terora iz 1944, svakodnevno im se multiplikuje broj žrtava, spektakularno se hapse i ponižavaju ili prebijaju na ulici devedesetogodišnjaci, manje ili više opravdano prepoznati kao simboli partizanske borbe... Ipak, ni te

grobnice, kao i novcem poreskih obveznika plaćene specijalne državne komisije za utvrđivanje „žrtava komunističkog terora“, sa ciljem njihovog ugrađivanja u same temelje današnjeg društva i dominantne ideologije, ne služe prevashodno kompromitaciji socijalizma, te „mračne komunističke prošlosti“, kako vole da kažu, nego služe normalizaciji fašizma – prirodnoj težnji svakog nacionalizma. Ne bi trebalo imati iluziju, ne rehabilituje vladajući nacionalizam u Srbiji četnike zbog istorijske pravde ili istine, kako tvrde, ne čak ni zbog samih četnika i njihovog komandanta, već prevashodno zbog toga da bi njihova ideologija nastavila da živi; kao što cilj hrvatskog nacionalizma nije kompromitacija partizanske borbe, nego relativizacija temeljnih vrednosnih orijentacija i podela u samoj Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata, pa samim tim i normalizacija ustaškog pokreta i reafirmacija ideologije koja se nalazila u njegovoj osnovi.

Ipak, uprkos poslednjih godina **nametnutim** temama i isključivim bavljenjem **gubitnicima** (vojnim, političkim i moralnim) u Drugom svetskom ratu, valja se još jednom podsetiti, kada je reč o antifašizmu na južnoslovenskom prostoru, samoočevidnih istorijskih istina zasnovanih na faktima i višedecenijskom radu generacija istoričara. Jugoslavija je imala **jedan antifašistički pokret**, partizanski (NOVJ pod komandom Josipa Broza Tita) koji je izvojevao pobedu nad fašizmom na ovim prostorima. Jugoslovenski su se partizani, vođeni najvišim humanističkim i internacionalističkim principima, beskompromisnom i u svetu proslavljenom antifašističkom borbom, jedinim autohtonim i samostalnim pokretom otpora u kontinentalnoj Evropi, ali i autentičnom socijalnom revolucijom, nametnuli kao stvaraoci nove Jugoslavije – tog neponovljivog emancipatorskog projekta, koji je odgovorima na istorijske izazove fašizma 1941–1945, ali i celokupnim posleratnim razvojem, narode ovih prostora udaljio od istorijske periferije, načinivši ih po prvi put subjektima, a ne samo objektima vlastite istorije.

Zbog toga je danas, kada se poručuje iz uticajnih centara političke moći i od istoričara bliskih tim centrima, da je relativizacija istorijske istine i gotovo svih dostignuća naučne historiografije poželjan obrazac mišljenja i kada sledstveno tome sudovi donose političke odluke konstituišući imaginativnu sliku istorije, što zakonomerno uvlači postjugoslovenski prostor u novi krug iracionalnih mitologizacija, ključna pouka da su navedena društva, kao i pripadajuće im historiografije pluralnog karaktera, čak mnogo više nego što to izgleda na prvi pogled, te da je važno istraživati na onim orijentacijama, strukturama

i pojavama, koje su i do sada odsudno i prekretno doprinosile pluralizaciji tih društava, ali i odbrani istoričareve struke, suočavajući ih sa neprijatnim, ali neophodnim realitetom, dajući time svoj doprinos koliko razvoju kritičke svesti, toliko i traganju za istinom u prošlim zbivanjima.

Urednici zbornika su izborom tekstova, od kojih su neki već objavljeni, nastojali da nedvosmisleno ukažu na važnost i aktuelnost rasprava o fašizmu i antifašizmu, postulirajući pre svega neprocenjiv značaj antifašističke tradicije i njene etičke i simboličke vrednosti, za srpsko, ali i ostala društva na postjugoslovenskom području. Jedno od osnovnih pitanja koje se nalazi u fokusu interesovanja ovog zbornika, jeste koji su to savremeni izazovi pred kojima se našao antifašizam, pre svega, u Srbiji i na koje bi sve načine na njih moglo da se odgovori. Iako svesni da definitivni odgovori na ova pitanja ne mogu da se pruže i da, u tom smislu, ovaj zbornik ne može predstavljati konačnu reč u borbi protiv normalizacije fašizma – a istorijski revizionizam i nije ništa drugo nego jedan od vidova diskurzivnih praksi tog procesa – to nas ipak nije omelo u intenciji da postavljamo pitanja, analiziramo, kritički promišljamo, te da se, koliko je to moguće, suprotstavimo višegodišnjoj i sistematskoj relativizaciji istorijske istine, rehabilitaciji dokazanih kvislinga, pa i iz tih procesa proizašloj legitimizaciji fašistoidnih ideja u društvu.

Prvo poglavlje u zborniku nosi naziv *Savremenici fašizma* i počinje radom *Španija kao paradigma antifašizma* Olge Manojlović Pintar. Sukob u Španiji 1936–1939, koji je tema ovog teksta, predstavljao je prvi veliki obračun antifašizma i fašizma i stoga zauzima fundamentalno, ali i konstitutivno mesto u antifašističkoj kulturi i poretku sećanja. Naime, u Španiji su bile nagoveštene sve one strahote koje će u godinama koje su sledile zadesiti ne samo evropski kontinent, već gotovo čitav svet. Španija je predstavljala prvu žrtvu u, kako se činilo, trijumfalnom pohodu fašizma prema svetskoj dominaciji i prvi pokušaj snaga internacionalnog antifašizma da taj pohod zaustave. Iako završena neuspehom, tragična španska sekvenca poslužila je kao pouka i inspiracija u budućim, ovoga puta uspešnim, borbama protiv fašističke ideologije. Poslednji deo rada Olge Manojlović Pintar tematizuje odnos jugoslovenske javnosti prema Španskom građanskom ratu: različit odnos pre-

ma događajima u Španiji u toku 1930-ih godina, značaj koji su iskustva iz Španije imala za Narodnooslobodilački pokret, kao i kasnije kontinuirane pokušaje difamacije španskih veterana, koji su do izražaja došli upravo u vreme raspada Jugoslavije i nestajanja svega onoga što je kao neponovljiv emancipatorski projekat predstavljala. Temu ostatka prvog poglavlja predstavlja, zapravo, jedna knjiga: reč je o istoimenoj dvotomnoj monografiji Olivere Milosavljević,⁸ koja se fokusira na percepciju fašizma u jugoslovenskoj, pre svega beogradskoj, javnosti između dva svetska rata. Kroz tekstove same autorke studije, Olivere Milosavljević, kao i istoričara Ranka Končara i Milivoja Bešlina, čitalac se informiše o inspiracijama i uzrocima za nastanak predstavljane knjige, kao i o njenoj izuzetnoj vrednosti i aktuelnosti, pogotovo u vremenima kada se istorijski revizionizam etablirao, pokušavajući da, svojim interpretacijama s one strane naučnosti, sebe ugradi u same temelje društva i njegovog identitetskog koda.

Ideološki temelji revizionizma je naslov druge po redu celine u zborniku. Ovo poglavlje sastoji se od tri teksta: najpre rada Todora Kuljića, naslovljenog sa *Anti-antifašizam*, a za kojim sledi tekst *O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava* Srđana Miloševića. Ova dva rada nastoje da utvrde koji su to osnovni elementi ideologije istorijskog revizionizma, koja mu je društvena i politička funkcija i koji su načini njegovog delovanja i manifestovanja u naučnoj i vannaučnoj stvarnosti. Polazeći od ispitivanja anti-antifašizma i antikomunizma, kao dva glavna činioca ove ideologije, autori su kao glavni motiv detektovali pokušaj da se na ideološkim temeljima nacionalizma i tzv. antitotalitarizma izvrši svojevrsno „nacionalno i ideološko čišćenje“ antifašističke tradicije i koncepta antifašizma, pod čime se, zapravo, može otkriti upravo jedna tiha normalizacija samog fašizma. Na kraju poglavlja sledi tekst Milana Radanovića *Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti*, koji propituje noviju zakonsku regulativu u Srbiji i njeno mesto u sprovođenju revizionističke politike.

Treće poglavlje zbornika, *Antifašizam kao žrtva istorijskog revizionizma i političkog relativizma*, donosi četiri teksta. Kroz dva rada Olivere Milosavljević - *Uzurpirana pobeda* i *Ponaavljači na barikadama kolaboracije*, analizu Ranka Končara *Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti* i kroz tekst *Političko nasleđe antifaašizma* Vladimira Markovića, u ovom poglavlju se istražuju manifestacije opšteprisutne relativizacije, falsifikovanja i difamacije antifaašizma u Srbiji. Osim toga,

⁸ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma 1–2*, Beograd, 2010.

ispituju se motivi za ovakav odnos struktura moći prema antifašizmu, kao i mogući uticaji koje će ovakve prakse ostaviti, kako na polju naučnih istraživanja, tako i u onome što bi se moglo determinisati kao kultura sećanja i vrednosna orijentacija jednog društva. Upravo kroz razotkrivanje osnovnih motivacija i načina delovanja revizionističke politike, ovi tekstovi ističu ogromni značaj i vrednost antifašizma, kako za budući razvoj srpskog društva, tako i za jednu alternativnu, ali postojeću tendenciju u društvu, koja bi trebalo da doprinese razbijanju monopola dominantne ideološke matrice i time nesumnjivo utiče na pluralizaciju istorijske nauke, ali i političke zajednice u kojoj egzistira.

Poslednja celina zbornika nosi naslov *Kultura sećanja: nemačko iskustvo* i teži da upozna čitaoca sa (u domaćoj javnosti slabo poznatim) problemom kulture sećanja, različitim interpretacijama fenomena nacizma, kao i njihove političke percepcije u samoj Nemačkoj. Ovo poglavlje donosi dva teksta: prvi je rad *Masovna demagogija ili diktatura finansijskog kapitala?* Mihaela Antolovića o različitim tumačenjima nacizma, kao i nastanka i propasti nacističkog sistema, u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj u razdoblju od 1945. do 1965. godine. Posebno mesto u ovom radu zauzima analiza mesta tih različitih ocena u onovremenim ideološkim i političko-legitimacijskim sukobima unutar nemačkog društva i između režima dve Nemačke.

U tekstu *Romi kao žrtve genocida: Politika sećanja u (Zapadnoj) Nemačkoj nakon 1945*, čije su autorke Ivon Robel i Katrin Herold, razmatra se politika sećanja u zapadnom delu Nemačke nakon Drugog svetskog rata, pre svega sa fokusom na primeru sećanja na stradanje Roma, kao jednu često potiskivanu ili zaboravljenu epizodu. Ovaj rad istražuje na koje je sve načine tokom godina i decenija zaboravljano ili marginalizovano stradanje jednog dela stanovništva, te kako je jedan ovakav odnos povezan sa široko rasprostranjenim i duboko usađenim predrasudama prema romskoj populaciji i koje su se sve kontroverze javljale tokom dugogodišnjih pokušaja da se na dostojan način obeleži masovno uništenje Roma u Nemačkoj.

Ovaj zbornik nastao je u okviru istraživačkog projekta „Od glorifikacije do odbacivanja: 70 godina od početka rata i antifašističkog ustanka u Jugoslaviji“, koji je u toku 2011. godine realizovala *Alternativna kulturna organizacija – AKO* (Novi Sad), uz podršku *Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe* (Beograd). Utoliko zbornik radova predstavlja samo poslednji u nizu koraka, koji AKO i pojedinci okupljeni

oko ove organizacije realizuju nekoliko godina unazad.⁹ Višegodišnji rad na istraživanju istorijskog revizionizma i, ujedno, aktivnom suprotstavljanju uticajima ove ideološke orijentacije, koja se već uspela do pozicije ne samo legitimnog, nego i dominantnog obrasca tumačenja prošlih zbivanja, nastavlja se kroz novi projekat i u toku 2012. godine.

Novi Sad / Potsdam

Maj 2012.

Mr Milivoj Bešlin

Petar Atanacković

⁹Među ranije objavljenim publikacijama na ovu temu spadaju i: *Partizanke. Žene u narodnooslobodilačkoj borbi*, prir. Z. Petakov, D. Milinović, Novi Sad: AKO, 2011.; *Sećanje je borba. Rečnik pojmova NOB-a*, ured. Z. Petakov, D. Milinović, Novi Sad: AKO, 2011.; *Izgubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije*, ured. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Beograd: RLS, 2011. Sve publikacije dostupne su na internet stranicama <http://www.csi-platforma.org/publikacije> i <http://www.rosalux.rs/sr/publikacija.php?id=1>

SA VREMENICI FAŠIZMA

Rat u Španiji 1936–1939. bio je prvi veliki sudar fašizma i internacionalnih snaga antifašizma: Pripadnica radničkih milicija Maria Jinesta, Barselona, jesen 1936.

PRVO POGLAVLJE

SAVREMENICI FAŠIZMA

Dr Olga Manojlović Pintar

Španija kao paradigma antifašizma¹

APSTRAKT:

Sukob u Španiji 1936–1939, koji je tema ovog teksta, predstavljao je prvi veliki obračun antifašizma i fašizma i stoga zauzima fundamentalno, ali i konstitutivno mesto u antifašističkoj kulturi i poretku sećanja. U Španiji su bile anticipirane sve strahote koje će u godinama koje su sledile zadesiti ne samo evropski kontinent, već gotovo čitav svet. Španija je predstavljala prvu žrtvu u, kako se činilo, nezaustavljivom pohodu fašizma prema svetskoj dominaciji i prvi pokušaj snaga internacionalnog antifašizma da taj pohod zaustave. Iako završena neuspehom, tragična španska sekvencija poslužila je kao pouka i inspiracija u budućim, ovoga puta uspešnim, borbama protiv fašističke ideologije.

KLJUČNE REČI:

Španija, građanski rat 1936–1939, fašizam, antifašizam, Jugoslavija, KPJ

Danas govorimo o antifašizmu i antikomunizmu. U nekim drugim vremenima govorili bismo o fašizmu i komunizmu. Čini se da već i ovako određenje svedoči o savremenom trenutku u kome stvarnost gledamo kao u nekom ogledalu, preciznije iskrivljenom ogledalu. Razmišljajući o našem razgovoru o antifašizmu u Srbiji danas, odlučila sam da njegove principe izrazim kroz podsećanje na događaje iz ne tako davne, ali neprolazne prošlosti, na događaje od pre sedamdeset i pet godina koji su se odvijali u Španiji. 17. jula 2011. godine se, naime, navršilo sedam i po decenija od izbijanja Španskog građanskog rata koji je trajao do 1. aprila 1939. godine. Taj događaj prepoznajem kao paradigmu 20. veka, kao sažimanje

¹ Izmenjena i dopunjena verzija teksta objavljenog u katalogu izložbe "No pasaran", Arhiv Srbije, 2011.

ideoloških koncepata čija su sukobljavanja i negiranja, ali i preplitanja obeležila prošlost u kojoj smo živeli, ali i vreme naše sadašnjosti.

O njemu je danas moguće govoriti kao o dramatičnom političkom događaju, ali i kao o složenom društvenom i istorijskom fenomenu. Brojni uglovi posmatranja i analize koji nužno uključuju sagledavanje kompleksnih uzroka koji su ga izazvali, kao i posledica i nasleđa koje je ostavio, stavljaju ga u centar svakog razmišljanja o ideološkim konceptima i političkim praksama savremenih društava i jasno izdvajaju kao važnu etapu istorijskog procesa koji je obeležio 20. vek. Različita tumačenja načina na koji je u toku tri godine trajanja rata problematizovan odnos monarhista i republikanaca, centralista i federalista, ateista i klerikalaca, nacionalista i socijalista, komunista i anarhista, predstavljala su okvire sistema vrednosti svakog društva koje se Španskog građanskog rata sećalo, ili ga je nasilno brisalo iz kolektivnog pamćenja. Različita vrednovanja sukoba antifašističkih i fašističkih snaga, u kome su reformske i revolucionarne ideje suprotstavljene anahronim i autističnim društvenim konceptima i njihovim promoterima, uobličavala su odnos prema prošlosti i na taj način konstituisala lične i kolektivne identitete.

U periodu od tri godine koliko je rat trajao, gotovo pola miliona ljudi je ubijeno, umrlo od gladi i bolesti, stotine hiljada su izbegle, raseljene. Razrušeni su gradovi, spaljena sela. Ubijanja civila i brisanje čitavih naselja sa lica zemlje postali su prepoznatljiviji simboli sukoba. Vojske nacističke Nemačke i fašističke Italije iskoristile su ga kao poslednju probu oružja i nove ratne taktike pred izbijanje Drugog svetskog rata. U trenucima kada je na svetskoj političkoj sceni dominirao Hitlerov Treći rajh, a Musolinijeva vojska marširala kroz Etiopiju, borba pristalica španske Republike je predstavljala jedini izraz borbenog (većina će sigurno reći: „A kakvog drugačijeg?“) antifazišma koji je počivao na ideji solidarnosti u odbrani slobode. Jedan od učesnika rata, tada mladi student u Pragu, Ivo Vejvoda 1938. godine je borbu protiv fašizma video kao borbu „protiv svoje vlastite zaostalosti, nepismenosti i predrasuda“ koja „uništava strašno nasljedstvo prošlosti u sebi i izvan sebe, rasvetljuje sve tamne kutove zemlje i svijesti“ i zaključio: „Zato danas mi i stojimo svi u istim redovima: i ja, praški student i do mene profesor Madridskog univerziteta i do njega buntovni radnik iz Fordovih tvornica i oduševljeni soboslikarski pomoćnik iz Splita i ribar sa australskih obala i trgovački pomoćnik iz Beograda, slovenski rudar iz Trbovlja i pariski metalac iz Renaultove fabrike i andaluska seljanka i

katalonski vinogradar – svi, svi oni kojima pripada život i budućnost.“

Ustav koji je Druga španska republika usvojila 9. decembra 1931. godine značio je snažan zaokret u dugom procesu dekadencije španske kolonijalne imperije. Otvorio je mogućnost federalizacije države i sticanje autonomije za Kataloniju, Baskiju, Galiciju. Novim Ustavom žene su dobile pravo glasa, crkva je odvojena od države i njena imovina nacionalizovana. Agrarno pitanje, kao ključno za uspostavljanje nove države, stavljeno je u centar svih političkih rasprava. Međutim, tako korenite promene nužno su naišle na odlučne protivnike koji su opstruirali njihovu realizaciju. Novim političkim realnostima snažno su se suprotstavile desničarske i konzervativne stranke, ali i neki od najistaknutijih republikanaca. Ocenjeno je da članovi Ustava koji su se pre svega odnosili na položaj crkve u novoj državi vređaju verska osećanja većine građana i stoga moraju biti suspendovani. Posledica suprotstavljenih stavova i mišljenja su bile burne promene vlada i ključnih političkih ličnosti, koje su kulminirale pokušajem puča generala Mole, Sanhurha i Franka. Međutim, njihov neuspeh da pučem osvoje vlast, ali i nesposobnost vlade Republike da jedinstvenom, brzom i organizovanom reakcijom porazi pučiste, imali su za posledicu težak, krvav i dugotrajan rat.

„Dve Španije“, kako je pesnik Maćado video sukobljene strane, stale su jedna nasuprot drugoj, a zemlja je podeljena dugim linijama frontova. Odmazde i streljanja civila koja su vršena prvih meseci rata odnela su brojne živote. Antoan de Sent Egziperi je tih meseci pisao: „U građanskom ratu neprijatelj je iznutra; čovek se bori gotovo protiv sebe samoga. Verovatno zato ovaj rat dobija tako strašne oblike: više se strelja nego što se bori. Smrt je ovde neka vrsta zarazne bolnice.“

Na stranu republikanaca stali su Sovjetski Savez i Meksiko. U Španiju su počeli da dolaze i dobrovoljci iz čitavog sveta, a u jesen 1936. godine, Kominternu je donela odluku o formiranju Internacionalnih brigada. Tokom naredne tri godine stiglo je preko 40.000 ljudi sa svih kontinenata iz više od pedeset zemalja. Dolazeći iz različitih sredina i sa različitim vizijama budućnosti, svi su imali isti motiv: uništenje fašizma. Među njima je bilo i preko 1.700 dobrovoljaca iz Jugoslavije.

Frankove snage su podržale fašističke zemlje Italija, Nemačka i Portugal u kako je isticano „krstaškom ratu protiv komunizma“. U isto vreme, odbijanje Engleske, Francuske i SAD da podrže republikansku vlast, dodatno je otvorilo prostor za sve snažnije uplitanje militantnih

fašističkih država. Njihova neutralnost, koju je osnažilo i formiranje Komiteta za neintervenciju Društva naroda, značila je zapravo osudu socijalnih reformi koje je sprovodila vlada Narodnog fronta i distanciranje od prakse nacionalizacije zemlje. Uverene da je sukob u Španiji potrebno izolovati kako ne bi ugrozio svetski mir, a pre svega kako ne bi proširio ideje socijalističke revolucije, vodeće evropske demokratije zapravo su široko otvorile prostor nadolazećem fašizmu u Evropi. Pozivi na aktivni, borbeni antifašizam brojnih pisaca i umetnika, gubili su se pred pastirskim pismom španskih biskupa u kome se pozdravlja Frankov režim, i odlukom Vatikana da posle Nemačke i Italije prizna Frankovu vladu.

U gotovo potpunoj međunarodnoj izolaciji, stalna sukobljavanja su dovela do iscrpljivanja republikanske armije. I pored svega, sukobi tokom 1937. i 1938. godine nisu prestajali. O njihovoj razornosti možda najbolje svedoči jedan dnevni izveštaj republikanske vrhovne komande u kome je stajala naizgled neobična rečenica za strogi stil vojnog izveštavanja: „Menja se oblik španskog tla.“

Teška situacija na frontovima i izostanak međunarodne političke podrške, uslovili su nesuglasice među članovima koalicije Narodnog fronta. Odluka Komiteta za neintervenciju o nužnosti povlačenja svih stranih trupa sa teritorije Španije bila je razorna za pozicije republikanskih snaga. Gojko Nikoliš je u svojim memoarima slikovito opisao odlazak stranih dobrovoljaca iz Španije: „Rastajem se od Španije sa zavežljajem knjiga na ramenu i diplomom počasnog građanina. Ne vidjeh ni Madrid, ni Casa de Campo, ni Casa de Velasquez, ni Granadu. Doživjeli smo poraz. Ali španska revolucija nije prestala da traje. Nastavila se na osebujan način: njeno sjeme i iskustva raznijeti su po svim zemljama gdje su živjeli interbrigadisti. Nisu uspjele da ih zatrupe Staljinove čistke. Mi, u Jugoslaviji, borbom protiv zavojevača, vraćali smo na svoj način i dug prema Španiji, osvećivali smo njene žrtve. Dužni smo joj ostali sve do danas za privilegiju koju nam je dala, ustupivši nam svoje tlo da se na njemu borimo i za našu stvar.“

Tokom tri ratne godine, u Španiji su trajali procesi socijalne revolucije i uspostavljanja agrarnih kolektiva i saveta. Pomoć Moskve koja je primarno bila usmerena na vojne snage nije, međutim, podrazumevala punu podršku realizaciji autohtone verzije španske revolucije. Podela zemlje je predstavljala pokušaje ostvarenja socijalizma, ali su različita shvatanja komunista, socijalista, anarhosindikalista i trockista o pitanjima preraspodele zemlje i organizacije radnih kolektiva uslovljavala stalne

sukobe. U uslovima teških političkih pritisaka i ratnog stanja, razlike među strankama socijalista i komunista su se proširivale. Nemogućnost sporazuma unutar koalicije levice, kao i potpuni izostanak međunarodne podrške ključno su doprineli slomu Republike. 1. aprila 1939. pobjeda je pripala Fransisku Franku. Veliki Unamuno je to vreme sazeo u rečima: Franko je pobedio, vladao naredne četiri decenije, ali nije ubedio.

Posle poraza Španske republike blizu pola miliona izbeglica prešlo je Pirineje i zatražilo azil u Francuskoj. Među njima su bili i pripadnici Internacionalnih brigada. Prvi improvizovani logori su organizovani na plažama u Aržele sir Mer, Barkare, i Sen Siprien, Gir, Verne a „sve što su im francuske vlasti omogućile bila je bodljikava žica“.

* * *

U jugoslovenskoj javnosti, kao i u većini evropskih zemalja, tokom trajanja Španskog građanskog rata preovladavalo je uverenje da upravo taj događaj predstavlja potencijalni rizik za izbijanje novog svetskog sukoba. U uticajnijim državnim medijima definisan kao najveća opasnost za svetski mir, sukob u Španiji je svesno potiskivan na margine javnog polja. Kako je pisao Živojin Balugdžić u *Politici* prvog dana nove 1937. godine: „Svet je u stalnom strahu od onoga što se ne vidi, a što se samo nagađa.“ Političke elite su isticale da se francusko-engleski savez ispoljava „kao jedina moćna zajednica, koja je rešena da brani mir u svetu, pred čijom rešenošću moraju ustuknuti svi zavojevački podvizi ma sa koje strane oni dolazili“. I karikature Pjera Križanića su jasno pokazivale strah od građanskog rata u Španiji kao bombe koja bi mogla da razori krhki evropski mir.

Postajalo je sve jasnije da je u svetskoj politici došlo do dramatične promene snaga. Evropa se tokom poslednjih godina četvrte decenije „vratila režimu čiste sile, a iz međunarodnih odnosa su iščezli i poslednji ostaci ma kakvog pravnog načela ili pravnog pravila“. Liberalni političari su verovali da samo demokratski princip može da obezbedi mir, i da je njegovo očuvanje stoga primat međunarodne politike. Strah od izbijanja i realizacije socijalističke revolucije na Pirinejskom poluostrvu je, međutim, snažio pozicije desnice, koja je na svaki način onemogućavala širenje pozitivne slike o republikanskoj koaliciji u Španiji. Prema svedočenjima Vladimira Dedijera, zbog afirmativnog pisanja o vladi Narodnog fronta, iz *Politike* su 1. maja 1937. godine izbačeni Živojin Balugdžić, Oton Krstanović, Čedo Kruševac, Aleksa Markišić i on sam.

U takvoj situaciji, prikupljanje pomoći za Republiku i slanje dobrovoljaca u redove španske republikanske vojske ilegalno je sprovodila Komunistička partija Jugoslavije, verujući da samo aktivan otpor fašizmu može da dovede do njegovog sloma. Mojsije Stevanović, jedan od učesnika rata koji je poginuo u Španiji, taj stav je obrazložio rečima: „Zadaća nas, kao protivnika rata, nije u tome da svijemo glavu i da kažemo: nećemo rat, a da dozvolimo da fašizam proždere sve naše slobode, sav napredak, kulturu, nauku... Da bismo se borili protiv rata, treba uništiti fašizam i znati: dok je on, mora biti rata, sa njegovim zbrisanjem sa zemljine kugle zbrisaće se i svaka pomisao o pokoravanju jednih naroda drugima, o pustošenju, ruševinama i pljački. Zato mislim da je svima vama jasno zašto mi – prvoborci za svetski mir, najveći protivnici rata – zašto se borimo s puškom u ruci. Borimo se protivu rata, jer fašizam znači rat.“

Ilegalni *Proleter* je bio najsnažniji promoter ideje odbrane Republike, koji je jasno isticao da se u Španiji ne vodi borba za diktaturu proletarijata, već borba za odbranu demokratske republike od fašističke najezde. Proglas KPJ koji je pozivao na solidarnost u borbi protiv fašizma i učešće u borbi Internacionalnih brigada *Proleter* je objavio već na leto 1936. godine. Kao glavni krivac za sukob istaknut je Hitlerov fašizam i sasvim suprotno od zaključaka *Politike* konstatovano je da će svetski mir biti ugrožen ukoliko ne dođe do međunarodne pomoći Republici i direktnog uplitanja u sukob.

Jugoslovenske vlasti su, u skladu sa proklamovanom politikom neutralnosti, na sve načine opstruirale odlaske dobrovoljaca u Španiju i sprečavale gotovo svaki vid afirmativnog izveštavanja o republikanskim snagama. Uočavajući mane oklevajuće politike velikih evropskih sila pobednica, levica je iskristalisala stav da je Španija postala poligon međunarodnih „intriga i kombinacija“ i prostor za odmeravanja snaga. Na suprotnoj strani, konzervativne političke snage nisu nijednog trenutka dovodile u pitanje stav po kome je glavni krivac za izbijanje tragičnog rata bio međunarodni komunizam.

Preko 1.700 jugoslovenskih dobrovoljaca koji su uspeali da stignu u Španiju bilo je raspoređeno u brojnim jedinicama, od kojih su najpoznatije bile „Đuro Đaković“, „Dimitrov“, „Matija Gubec“, „Tomaš Masarik“, „Petko Miletić“, „Ivan Cankar“. Gotovo polovina njih se nikada nije vratila iz Španije. Oni koji su po završetku rata uspeali da stignu do Jugoslavije spremno su se uključili u Narodnooslobodilačku borbu. Preko 250 boraca Internacionalnih brigada je nastavilo borbu protiv fašizma, ali je gotovo polovina u njoj poginula. O veličini hero-

istva španskih boraca najbolje svedoči činjenica da je čak 59 učesnika Španskog građanskog rata i kasnije partizanskog pokreta u Jugoslaviji proglašeno za Narodne heroje, a da su tridesetorica dobila čin generala. Posebno je intrigantna analiza ključnih odluka i događaja koje je rukovodstvo partizanskog pokreta donosilo tokom Drugog svetskog rata i koja jasno pokazuje veliki uticaj španskog iskustva. Od načina organizacije života na oslobođenim teritorijama, do zaključaka zasedanja AVNOJ-a, uočljivo je koliko su odluke španske republike odredile ratnu praksu jugoslovenskih komunista.

Pozicija španskih boraca je u socijalističkoj Jugoslaviji bila neupitna i pored povremenih političkih razmimoilaženja. Ideje proklamovane tokom borbe za očuvanje španske republike nikada nisu dovođene u pitanje. Sa raspadom socijalističke Jugoslavije one su, međutim, proskribovane, a „naši Španci“ su pred naletom revizionizma postali objekat političkih paškvila i prvi simbol socijalističke Jugoslavije koji je nasilno potisnut iz kolektivnog pamćenja. U Beogradu danas ulice više ne nose imena Mate Vidakovića, Milutina Blagojevića, Franje Ogulinca, Petra Drapšina, Marka Oreškovića, Franca Rozmana... Imena Petra Drapšina, Koste Nađa, Žikice Jovanovića, Blagoja Parovića, Mijata Maškovića, Mojsija Stevanovića, Božidara Petrovića, Dimitrija Koturovića, Koče Popovića, Guida Nonveillera, Lazara Latinovića, Lazara Udovičkog i mnogih drugih, potisnuta su na margine kolektivnog sećanja, ili pak negativno interpretirana. Pokušaji difamacije učesnika Španskog građanskog rata i vulgarne interpretacije njihovog borbenog angažmana predstavljali su način dekonstruisanja sistema vrednosti koji je činio jedinstvo jugoslovenske zajednice. Zaboravljena je hrabrost ljudi koji su se odazvali pozivu Pabla Nerude „dođite da vidite krv na ulicama“ i žrtvovali svoje živote u borbi protiv fašizma.

O moralnoj nepotkupljivosti i snazi interbrigadista svedoči i njihov proglas upućen javnosti u vreme dekonstrukcije jugoslovenske zajednice. Sa Skupštine Udruženja španskih boraca održane u Sarajevu 22. i 23. oktobra 1984. godine, upućeno je pismo Centralnom komitetu SKJ: „Danas smo već suočeni sa kritičnim stanjem svestrane privredne, političke, idejne i moralne krize. Nema područja društvene delatnosti koje se ne guši u nagomilanim posledicama pogrešne politike... Partikularizam je postao glavni činilac i motiv pojedinačne, republičke i regionalne aktivnosti, što se već duže vremena porazno odražava na zajedničke opšte interese.“ Kao iskreni levičari, tražili su hitno održavanje vanrednog Kongresa SKJ čije je delegate trebalo da bira

„baza, a ne forumi“. Ne iznenađuje što su od strane državne i partijske elite španski borci pozvani na partijsku disciplinu.

Raspad jugoslovenske socijalističke zajednice koji je započeo dekonstrukcijom njenih ključnih simbola. Španski borci su bili prvi i ključni označitelj društva koje je uništeno. Njihova reafirmacija suštinski snaži ideje savremene levice koje počivaju na idealima solidarnosti i jednakosti čije su temelje snažno udarili revolucionarni pokreti 20. veka.

Ko će se suprotstaviti novom fašizmu?

Okolnosti u kojima živimo posljednjih dvadeset godina odredile su promenu mog interesovanja u istraživanju prošlosti. Dijametralno različit odnos koji mi kao savremenici imamo prema svom vremenu i posebno, dijametralno različit odnos koji smo imali prema nacionalnoj homogenizaciji i Miloševiću osamdesetih, kao i prema ratu i zločinima devedesetih godina, opredelio me je da se zainteresujem za temu oblikovanja javnog mnjenja i javnog govora, jer samo ono što je javno prisutno može da objasni kolike su mogućnosti saznanja savremenika. Drugim rečima, nužna je bila provera često prisutnog alibija da kao obični građani nešto nismo znali ili nismo mogli znati. Taj isti alibi se iz devedesetih godina prenosi i na one aktere i savremenike iz ratnog i predratnog doba sa kojima se danas želi uspostaviti kontinuitet. To je bio razlog što sam se zainteresovala za javno zastupane ideje koje su aktere vodile i način na koji su savremenici, tj. obični ljudi mogli da ih razumeju na osnovu onoga što im je bilo dostupno i javno prezentirano. Predmet mog interesovanja je javna aktivnost aktera i savremenici kojima su ta znanja bila dostupna.

Karakteristika današnjeg govora o prošlosti opterećenog dominantnom ideologijom je njeno osavremenjivanje brisanjem „nepoželjnih“ aspekata i pravdanjem „poželjnih“. Zamislimo nekog istoričara kroz sto godina koji će pisati o našem vremenu i o našim postupcima suditi sa pozicija tadašnjeg znanja, tadašnjih merila i tadašnje „naknadne pameti“ koja će uključivati sve promene koje će se u narednih sto godina desiti.

Ako bi postupao na način na koji se kod nas danas govori o prošlosti on bi iz slike koju bi napravio za to buduće vreme i po merilima tog vremena, isključio naša današnja saznanja i našu percepciju sopstvenog vremena, a o našim postupcima bi sudio na osnovu merila te zamišljene 2111. godine. Iz te slike bi bilo isključeno sve što se ne uklapa u buduću poželjnu prošlost, pa bi se moglo desiti da današnji marginalci, voljom te buduće ideologije, budu proglašeni herojima našeg vremena. Otprilike tako izgleda današnji odnos prema prošlosti od pre mnogo decenija.

Kada sam pre šest-sedam godina sakupljala građu za knjigu o kolaboraciji u Srbiji nisu me zanimala tajna postupanja pojedinaca i grupa nepoznata tadašnjoj javnosti, nije me zanimalo da proniknem u ono što su eventualno tada „mislili“, jer bi to nužno ostalo na nivou spekulacije i mojih današnjih želja da im nešto pripišem ili da ih od nečega odbranim. Zanimalo me je samo ono što je apsolutno pouzdano, a to što je pouzdano je ono što su javno rekli ili uradili, što su njihovi savremenici od njih čuli i videli, a što je direktno uticalo i na njihova mišljenja i postupanja. Da li su oni tada iskreno verovali u ono što su radili bilo mi je irelevantno, kao što mi je irelevantno da li je Hitler verovao u ono što je radio, i kao što mi je irelevantno da li današnje političke elite veruju u ono što javno govore i rade. Jer samo ono što se govori i radi direktno određuje i sudbinu i postupke savremenika. Dakle, mene ne interesuje ona „tajna“ istorija koju savremenici ne vide, jer i kada utiče na njihove živote, ne utiče na njihovo mišljenje i postupanje. Primarno me zanima javna istorija, ono što je poznato savrenenicima, što utiče na javno mnjenje, što određuje njihovo postupanje. Konkretno, za ocenjivanje Miloševićeve politike potpuno je irelevantno da li je on intimno bio nacionalista, komunista ili „američki čovek“. Njegovo delanje je bilo nacionalističko i samo je ono nacionalističko u njemu odredilo i postupanje njegovih sledbenika.

Kada sam završila knjigu o kolaboraciji otvorila su se nova pitanja. Govor o kolaboraciji često skreće upravo na ta spekulativna razmatranja, npr. da li je Nedić intimno bio antisemita, da li je imao slobodu odlučivanja da bude to što jeste, koliki je stepen prisile na kolaboraciju bio prisutan, da li su savremenici u uslovima Drugog svetskog rata imali uopšte mogućnost izbora... Meni su, naprotiv, bile samo važne činjenice da je Nedić potpisivao antisemitske uredbe, da mu niko nije vodio pero u ruci kada ih je potpisivao, da su njegovi savremenici za to znali jer je bilo javno objavljivano, da je na postupke mnogih to uticalo, da su mnogi to osetili na svojoj koži. Njegovi zamišljeni „motivi“ kojima se danas pravdaju ovakvi postupci potpuno su irelevantni jer su u domenu spekulacija i današnjih lepih želja. Kao i svi ostali savremenici i on je imao mogućnost izbora i taj izbor je napravio.

Jedna teza koja se opet sa pozicija današnjih merila često poteže ipak je morala biti proverena. Ona glasi da savremenici nisu mogli imati punu sliku zbivanja, da nisu znali da je rat neizbežan, da su bili zatečeni događajima. U pokušaju upoznavanja savremenika fašizma i provere ovih teza nastale su i ove dve knjige. Bilo je nužno vratiti se još jedan korak u prošlost u odnosu na vreme Drugog svetskog rata i

videti šta su savremenici uopšte znali o fašizmu, da li su znali da je rat neminovao, ko će ga i kada izazvati. Nisam pošla sa definisanim odgovorima na ova pitanja, već sam naprotiv krenula samo sa pitanjima i očekivala sam da iz svega što je objavljivano javno dobijem odgovor. Dakle, trebalo je naći način da se utvrdi koja su saznanja savremenici uopšte imali i dokle je njihova postupanja određivala neka nepoznata sudbinska sila (kako se danas često misli), a odakle je bila u pitanju svesna radnja i njihov izbor.

Pokazalo se, kada je reč o ratnoj i predratnoj prošlosti, da nam savremenici i njihovi današnji interpretatori daju dijametralno različite odgovore. Interpretatori će tridesete godine videti kao normalno, prirodno stanje iz želje da ih, preskakanjem i brisanjem komunističkog perioda, proglase za prošlost sa kojom treba uspostaviti kontinuitet. Ako, međutim, poslušamo savremenike iz 1933. koji su tada živeli, čućemo da su tridesete godine bile *Titanik* za koji se očekivalo da svakog trenutka udari u ledeni breg, da su bile „nesrećno doba“, da su bile „bedna sadašnjica“ koja se mora promeniti, da je Evropa „ozbiljno bolesna“, da je u njoj „moralno zagađena atmosfera“, da sedi na buretu baruta, da se nalazi „u predvečerju novog klanja“, da te godine predstavljaju „nesvareno varvarstvo“ koje vodi u haos.

Slično je i sa slikom Drugog svetskog rata koji se danas interpretira na bazi pretpostavki da je nešto trebalo ili nije trebalo uraditi, da nije trebalo ući u rat, da je trebalo sarađivati sa Hitlerom jer je on nešto obećao... Ako poslušamo, međutim, savremenike, čućemo kako tvrde da je dogovor sa Hitlerom nemoguć, da je manir njegove politike kršenje svega što, kako su u ironiji govorili, „svečano“ obeća, pa je posle plebiscita u Saru 1935. „svečano“ obećao da je završeno sa pomeranjem nemačkih granica, da je posle anšlusa Austrije 1938. „svečano“ izjavio da više nema teritorijalnih aspiracija u Evropi, da je posle cepanja Čehoslovačke šest meseci kasnije, „svečano“ izjavio da više nema teritorijalnih zahteva u Evropi...

Kolaboracija se danas pravda sa argumentom da savremenici nisu imali, niti su mogli imati punu svest ni saznanja o tome šta fašizam jeste i čemu teži, nisu mogli znati za koncentracione logore i masovna ubijanja, sa tezom da je rasizam bio opšte mesto i da su tada svi mislili u rasističkim kategorijama, pa da se pozivanje na rasu ne može nazvati rasizmom.

Pregledajući dnevno, gotovo sve novine, časopise i knjige koje su izašle u Beogradu u periodu od 1933. do 1941. došla sam do nekoliko

nedvosmislenih zaključaka:

- da su obavešteni savremenici znali o fašizmu možda i više nego što mi danas znamo,

- da nije postojala nijedna strana ove ideologije ni njene prakse koja nije bila poznata savremenima u Beogradu,

- da su već 1933. znali da se stvaraju koncentracioni logori, da su znali kako izgledaju i kakva im je namena,

- da su sve znali o rasnoj teoriji, o antisemitizmu i o progonu Jevreja, i to mnogo pre početka Drugog svetskog rata,

- da su sve znali o imperijalističkim planovima fašizma i o njegovom militarizmu,

- da su verovali da je novi rat neminovan, samo su grešili u proceni koje će godine izbiti, da li će to biti 1936, 1938. ili 1939,

- da su beogradske novine odmah posle Minhenskog sporazuma pisale da će sledeća Hitlerova žrtva biti Poljska jer je to pravac kojim se ide ka Ukrajini i napadu na SSSR.

Pokazalo se nedvosmisleno jasno i sledeće:

- da nisu svi mislili u rasističkim kategorijama, naprotiv, da koliko je bilo rasista u zemlji toliko je bilo i žestokih kritičara rasizma koji su protivnike obeležavali kao Hitlerove sledbenike,

- da nisu svi koji su bili protivnici fašizma bili spremni i da se bore protiv njega, naprotiv, da su neki od tih deklarativnih antifašista smatrali da treba čekati da se stvari same od sebe vrata u „normalno“ stanje, dok su drugi bili spremni da sa zadovoljstvom posmatraju veliki okršaj komunizma i fašizma, priželjkujući uništenje komunizma koje će doći od fašizma...

Analiza mišljenja i pisanja savremenika svedoči i da odnos prema ideologiji i praksi fašizma nije uopšte bio jednosmeran, odnosno, da je u velikoj meri zavisio od ideoloških opredeljenja autora koji su o njemu pisali. Zato sam njihove stavove podelila u nekoliko ideoloških struja - na levičarsko-komunističku struju, liberalno-demokratsku,

konzervativno-nacionalističku i profašističku, jer su se bitno razlikovale, prva i poslednja su čak bile dijametralno suprotne, i jer je svaka od njih imala određene karakteristike u oceni fašizma, predviđanjima budućnosti i posebno u izboru strane u budućem sukobu. Ilustracije radi, ranih tridesetih godina, dok su konzervativni pisci u beogradskoj javnosti Hitlera nazivali „gospodinom Hitlerom“, a zadivljeni desničari „mesijom“, levičari su ga u svojim ilegalnim novinama zvali „krvavim psom“ i „krvolokom“.

Zaključci do kojih sam došla, sa aspekta vladajuće ideologije, nisu danas popularni:

- nije popularno reći da su savremenici imali punu svest o implikacijama fašističke ideologije i prakse, jer to onda povlači zaključak da nije postojao faktor nepoznavanja stvarnog stanja, i delanja samo u funkciji nužnosti preživljavanja,

- nije popularno reći da je bilo struja koje su bile oduševljene Hitlerom i pojedinaca koji su već 1933. bili fascinirani, na primer, njegovim Zakonom o sterilizaciji koji je tada obnarodovan, jer to onda povlači zaključak da ovakva morbidna ideja u delu danas glorifikovanog građanstva uopšte nije bila neprivlačna.

- nije popularno reći da je najeksplicitnije negativan stav o fašizmu i antifašizam najspremniji na borbu, dolazio od tadašnje levice, jer to onda navodi na zaključak da narodnooslobodilačka borba pod vođstvom komunista i njihova pobeda u ratu, nije uopšte bila slučajna niti rezultat „zavere“ Čerčila i Staljina, već očekivana završnica zbivanja iz prethodnih godina.

Ali bez obzira na njihovu nepopularnost i nesaglasnost sa današnjim ideološkim zahtevima, to jesu zaključci ovih knjiga jer one nisu pisane sa ciljem da opravdaju sadašnjost i pruže legitimitet vladajućoj ideologiji i onim selektivno izabranim delovima prošlosti na koje želi da se nadoveže (na šta se ponekad svodi današnje pisanje o prošlosti), već naprotiv, pisane su sa ciljem da sa pozicija znanja i javno iskazanih uverenja ljudi iz tridesetih godina objasne i njihova kasnija postupanja u Drugom svetskom ratu.

Nikakva čežnja da se u britanskim, američkim, nemačkim ili našim arhivima otkrije neki sudbonosni dokumenat koji će „promeniti“ istoriju i potvrditi da je sve bilo drugačije, tu stvarnost ne može

da izokrene. U sukobu savremenika (ma na kojoj strani bili) i njihovih današnjih tumača, ja verujem savremenicima. Kakva god da je bila, njih je vodila samo njihova, a ne naknadna pamet iz 2011. godine.

*Reč na promociji knjiga „Savremenici fašizma“ I i II,
u Novom Sadu 26. maja 2011.*

Ko će se suprotstaviti novom fašizmu?

Sukob naučnog i revizionističkog u našoj savremenoj historiografiji

Dvotomno delo Olivera Milosavljević izuzetne je dokumentarne i historiografske vrednosti. U njemu autorka analizira odnos prema fašizmu i njegovu percepciju od strane beogradske intelektualne elite i javnosti 1933–1941. Zapravo, reč je i o svojevrsnom političkom portretu te elite i javnosti, njenom shvatanju fašizma i njegovim refleksijama do početka rata u Evropi i kasnije u Jugoslaviji.

U metodološkom pristupu, ti procesi u Jugoslaviji kompariraju se sa istorijskom stvarnošću u vodećim evropskim zemljama (Italiji, Nemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji), i spoznajama fašizma u njima. Takvim pristupom, a posebno viđenjima fašizma od njegovih savremenika, relativizirane su naknadne istorijske ocene i reminiscencije o mnogim ličnostima i pokretima u vreme Drugog svetskog rata na prostorima Jugoslavije. Toj metodološkoj alternativni Olivera Milosavljević ostaje dosledna doprinoseći objektivno odbrani i afirmaciji onog istorijskog mišljenja koje je lišeno ideoloških i drugih reminiscencija i implikacija. Ona o tom vremenu sudi pouzdano i dokumentovano, ne ostavljajući prostora za interpretacije koje teže subjektivističkim ocenama pojedinih ličnosti i pokreta prema fašizmu za vreme Drugog svetskog rata u Jugoslaviji.

U tom kontekstu, u delu se otvara i ključno pitanje: da li se percepcije fašizma od strane njegovih savremenika i danas interpretiraju u istom duhu ili su one izložene radikalnijoj reviziji. O tome Olivera Milosavljević već dugo piše i s pravom upozorava na dublje motive revizionizma u našoj savremenoj historiografiji. Ovim delom ona to potvrđuje kroz odnos prema fašizmu u našoj novijoj prošlosti, koji je poprimio aistorijski karakter. Dokazuje se da su savremenici (intelektualci Kraljevine Jugoslavije) imali jasnu predstavu o fašizmu i njegovom karakteru, ali i izgrađenu svest o svom mogućem opredeljenju prema prilikama koje su nastale u Jugoslaviji posle njene okupacije 1941. (već se jasno raspoznavala polarizacija prema 27. martu i Trojnom paktu, o ideji da nije trebalo pružati otpor moćnijem okupatoru,

da treba prihvatiti novi evropski poredak i dr.)

Posebnu vrednost dela čine dokazi o procesima političkih diferenciranja u okupiranoj Jugoslaviji, i koliko su ona uslovljena evropskom empirijom, a koliko su izraz specifičnih jugoslovenskih prilika. U tom kontekstu u Evropi su se do rata već iskristalisala tri politička shvatanja: 1. moguće savezništvo Italije i Nemačke protiv evropskih „demokratija“, uključujući i SSSR; 2. antikomunistička alijansa fašističkih država i demokratija protiv SSSR-a; 3. savezništvo fašističkih država i SSSR-a protiv „demokratija“. U intelektualnim srpskim krugovima samo su prva dva shvatanja razmatrana kao istorijski moguća. Prvo se smatralo najverovatnijim i redovno se razmatralo već od 1935. Opšti rat pominjali su i levičari i desničari, ali iz različitih pobuda. Zanimljivo je da treće savezništvo niko nije ni pominjao, čak i posle potpisivanja sovjetsko-nemačkog ugovora o nenapadanju.

Analizom jugoslovenske stvarnosti uočavaju se i određene specifičnosti. Tako se upozorava da iz redova srpske inteligencije koja je bila naklonjena SSSR-u, sem „ranog“ Svetislava Stefanovića, niko ne pristupa fašizmu, niti se fašizam smatra levičarskim pokretom i dr.

Intelektualne elite imale su jasne stavove i o mogućem otporu prema fašizmu. Liberalne grupacije verbalno su branile *status quo*, iako su bile svesne da je ta opcija u najvećoj krizi. One su uglavnom bili bez ikakvog aktivizma, pasivizirane, kolebljive i mnogo više okrenute zaoštavanju jugoslovenskog nacionalnog pitanja, nego borbi protiv fašizma. Konzervativci su bili u ambivalentnijoj poziciji – verbalno su branili postojeće stanje i poredak koji ih je terao u nevoljni verbalni antifašizam, ali ih je odbrana nacionalizma gurala u fašizam. Borbeni antifašizam imanentno se suprotstavljao nacionalizmu kao izvoristu fašizma i objektivno sumnjao da se nacionalizmom može izgraditi antifašistički otpor i pokret jugoslovenskog karaktera. Otuda nije slučajno da je levica, odnosno komunisti, bila nosilac stvarnog antifašističkog otpora i pokreta u Jugoslaviji.

Oko tih pitanja se i javljaju ideje za revizijom istorijskih ocena, jer se smatra da je antifašizam u Srbiji imao širu osnovu. Posebno je prisutna teza o antifašističkom karakteru pokreta, odnosno tzv. Jugoslovenske vojske u otadžbini, koja sem formalnog naziva, nije imala ništa jugoslovensko u sebi, posebno u nacionalnoj strukturi i državno-pravnoj orijentaciji.

U celini gledano, delo Olivere Milosavljević veoma je inspirativno za dublje istorijsko prosuđivanje naše prošlosti i njenih aktera iz vremena Drugog svetskog rata. Mnoga dokumenta omogućavaju sasvim uverljive naučne stavove o tome ko se, zašto i kako odnosio prema fašizmu na jugoslovenskim prostorima. Otuda je ovo delo stvarni doprinos naučnom mišljenju koje ne dozvoljava nikakve spekulacije i politizaciju istorije, jer je zasnovano na izuzetnim dokumentarnim osnovama. Protagoniste revizionizma u istoriji ne krasí velika privrženost dokumentima već reinterpretacija postojećih i istraženih.

*Reč na promociji knjiga „Savremenici fašizma“ I i II,
u Novom Sadu 26. maja 2011.*

O međuratnom izazovu intelektualcima i odbrani istoričareve struke

APSTRAKT:

U radu se analizira historiografsko delo Olivera Milosavljević, posebno u kontekstu vremena u kome je nastajalo i društvene uloge koju je imalo. Poseban akcenat u tekstu je stavljen na analizu dvotomne monografije “Savremenici fašizma”, kao svojevrsne intelektualne istorije međuratne Jugoslavije.

KLJUČNE REČI:

Istoriografija, istorijski revizionizam, nacionalizam, Jugoslavija, Olivera Milosavljević, “Savremenici fašizma”

„**B**iti istoričar znači zavetovati se onome što je suprotno, bez zastajanja, proizvoditi diskurs oslobođen sistematizovanja i predrasuda...“¹, pisao je osnivač francuske nove istorije Lisjen Fevr. Ne počinjem slučajno baš ovim citatom izlaganje o historiografskom radu Olivera Milosavljević i vremenu u kome je nastajao, jer je reč o istoričarki koja nikada nije pratila struju ni dominantne i poželjne ideološke obrasce u društvu. Proučavala je radničke savete i samoupravljanje osamdesetih kada je sistem nezadrživo klizio u dekadenciju i delegitimizaciju, da bi se raspao u vreme kada je trebalo da krajem 80-ih godina prošlog veka objavi knjigu o tome, ali nijedan prestonički izdavač nije bio dovoljno zainteresovan da u vreme ekspanzije nacionalističke ideologije objavi naučni i racionalni pogled na važan segment istorije zemlje koja je tako intenzivno i sistematski razarana u to vreme.² U prvoj polovini 90-ih pisala je o zloupotrebi autoriteta nauke kao jedan od prvih istoričara koji je kritički i naučno sagledao ulogu SANU u pripremi rata.³ U vreme kad je ratni projekat Miloševića i njegove intelektualne

¹ Lisjen Fevr, *Borba za istoriju*, priredila Dubravka Stojanović, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004, str. 112.

² Magistarska teza, objavljena u Beogradu 1983. glasila je: „Radnički saveti u Beogradu: 1949–1953.“ Tema doktorske disertacije, odbranjena 1987. na Filozofskom fakultetu u Beogradu: „Država i samoupravljanje 1949–1956.“

³ Olivera Milosavljević, „Zloupotreba autoriteta nauke“, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u*

elite bio na vrhuncu, učestvovala je u pisanju prekretnog zbornika *Srpska strana rata*.⁴ U vreme pokidanih veza na razvalinama disolucirane Jugoslavije bila je među prvima koja je prihvatila ideju dijaloga između istoričara Srbije i Hrvatske.⁵ Za sve to vreme nacionalističke ideologije i njenih krucijalnih elemenata antijugoslovenstva, antikomunizma i antititoizma bavila se istorijom socijalističke Jugoslavije, ocenjujući u svom radu *Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija* jugoslovensku ideju i državu kao „rezultat racionalno izgrađene istorijske svesti“.⁶ Uprkos tome, jugoslovenska ideja izgubila je „sedamdeset godina vođenu bitku sa jugoslovenskim nacionalizmima čija je dugovečnost i nepromenljivost potvrdila da je to dominantna ideologija XX veka, žilavija i otpornija od svih drugih.“⁷ Bilo je teško u tom vremenu istrajavati na pozicijama kritičkog istoričara, sučeljavati se svakodnevno sa mržnjom, predrasudama, državnim propagandom i autoritarnom nacionalističkom ideologijom koja je kao svoj cilj imala velikodržavlje, a kao metod koristila nasilje, emanirano kroz rat i njegov *modus operandi*, zločine. O njima će bez zadržke govoriti u brojnim javnim istupima i intervjuima. Nakon tzv. demokratskih promena, koji istorijskoj nauci nisu donele manje (samo)ponižavanja i zloupotreba nego u vreme 90-ih, kada je čitava srpska istorija pretvorena u hagiografiju *zlatnih doba* i *heroja*, sve do 1945. kada je „došao mrak“ i „ukinuta demokratija“, pa je zbog toga iz samih vrhova vlasti poručivano da se na pomen šefa kvislinške uprave Milana Nedića mora stojati u stavu mirno, Olivera Milosavljević objavljuje monografiju o kolaboraciji u Srbiji 1941–44. potisnutu i retko obrađivanu temu u poslednje tri decenije.⁸ Jedna je od prvih u srpskoj istoriografiji koja je pisala o rasističkim uredbama Nedićeve „vlade“ koje je istorijska nauka iz različitih motiva prećutkivala.

Tokom 2005. kada je vlast skupštinskim odlukama oktroisala „istorijsku istinu“ vršeći nasilje nad kritičkom historiografijom,⁹ poručivala

istorijskom pamćenju, I deo, priredio Nebojša Popov, Samizdat B92, Beograd, 2002, str. 340–374.

⁴ *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* I–II, priredio Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996, str. 832.

⁵ *Dijalog povjesničara/istoričara* je zbirni naziv za međunarodne naučne skupove istoričara, pre svega iz Hrvatske i Srbije i Crne Gore, te za knjige/zbornike radova plenarnih izlaganja, izjava i saopštenja podnetih na tim skupovima. Od 1998. do 2005. održano je deset dijaloga i posle svakog skupa je izašao zbornik *Dijalozi istoričara/povjesničara*.

⁶ Olivera Milosavljević, „Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija“, *Tokovi istorije*, 1-2/1996, INIS, Beograd, 1996, str. 173.

⁷ Olivera Milosavljević, „Ideologija ili Jugoslavija?“, u: *Stvaranje i razaranje avnojske Jugoslavije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, Beograd, 1996, str. 333.

⁸ Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, str. 418.

⁹ Reč je o *Zakonu o izmenama i dopunama zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih*

je vlastima da „slave pobjedu nad fašizmom, a prećutkuju pobjednike kako bi otvorili prostor da slave gubitnike a prećutkuju njihov poraz“.¹⁰ Pobunivši se protiv zloupotrebe istorijske nauke, pisala je da se „ne slave gubitnici i ne izjednačavaju sa pobjednicima nad fašizmom zbog njih samih, slave se samo zato da bi njihova ideologija nastavila da živi“.¹¹ Najzad u odbranu struke je napisala jasnije nego drugi, „istoriju ne pišu pobjednici, istorija se piše sama i ostavlja dovoljno tragova svoje stvarnosti da uvek iznova može da se rekonstruiše.“¹²

Nešto ranije, neposredno nakon pada Miloševića, kada su nove vlasti pokušavale da ubede javnost u prirodnost „demokratskog nacionalizma“ objavila je monografiju *U tradiciji nacionalizma*, gde se takođe među prvima pozabavila stereotipima srpskih intelektualaca o „nama“ i „drugima“ kroz čitav XX vek.¹³ Ova knjiga je posebno značajna u kontekstu tada vrlo aktuelnih i precenjenih autora poput Marije Todorove,¹⁴ koja je pokušala da isključivo Zapadu pripiše ružne stereotipe o balkanskim narodima, a upravo knjiga Olivera Milosavljević govori da su Balkanci sami jedni o drugima pisali i govorili najgore pogrde, potvrđujući žilavost atavističkih antagonizama u proizvodnji negativnih stereotipa. U vreme već dominantne i do kraja institucionalizovane revizije Drugog svetskog rata podigla je svoj glas, ne izlazeći iz domena nauke u čijoj je niši tako čvrsto ukotvljena, protiv olakih i historiografskih i sudskih rehabilitacija.¹⁵

U drugoj polovini prošle decenije kada je sistematska medijska kampanja protiv vodeće srpske istoričarke dr Latinke Perović, kao nesumnjivo državni projekat, dosegala svoje amplitude odlučila je da zatraži i uspela da dobije, za sada jedino svedočenje te vrste od Latinke Perović. Iz njihovih razgovora proizašla je knjiga *Činjenice i tumačenja* koja je u velikoj meri razbila jednodimenzionalnost javnog diskursa kada je u pitanju interpretacija one krhke, manjinske, ali

porodica, iz decembra 2004. U prvom članu novog zakona, kojima je najviši zakonodavni organ imao pretenziju da izvrši istorijsko izjednačavanje partizana i četnika, između ostalog stoji: „Status boraca NOR-a, u smislu ovog zakona i u pogledu prava utvrđenih ovim zakonom, imaju i pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini i Ravnogorskog pokreta, počev od 17. aprila 1941. do 15. maja 1945. godine.“ *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 137, 24.12.2004.

¹⁰ Olivera Milosavljević, „Lažna ulaznica za Evropu. Kako se slavi pobjeda, a prećutkuju pobjednici“, *Danas*, 23.05.2005, str. 10.

¹¹ Olivera Milosavljević, „Skaske za gotov novac. Kako se slavi pobjeda, a prećutkuju pobjednici (2)“, *Danas*, 24.05.2005, str. 8.

¹² Isto.

¹³ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca o „nama“ i „drugima“*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 338.

¹⁴ Reč je o knjizi Marije Todorove, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999.

¹⁵ Olivera Milosavljević, *Kolaboracija: tekst bez konteksta*, <http://pescanik.net/2009/03/kolaboracija-tekst-bez-konteksta/>

uvek postojeće tendencije kako u srpskoj istoriografiji, još više unutar srpske intelektualne elite.¹⁶

Sem u svim dijalozima istoričara/povijesničara, učestvovala je i bila šef regionalnog projekta *Kultura sećanja*,¹⁷ kao i vrlo zapažen učesnik na projektu *Srbija u modernizacijskim procesima*.¹⁸ O modernizaciji je ostavila sem svojih radova o kritici patrijarhalnog obrasca u srpskoj istoriji i neizbrisivu rečenicu da je bitan preduslov ideje modernizacije napuštanje tradicionalističke paradigme, pošto „nikakav tehnološki progres, moderne ideologije i knjiška obaveštenost ne mogu trajno da znače progres ako se mitska svest održava kao poželjno obeležje nacionalnog bića.“¹⁹

Jedna je od retkih koja je ozbiljno shvatila svu pogubnost priče o „dobrom nacionalizmu“ nakon 2000-te, pa je u istoimenom radu iz 2007. pokušala i uspela da ga dekonstruiše, poručujući da je „u nacionalističkim političkim i intelektualnim krugovima stvoren konsenzus oko stava da je nastupilo doba rehabilitacije ideologije i njenog spasavanja putem utemeljenja u sam identitet društva.“²⁰ Time je, među prvim teoretičarima nacionalizma kod nas, precizno ukazala na razliku između nacionalističke ideologije i identiteta, jasno apostrofirajući manipulativni karakter teza koje su iznošene u javnosti.

Istraživanjima i radovima iz oblasti socijalističke Jugoslavije, postavljala je tu tematiku u naučne i racionalne okvire, izmeštajući je iz poslednje dve decenije kanonizovanog i bezmalo konsenzualnog, a u osnovi vulgarnog i demonizujućeg diskursa imanentnog ovdašnjem čaršijskom narativu. Boreći se sa dominantnim stavom o nelegitimnosti istraživanja druge Jugoslavije, napisalaće antologijsku rečenicu: „Pošto više nema komunizma, a nema ni Jugoslavije *izbrisana* je i njihova istorija“.²¹ Nije u svemu napred rečenom o istoriografskom delu

¹⁶ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010, str. 308.

¹⁷ *Kultura sjećanja: 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. T. Cipek i O. Milosavljević, Disput, Zagreb, 2007, str. 246; *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević, Disput, Zagreb, 2008, str. 182.

¹⁸ Olivera Milosavljević, „Elitizam u narodnom ruhu“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka 3. Uloga elita*, ur. Latinka Perović, Čigoja štampa, Beograd, 2003, str. 125–152; Olivera Milosavljević, „Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece“, u: *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka 4*, ur. Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, str. 188–291.

¹⁹ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, str. 9.

²⁰ Olivera Milosavljević, *Dobri nacionalizam*, <http://pescanik.net/2007/03/dobri-nacionalizam/>

²¹ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008, str. 13.

prof. dr Olivera Milosavljević izuzetak ni voluminozna dvotomna monografija o srpskim, tj. beogradskim intelektualcima i javnosti prema najvažnijem fenomenu međuratnog perioda, fašizmu.

Monografija *Savremenici fašizma* Olivera Milosavljević je temeljno promišljeno, modernokoncipirano istoriografsko delo visoke unutrašnje koherentnosti, koje se odlikuje preglednošću i jasnoćom izlaganja, nepretencioznim stilom i dužnom skrupuloznošću u izvođenju konačnih sudova. Ipak, iako je odabrala da izvor govori mnogo više od nje, autorka je pokazala i u ovoj studiji, kao i u prethodnim, visoko izraženu i intelektualno neprevaziđenu interpretativnu sposobnost tumačenja istorijskih činjenica, pojava i procesa.

Polazeći od savršenog razumevanja epohe o kojoj piše, čvrste konceptijske strukture i metodološki preciznog hermeneutičkog postupka, Olivera Milosavljević je posmatranu monografiju, sazdanu na širokoj izvornoj osnovi segmentirala i konceptualno uobličila u dva toma: (*Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941.* i *Jugoslavija u okruženju 1933–1941*) i pet velikih tematskih celina: Ideologija, Praksa, Mir ili rat, Slika sadašnjosti (Ima li fašizma u Jugoslaviji?) i Slika budućnosti (O desničarskim vizijama budućnosti). Svako od ovih poglavlja je dalje precizno, znalački i logično struktuirano na manje problemske celine.

Zaslugom izdavača, Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, estetski odlično opremljena knjiga, *Savremenici fašizma*, predstavlja važan doprinos istorijskoj nauci već samom činjenicom da je rađena na temelju analitičko-sintetičkog pristupa posmatranoj tematici, višegodišnjem iščitavanju brojnih, pre svega primarnih izvora, dnevnih listova, novina, brošura, knjiga, časopisa (političkih, književnih, medicinskih, pravnih, etnografskih, religijskih, vojnih, satiričnih, prosvetnih, umetničkih, privrednih...) Svi ovi izvori podvrgnuti su metodološkom postupku u najboljem duhu kritičke historiografije. Znajući da je istorija, kako je govorio Lisjen Fevr, pre svega „naučno vođeno ispitivanje izvora“,²² Olivera Milosavljević je u heurističkom pogledu gotovo nenadmašno utemeljila svoju monografiju. Zbog toga se intelektualna istorija Olivera Milosavljević, prva te vrste kod nas, kreće u jasnim okvirima simboličkog dijaloškog diskursa, jer istorija i nije ništa drugo do „dijalog prošlosti i sadašnjosti putem izvora“,²³ kako je pisao Edvard Halet Kar, te, autorka dosledno istrajava na interaktivnosti sa vlastitim izvorima, postavljajući im prava pitanja,

²² Lisjen Fevr, „Stopiti svoj život s istorijom“, u: *Borba za istoriju*, priredila Dubravka Stojanović, Srpska književna zadruga, Beograd, 2004, str. 34–35.

²³ Edvard Halet Kar, *Šta je istorija?* Gradac, Čačak-Beograd, 2001, str. 24–25.

karakterišući i nadograđujući svoj metod pored već pomenute čvrste empirijske zasnovanosti i veoma izraženim, ne čestim, ali veoma upečatljivim i misaonim zaključcima, te smislom za istorijsku sintezu, čime je pronašla pravu meru „između vokacije da uopštava i zadatka da izvrši ekspertizu“,²⁴ kako je pisao francuski istoričar Alen Buro.

Istoričari još na elementarnom stupnju svog obrazovanja uče da je fetišizovana „teorija distance“ neophodna u istraživanju svakog događaja, pojave, procesa, ličnosti. Od manipulacije ovom premisom su poslednje dve decenije polazili mnogi revizionistički apologeti kolaboracije u Drugom svetskom ratu. To je trebalo da znači da se u saradnju sa fašizmom ulazilo iz nerazumevanja tog fenomena, često i neobaveštenosti, a najčešće iz potrebe za „očuvanjem biološke supstance naroda“, kako vole da kažu, dakle, iznuđenosti. I u tome je vrhunska vrednost *Savremenika fašizma*, jer se čitanjem knjige dolazi do nedvosmislene spoznaje da su upravo savremenici imali ne ravno nama, nego i bolje, istančanije, minucioznije poznavanje fašizma od nas danas. Nije njima bilo potrebno iskustvo holokausta da bi prepoznavali apsolutno zločinačku prirodu fašističke ideologije. Sistematižujući odbranu kolaboracije današnjih revizionističkih istoričara, Olivera Milosavljević već u uvodu knjige postavlja ključno pitanje: „Da li su ovdašnji intelektualci dočekali okupaciju u Drugom svetskom ratu sa već izgrađenim uverenjima o sopstvenom izboru strane u ratu?“²⁵ Njen odgovor nije ni aproksimativan, niti zasnovan na utisku, već je rezultat kompleksnog i mukotrpnog istraživačkog puta i nedvosmisleno glasi: „Da, savremenicima je sve bilo jasno i poznato. Znali su i za rasnu teoriju, i za koncentracione logore, i za progon i ubijanje Jevreja, i za spaljivanje knjiga, i za uništavanje kulture, i za proterivanje najviđenijih intelektualaca, i za imperijalističke planove Hitlera i Musolinija, znali su i šta znači sintagma životni prostor, znali su i da dolazi novi rat, i da će biti svetski rat... I sva ta znanja su prezentovali javnosti“.²⁶ I zaista, čitajući sve ove analize u beogradskim pisanim medijima, jasno je da savremenicima gotovo da nije bilo nepoznatih i skrivenih elemenata ideologije ili prakse fašizma. Zbog svega toga, naglašava autorka, „ostajalo je sasvim malo prostora za zbuđenost savremenika“. Upravo je u tome i najveća vrednost ove monografije, jer posle nje više neće biti moguća tvrdnja da je bilo čiji istorijski izbor tokom Drugog svetskog rata bio slučajan ili iznuđen. Podelivši intelektualnu elitu na levicu, liberalizam, konzervativizam i fašizam, autorka konstatuje, na osnovu temeljne analize izvora, da su jedino levičari i desničari, nezavisno od njihovih radikalno suprotstavljenih orijentacija, imali jasno artikulisane ideje i da je na njihovoj strani bio jedini pravi aktivizam. Taj dijametralno suprotni aktivizam obeležili su eksplicitni antifašizam

²⁴ Alen Buro, „Žak Le Goff“, u: *Istoričari*, priredila Veronik Sal, Klio, Beograd, 2008, str. 285.

²⁵ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma 1. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*, str. 11.

²⁶ Isto, str. 11–12.

levice i eksplicitna kolaboracija desnice. Između je bila „baruština“, kako se govorilo u vreme Francuske revolucije. Najzad, najvažnije dostignuće knjige i njen najvredniji zaključak bi se mogao svesti na to da „kao što antifašizam u ratu nije bio slučajan, već je proisticao iz dubokih ideoloških načela zastupanih pre rata, kao što pasivizacija pojedinaca nije bila slučajna, već se nadovezivala na stalno iščekivanje da se stvari same od sebe vrate u normalno stanje, tako i kolaboracija nije bila ni slučajna ni iznuđena. Ona je predstavljala logičan nastavak profašističkih ideoloških načela zastupanih godinama ranije...“²⁷ Dakle, kada je o intelektualnoj eliti reč, ničiji konkretni potezi tokom rata nisu bili proizvod niti trenutka, niti iznude, još manje neznanja ili slučajnosti, već najčešće u deceniji ranije duboko usađenih uverenja.

Svojom dvotomnom monografijom, pisanom retko savesno i akribično, Olivera Milosavljević nije samo ispravila i popunila tako uočljive i vapijuće beline u domaćoj historiografiji, već je i kao malo ko drugi dalekosežnošću svojih zaključaka i interpretacija dala značajan doprinos formiranju kritičke svesti domaće istorijske nauke kao fundamentalne humanističke discipline. Zbog svega toga će intelektualna istorija Jugoslavije u međuratnom periodu, kao i istorija Drugog svetskog rata na ovim prostorima biti nezamisliva bez istraživačkih rezultata sabranih u knjizi *Savremenici fašizma*. Vrednije nasleđe Olivera Milosavljević nam nije mogla ostaviti.

*Reč na promociji knjige „Savremenici fašizma I–II“
u Beogradu, 20. aprila 2011.*

²⁷ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933–1941*, str. 201.

IDEOLOŠKI TEMELJI REVIZIONIZMA

*“Čuvanje biološke supstance naroda”:
Pripadnici kvislinških formacija odvode
građane na streljanje*

DRUGO POGLAVLJE

IDEOLOŠKI TEMELJI REVIZIONIZMA

Dr Todor Kuljić

Anti-antifašizam¹

APSTRAKT:

Prikazani su glavni obrasci pravdanja i relativizovanja fašizma u savremenoj srpskoj, a delom i u hrvatskoj kulturi sećanja. Upadljivo je instrumentalizovanje, nacionalizovanje i ignorisanje antifašizma, slabljenje levice i medijska nadmoć anti-antifašizma. Zaključak je da je u atmosferi normalizovanog nacionalizma potiskivanje antifašizma teklo neravnomerno u Srbiji i Hrvatskoj, te da su potrebe elita na vlasti važan filter koji propušta samo korisnu prošlost.

KLJUČNE REČI:

Antifašizam, kultura sećanja, istorijski revizionizam, Srbija, Hrvatska, leвица

Nakon sloma Hladnog rata radikalno se menja kultura sećanja, a time i odnos prema fašizmu. Nova sadašnjica, koja otvara novu budućnost, uvek traži i novu prošlost. Nerazdvojiva povezanost prošlosti, sadašnjice i budućnosti je osnovna crta ljudske temporalnosti i istorijske svesti. Prošlost ne čine događaji po sebi, nego dešavanja snabdevena aktuelnim smislom. Premda je svaka istorija naizgled osobena i neuporediva, na kraju 20. veka javlja se kod prevladavanja prošlosti niz sadržaja koji nisu lokalne prirode: otpor i kolaboracija sa nacizmom, izravnavanje starih računa u ime pravde, stvaranje integrativnih mitova radi ponovnog učvršćenja nacionalnog identiteta i izmirenja pocepanog društva nakon sloma evropskog socijalizma i blokofske podeljenosti sveta. To su opšti društveni podsticaji koji nenamerno i postupno ujednačavaju pisanje evropske istorije.² Izgleda, međutim, da ujednačavanju doprinosi i jedan drugačiji važan proces. Naime, nakon sloma evropskog socijalizma svuda je uzdrmana

¹ Rad je objavljen u *Godišnjaku za društvenu istoriju*, sveska 1-3, 2005. Rad objavljujemo uz dozvolu autora.

² Judt, Tony, „Europas Nachkriegsgeschichte neu denken“, *Transit* 15/1998 (Wien).

antifašistička kultura sećanja. Anti-antifašizam se lagano probija pod plaštom nove historiografske objektivnosti. U ovom prilogu bi trebalo pokazati kako domaće političke elite i revizionistička inteligencija nameću nove anti-antifašističke obrasce sećanja?

Između dekretiranog antifašizma i anti-antifašizma

Antifašizam, antikomunizam, antikapitalizam i antitotalitarizam su idejni obrasci koji su oblikovali misao o društvu 20. veka, ali su i danas aktivni. Što je udaljenije istorijsko iskustvo koje je stvorilo ove obrasce, to je očividnija rastegljivost njihove ideološke upotrebe. Da je antifašizam za to dobar dokaz pokazuje ne samo njegovo različito akcentovanje, nego i njegovo negiranje, tj. anti-antifašizam.

Termin anti-antifašizam u pozitivnom smislu najpre je počela da koristi nemačka ekstremno desničarska grupa „Evropa nacija“ 1972, označavajući antifašizam kao političku represiju, a levicu, antifašiste i mirovne pokrete kao neprijatelje nacije. Danas je u Nemačkoj izraz „Anti-Antifa“ oznaka za neonaciste koji skupljaju podatke o antifašističkim aktivistima da bi se protiv njih borili nasiljem. Ovi podaci se objavljuju na „crnim listama“, „desnog fronta“. Parole „ko je antifašist, taj je takođe komunist“, i „antifašizam je prurušeni marksizam“ služe da se antifašizam potisne iz javnih debata. Pored pozitivne, pojam anti-antifašizam ima i negativnu vrednosnu verziju. U ovom drugom smislu reč je o nastojanju da se fašizam opravda ili relativizuje, a prisutno je u raznim delovima društva, od nauke do militantnih uličnih neonacista.³

U haotičnoj idejnoj tranziciji na Zapadnom Balkanu u poslednjih petnaestak godina anti-antifašistička kultura sećanja postala je hegemon. Važno je uočiti da počiva na snažnoj izmeni idejnopoličkih premisa: antitotalitarizam je potisnuo antikapitalizam, antifašizam je nacionalizovan, a anti-antisocijalizam je iščezao. U Srbiji se anti-antifašizam iskazuje u raznim verzijama: „patriotski“ intelektualci svrstavaju Milana Nedića u sto najznačajnijih Srba,⁴ četnici se u udžbenicima proglašavaju antifašistima i u parlamentu stiču boračka prava, 20. oktobar 1944. tretira se kao okupacija a ne kao oslobođenje, brišu se antifašistički simboli iz naziva ulica, i sl. Navođenjem proizvodljivih brojeva žrtava komunističkog nasilja nova istorija socijalizma piše se džepnim računarnom. Već time je nova kultura sećanja otvor-

³ „Das Spektrum der Anti-Antifaschisten, Eine Einleitung“, Lotta Nr. 21/2005, p. 15.

⁴ Intervju sa Dejanom Medakovićem iz 1993, u: *Serbian Unity Congress*, www.suc.org/culture/library/OCl/zablude-i-greske-43-04-24.html

ila vrata za rehabilitovanje raznih kvislinga. S druge strane, u znaku antijugoslovenstva teče nacionalizacija lokalnih zaraćenih strana u Drugom svetskom ratu. Rečju, anti-antifašizam relativnije zločine fašista, rehabilituje kvislinge i iznova vrednuje žrtve i dželate. Ipak treba dati pravo i onima koji upozoravaju da se kritika antifašizma javlja i kao reakcija na preideologizovanu funkciju antifašizma u socijalizmu i na beline socijalističke istoriografije. Komunistički antifašizam je imao važnu ulogu u imunizaciji socijalizma od kritike. Međutim, restauracija šovinizma i religije samo se delom može tumačiti zasićenošću dekretiranim komunističkim antifašizmom.

Kod komunističke kulture sećanja na fašizam ratni period između 1941. i 1945. vešto je sažet u naraciju o sedam ofanziva. Ovu dekretiranu sliku istorije naglo je krajem 20. veka zamenila još izrazitija isključivost: negiranje antifašizma, pri čemu se i ono što je bilo racionalno, progresivno, evropsko i prosvetiteljsko – odbacuje kao totalitarno. Skoro da više nije neobično to što izmenjenoj kulturi sećanja osnovni ton daju dojučerašnji komunisti, a novi anti-antifašisti. Konverzija je normalizovana. Od pre neku godinu u službenim srpskim kalendarima praznika nema Dana pobede nad fašizmom, Dana oslobođenja Beograda niti Dana ustanka, za razliku, recimo, od Crne Gore, gde svi ti praznici i dalje postoje. Na evropskim svečanostima povodom 60 godina pobede nad fašizmom, a nešto pre toga i na obeležavanju savezničkog iskrcavanja na Normandiju, Vlada Srbije nije delegirala svoje veterane, nego su oni koji su otišli to uradili kako su znali i umeli.⁵ Povodom Dana pobede, Rusija je prošle godine odlikovala srpske borbe, ali to nije učinila njihova država. Održana je samo svečana akademija na kojoj je učinjen pokušaj da se nekako pomire četnici i partizani.

Fašizam se može trajno održavati u sećanju (upozoravanjem na njegove savremene oblike), relativisati (poređenjem sa drugim zločinima) ili ignorisati (smatrati nebitnom ili efemernom epizodom u nacionalnoj istoriji). Ima, doduše, i drugačijih verzija neutralizovanja fašizma preko njegove eksternalizacije. Istini za volju, svuda se antifašizam nacionalizuje, relativizuje, dekomunizuje i decentralizuje. Makedonci i Albanci čiste antifašizam od komunista, prosrpski deo Crne Gore je za pomirenje partizana i četnika, Srbija i Hrvatska su legalizovale nekomunistički četnički i domobranski antifašizam.

⁵ Bisenić, Dragan, *Kontroverze i savremena značenja Dana pobede*, 9. maj 2006. http://www.freeb92.com/zivot/nauka.php?nav_id=197111; Milosavljević, Olivera, „Lažna ulaznica za Evropu“, *Danas*, 23. maj 2005.

Antifašizam se neretko priprosto nacionalizuje i saobražava normalizovanom nacionalizmu: „Mislim da su komunisti nacionalni izdajnici, a kažem da su ravnogorci branili zapadnu demokratiju u Jugoslaviji“.⁶ Čak i Albanci u svom prilagođavanju EU dekomunizuju antifašizam.⁷ Na sličan način je Srbima u BiH danas potreban iskonstruisani četnički antifašizam u istorijskom utemeljenju entitetskog suvereniteta. Iz istih razloga Hrvati katoliče Blajburg kao „križni put iz čijih žrtava se napaja Nova Hrvatska“. Prihvatajući antifašizam kao opšte „civilizacijsko opredeljenje“ i povezujući ga sa Domovinskim ratom na osoben način se zamagljava njegova antišovinistička komponenta. Najmanje bi iz pomenutog trebalo zaključiti o konačnom trijumfu potisnute istinite prošlosti. Na delu je zapravo više trivijalno i providno saobražavanje antifašizma današnjici i budućnosti nacionalne države.

Pomenuti proces poslehladnoratovske instrumentalizacije antifašizma postupno sazreva u skladu sa političkim pregrupisavanjima, a anti-antifašistička naracija se uobličava. Treba navesti nekoliko faza ovog procesa. Nakon dugog dekretiranog antifašizma kao temelja bratstva i jedinstva i balansiranja nacionalizama usledila je Titova smrt, a zatim perestrojka i početak latentne borbe oko monopola na žrtvu srpskog naroda krajem 1980-ih, kao pokriće izmene odnosa u federaciji. Otvaranjem sporova oko udela nacija u NOB-u sredinom 1980-ih jugoslovenski antifašizam se počeo nacionalizovati. Usledilo je razbijanje SFRJ, a zatim građanski rat. U Srbiji je, međutim, tokom 1990-ih antifašizam službeno i dalje prisutan, ali je, njemu nasuprot, opozicija dosledno gradila anti-antifašizam. Ravna Gora probija se kao alternativno mesto „prvog“ i „autentičnog“ srpskog antifašizma, Beograd i Sremski front kao nova srpska mesta komunističkih zločina, kvislinzi kao žrtve, a 7. juli 1941. je od Dana ustanka preobraćen u dan kada je Srbin ustao na Srbina. Nakon 2000. ova nastojanja ugrađena su u službeni poredak sećanja. Republika je ostala bez Dana Republike, monarhisti su proglašeni ravnopravnim antifašistima, bivšoj kraljevskoj porodici vraća se imovina, a sve glasnjia su zalaganja za restauraciju monarhije.

Neravnomerno potiskivanje antifašizma

Neravnomerni i razdvojeni tokovi razvoja Srbije i Hrvatske nakon 1991. ukazuju na to da ni idejne prekretnice ni kontinuiteti nisu bili hronološki paralelni, pa su zato neki važni sadržaji prošlosti na različite

⁶ K. Nikolić u: *60 godina od pobjede nad fašizmom*, Slobodan Kostić; Dženana Karabegović; Ankica Barbir Mladenović; Biljana Jovičević; Gezim Baxhaku www.slobodnaevropa.org/articletext/2005/05/06/3be72a46-1747-4a72-ad74-db45e4fdb86.html 7 Isto.

načine ideologizovani. U tom smislu ni erozija antifašizma nije tekla sinhrono. U hrvatskom „Domovinskom ratu“ antifašizam je 1990-ih bio nepoželjan zbog priliva ustaške emigracije, oslonca na ujedinjenu Nemačku i mobilizacije svih verzija nacionalizma. Antifašističke koračnice zamenila je pesma „Danke Deutschland“, a Hrvate je u sukobu kod Vukovara hrabrila koračnica „Mlad ustaša na bojištu ranjen izdiše“. Ustaše su prihvatane kao najdosledniji borci protiv komunističke JNA i srpskog otpora. Sve do smrti Tuđmana dominira antitotalitarizam i rasterećenje ustaške prošlosti od fašizma. Bivši službeni komunistički istoričar Dušan Bilandžić proglasio je komuniste i ustaše totalitarnim snagama, a domobrane i HSS demokratskim.⁸ U geografiji sećanja dugo je ignorisan Jasenovac, jer je ustoličen Blajburg kao glavno službeno žrtveno mesto hrvatske države. Nakon 2001. primećuje se taktičko pomeranje i nešto drugačije instrumentalizovanje antifašizma. Pod pritiskom ubrzane potrebe za saobražavanjem Evropi novi slogan hrvatske države je „antifašizam da, komunizam ne“. Ove reči izgovorio je Ivo Sanader u Jasenovcu marta 2004, a Stipe Mesić je još izričitije podvukao antifašizam kao temelj hrvatske državnosti.⁹ Antifašizam je nacionalizovan i očišćen od Srba i levice.

U Srbiji je idejnopolitički tok bio obrnut. Za vlasti Slobodana Miloševića, antifašizam je službeno bio zadržan, premda takođe donekle nacionalizovan. Anti-antifašizam je u ovom periodu zagovarala opozicija, trudeći se da rušenjem partizanskog monopola na otpor okupatoru ospori važno legitimacijsko uporište vlasti SPS-a. Iz istog razloga je od 2001. u Srbiji primetna ofanziva službenog anti-antifašizma. Donekle slična anti-antifašistička teza o „funkcionalnoj“ (a ne „realnoj“) kolaboraciji domobrana sa okupatorom sreće se danas u Sloveniji. Domobrani su navodno zbog opasnosti od komunizma bili nagnani na patriotsku saradnju sa okupatorom. Ovde je relativisana ne samo kolaboracija, nego i moralna odgovornost.¹⁰ Da li je kod pomenutih procesa reč o dalekoj sličnosti ili bitnoj unutrašnjoj podudarnosti anti-antifašizacije? Nedvosmisleno ovo drugo. Premda srodne, revizije prošlosti su u različitoj meri i u različitim fazama ušle u službeni poređak sećanja Srbije, Hrvatske i Slovenije i na razne načine su operacionalizovane kod izjednačavanja prava boraca antifašista i antikomunista.

Iako je u Srbiji anti-antifašizam kod opozicije sazreo još 1990-ih,

⁸ Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, str. 172.

⁹ „U Jasenovcu održana komemoracija žrtvama fašističkog logora“, *Vesti* (Zagreb), 25. april 2004. godine.

<http://www.index.hr/clanak.aspx?id=198638>

¹⁰ Luthar, Oto, „Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s“, u: *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, Ulf Brunnbauer (ed.) Münster 2004, p. 333–351.

ipak je tek nakon rušenja Miloševića službeno intronizovan. Dakle, dok u službenom hrvatskom poretku sećanja od 2001. teče blaga korekcija šovinističkog tuđmanizma (Ivo Sanader i Vladimir Šeks u Jasenovcu marta 2004. saobražavaju se evropskom službenom antifašizmu i zaštiti manjina), u Srbiji u isto vreme počinje službena klerikalizacija i zaokret ka anti-antifašizmu. Premda je reč o suštinski srodnim nacionalističkim procesima u Srbiji i Hrvatskoj, njihov tok nije bio paralelan. Ne samo što se radi o različitim procenama koristi antifašizma u približavanju Evropi i o sračunatom distanciranju od politike Miloševića i Tuđmana, nego je posredi različit kontekst anti-antifašizacije. U Hrvatskoj su spomen-sobe Domovinskog rata zamenile muzeje revolucije, u Srbiji nema harizme branitelja niti kultizacije sukoba iz 1990-ih. Izgleda da se partizanska spomen-obeležja podjednako ruše ili ne održavaju svuda, a aktivno katoličenje i pravoslavizacija u obema sredinama nameću klerikalni ton anti-antifašizaciji.

Nije se samo Balkan saobražavao Evropi, nego je zbog zbivanja na Balkanu u istom periodu antifašizam u Evropi na novi način instrumentalizovan. Urlike Ackerman je pokazala na koji način je sećanje na nacizam pravdalo različite politike prema NATO intervenciji u SRJ.¹¹ Većina nemačke levoliberalne inteligencije je 1999. ustala protiv pridruživanja Nemačke bombardovanju Jugoslavije sa sloganom „Nikada ponovo rat“, za razliku od većine njihovih francuskih kolega koji su podržali intervenciju sa obrazloženjem „Nikada ponovo Aušvic“. U Nemačkoj je bilo teže uklopiti NATO agresiju u Aušvic zbog saglasnosti o besprimernosti nacističkih zločina, koja je mukotrпно ostvarena u *Historikerstreit* 1985/86. Tek je etiketiranje Miloševića kao „fašiste“ 1999. pružilo bivšim pacifistima u Šrederovoj vladi opravdanje da se saglase sa nemačkom podrškom NATO intervenciji, koju je Habermas odmah opravdao kao humanu.¹² U ideologizaciji NATO agresije holokaust je poslužio kao argument, a ne kao sećanje. U isto vreme kada je Habermas nazvao NATO napad na Srbiju „humanom intervencijom“ i pozvao se na iskustva holokausta, istu metaforu koristio je i Bil Klinton pravdajući „hirurški precizne udare“. Na neki način se holokaust ustoličio kao beskonkurentna metafora zla, ali i kao moralna lekcija, praktično upozorenje i opomena. Još više od toga, krajem 20. veka argument holokaust postao je aprioran, ne treba ga objašnjavati, jer je postao razumljiv i familijaran. Antifašizam je skraćen i sveden na artefakt holokaust, tj. pojam lišen konkretnog sadržaja, ali sa snažnom moralnom notom.

¹¹ Ackermann, Urlike, *Antitotalitäre Traditionen im Kulturvergleich - Ein deutsch-französischer Intellektuellenstreit*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades (Dr. Rer. soc.) des Fachbereichs Gesellschaftswissenschaften der Justus Liebig-Universität Giessen, 1999.

¹² Habermas, Jürgen, *Bestijalnost i humanost*, Beograd, 1999, str. 68.

Univerzalni antifašizam kao beskorisna prošlost

Utisak je da savremeni srpski anti-antifašizam nije samo prenaglašena zadocnela reakcija protiv SPS vlasti, nego znatno dublji i tvrdi otpor radikalnoj antifašističkoj kritici nacionalizma. Teško je verovati da će ovaj prostor u bližoj prošlosti prestati da se spori oko simbola fašizma, nacionalizma i socijalizma. Od krize društva i njegovih potreba uvek zavisi kakva će se kultura sećanja negovati, zato što je prošlost svuda referentni okvir kod posredovanja smisla i kontinuiteta. Univerzalni antifašizam ima spoljašnju (borbenu) i unutrašnju (antišovinističku) stranu koja pretpostavlja borbu protiv svake vrste nacionalizma. Treba biti slep pa ne videti da univerzalni antifašizam poseduje drugačije vrednosti od nacionalnog. Verovatno je to najvidljivije u srednjoškolskim udžbenicima istorije u Srbiji 2002. godine, gde je ustoličena nova slika nacionalnog antifašizma, sa četnicima kao borbenim jezgrom,¹³ čime treba razbiti tobožnji privid da je dosledni antifašizam na ovim prostorima bio antinacionalistički. Nadnacionalni sadržaji se potiskuju iz novokonstruisanog nacionalnooslobodilačkog pokreta koji je začet 1804. Orašac 1804. i Bela Crkva 1941. više ne pripadaju istoj vertikali. Oslobodilački poredak sećanja sužen je i pročišćen – nacionalizovan.

Ima mišljenja da je Drugi svetski rat još uvek događaj koji pripada takozvanom vrućem sećanju i da će se tek kada sećanje postane hladno moći dospeti do nekakve saglasnosti u pogledu toga šta odista dešavalo. Ovom tezom antifašizam se prepušta spontanom sazrevanju. Tome nasuprot, treba odmah reagovati na anti-antifašizam. S tim u vezi važno je uočiti da sve dok je nacionalizam („demokratski“ ili „dobri“) kriterij odabira značajnih zbivanja iz prošlosti, nijedna nacionalna istorija neće se oteti nastojanju da bude monumentalna. Svaka nacionalna historiografija jeste površna kada u vlastitoj prošlosti traži slavu, a nacionalne senke obilazi. Tek kada se napravi kvalitativni prelaz iz nacionalne monumentalne u kritičku historiografiju, moguće je doći do veće pouzdanosti i saglasnosti kod ocene Drugog svetskog rata. Premda je teško verovati da će to biti skoro, od ovog kritičkog napora ne treba odustajati.

U sklopu ovog nastojanja treba najpre razdvojiti dve različite iako tesno povezane komponente antifašizma: 1. spoljašnju (oružani otpor) i 2. unutrašnju, antinacionalističku (otpor međunacionalnoj mržnji).

¹³ Nikolić, Kosta; Žutić, Nikola; Pavlović, Momčilo; Špadijer, Zorica; *Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera u IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd 2002.

Dosledni univerzalni antifašizam je brana svakom nacionalizmu, šovinizmu i rasizmu. Otuda i nije svaki antifašizam univerzalan. Na primer, antitotalitarni antifašizam preusmerava antifašizam u antikomunizam, jer ga ne zanima kritika šovinizma. Antišovinizma još manje ima kod različitih verzija konzervativnog ili „patriotskog“ antifašizma. Od kraja 20. veka po obrascu Fransa Firea na različite se načine nastoji srušiti komunistički antifašizam i prikazati kao „iznuđeni“ otpor, a ne kao radikalna kritika imperijalističke i šovinističke prirode fašizma. Drugi obrazac je iznalaženje novog nultog časa antifašizma. Primer je prikazivanje Dragoljuba Mihajlovića kao prvog antifašističkog gerilca u Evropi ili Sisačkog odreda u Hrvatskoj kao prve ustaničke puške u Evropi. Povremeni četnički otpor Nemcima, njihova kolaboracija sa kvislinzima i Italijanima i genocid nad Muslimanima samo se na silu mogu podvesti pod opšti pojam antifašizma.

Antifašizam je univerzalan ili ga nema

Dosledno rečenom treba navesti još nekoliko primera. To što je u Članu I Ustava Republike Hrvatske iz 2002. jedna od „izvorišnih osnova“ države antifašizam, govori o saobražavaju EU, ali i o ustavnom nacionalizovanju antifašizma.¹⁴ U Ustavima SRJ i Republike Srbije kao i u Ustavnoj povelji Državne zajednice SCG nema ni pomena antifašizma,¹⁵ kao ni u nacrtu Ustava Kraljevine Srbije iz 2001.¹⁶ Novinska vest „Šeks u Jasenovcu“¹⁷ skoro da zvuči kao postmodernistička metafora. Bila je to instrumentalizacija antifašizma nalik onoj u Srbiji 2004. kada je vođa Srpske radikalne stranke počeo svoju kampanju za predsedničke izbore 9. maja, na Dan pobeđe nad fašizmom.¹⁸ Malo je reći da je na delu presvlačenje, pa ni saobražavanje Evropi. Pre će biti da je na delu brutalna manipulacija antifašizmom, koju prati i negacija antifašizma. U istom tonu je u Hrvatskoj na reči Slavka Goldštajna da treba razlikovati žrtve Jasenovca i Blajburga, jer je u Jasenovcu počinjen genocid, a u Blajburgu ratni zločin, reagovao akademik Dubravko Jelčić, koji je ocenio je da se skup u Jasenovcu „održava u ozračju restauracije povampirenog jugokomunizma koji je 60. obljetnicu pobjede

¹⁴ *Ustav Republike Hrvatske*, www.vlada.hr/Download/2002/11/11/USTAV-REPUBLIKE-HRVATSKE.doc

¹⁵ *Ustavni dokumenti*, <http://www.ccmr-bg.org/zakoni/zakoni.htm>

¹⁶ Nikolić, Pavle, *Ustav Kraljevine Srbije – Srbija na tragu svog vaskrsa*, Beograd 2001. <http://www.clds.org/pdf-s/UstavPavleNikolic.pdf>

¹⁷ „U Jasenovcu održana komemoracija žrtvama fašističkog logora“, *Vesti* (Zagreb), 25. april 2004. <http://www.index.hr/clanak.aspx?id=198638>

¹⁸ *Danas*, 10. maj 2004. godina.

nad fašizmom iskoristio za ponovno izjednačavanje komunizma i zapadnoeuropskog antifašizma“.¹⁹ Nije naodmet podsetiti da je smisao svake slike prošlosti određen njenim odnosom prema sadašnjici, pa se neznčajna prošlost zaboravlja. Istorijski osmišljena prošlost jeste korisna prošlost i ona se razlikuje od kritički promišljene neutilitarne prošlosti. Nacionalizam domišlja i osmišljava, a ne promišlja prošlost i nevoljno pominje fašizam, jer je svestan unutrašnje srodnosti sa njim. Prošlost se uvek iznova formuliše sa stanovišta novih situacija. Nije na delu samo naknadna pamet nego i smišljena manipulacija. Prošlost jeste, doduše, nepobitna u ontološkom smislu da se nešto odista zbilo. Međutim, šta se odista zbilo i kako se zbilo (suština prošlosti) uvek je otvoreno pitanje podložno različitim tumačenjima. Huserlovski rečeno svet jeste transcendentan, tj. postoji nezavisno od svesti o njemu, ali je smisao sveta imanentan, tj. uvek zavisi od svesti. Dakle, smisao prošlosti zavisi od istorijske svesti koja je ukorenjena u sadašnjici i otvorena ka novoj budućnosti. Po sebi se razume da antifašizam nije mogao izbeći novo osmišljavanje.

Medijska nadmoć anti-antifašizma

Ono, međutim, što odmah pada u oči kada se baci bar letimičan pogled na savremeni medijski građanski rat sećanja u Srbiji jeste nadmoć anti-antifašizma. Vladajuće nacionalne stranke ignorišu ili otvoreno nacionalizuju antifašizam. SRS se branila od prigovora da je fašistička stranka, lider DSS-a je rasterećivao Ljotića od fašizma,²⁰ a SPO agresivno antifašizuje i prozirno moralizuje Dragoljuba Mihajlovića. Treba li uopšte i pominjati da u hegemonom verskom diskursu Hilandar nije spojiv sa antifašizmom? Istini za volju, i u drugim poslesocijalističkim režimima na delu je detraumatizacija i relativizaciju fašizma, čija je važna komponenta neutralizacija kvislinštva kao pragmatične politike. Zašto? Najopštije govoreći otuda što je radikalni antifašizam nelagodno podsećanje da je fašizam ekstremni, ali u osnovi normalizovani nacionalizam. Drugačije rečeno, ako se komunistički antifašizam prikaže kao staljinistički i iznuđen, onda kao autentičan ispada nacionalni anti-antifašizam. Mnoga nastojanja da se pokaže da su kvislinzi i četnici bili realpolitičari, a komunisti hazarderi, zaboravljaju da je u stvari borbeni antifašizam bio realpolitika već od kraja 1941. nakon Hitlerove objave rata SAD. Od kraja 1941. kvislinštvo je lišeno političkog realizma, jer je

¹⁹ „U Jasenovcu održana komemoracija žrtvama fašističkog logora“, *Vesti* (Zagreb), 25. april 2004. <http://www.index.hr/clanak.aspx?id=198638>

²⁰ „Internet intervju iz 1996. godine predsednika DSS V. Koštunice“, <http://www.dss.org/arhiva/intervju96.html>

Osovina zaustavljena na frontu i suočena sa najrazvijenim industrijskim silama. Kada je na Istočnom frontu zaustavljen *blietzkrieg* Treći rajh je ostao na srednjeevropskoj poziciji izvojevanoj 1940, koja je za strategiju svetskog rata bila ekonomski neautarhična i nedovoljna u sukobu sa okeanskim silama (A. Hilgruber, T. Mejson, E. Hobsbaum). Krajem novembra 1941. kada je *vermaht* zaustavljen pred Moskvom, Hitleru se (kako navodi A. Hilgruber pozivajući se na svedočenje A. Jodla) prvi put učinilo da bi se rat mogao izgubiti.²¹ Nasuprot ovim činjenicama, danas je udobnije patriotizam slepo centrirati oko kvislinške računice, a antifašistički ustanak tumačiti kao iracionalni i samoubilački bunt.

Mnoga nastojanja da se pokaže da su kvislinzi i četnici bili realpolitičari, a komunisti hazarderi, zaboravljaju da je u stvari borbena antifašizam bio realpolitika već od kraja 1941. nakon Hitlerove objave rata SAD. Od kraja 1941. kvislinštvo je lišeno političkog realizma, jer je Osovina zaustavljena na frontu i suočena sa najrazvijenim industrijskim silama. Kada je na Istočnom frontu zaustavljen *blietzkrieg* Treći rajh je ostao na srednjeevropskoj poziciji izvojevanoj 1940, koja je za strategiju svetskog rata bila ekonomski neautarhična i nedovoljna u sukobu sa okeanskim silama (A. Hilgruber, T. Mejson, E. Hobsbaum). Krajem novembra 1941. kada je *vermaht* zaustavljen pred Moskvom, Hitleru se (kako navodi A. Hilgruber pozivajući se na svedočenje A. Jodla) prvi put učinilo da bi se rat mogao izgubiti.²² Nasuprot ovim činjenicama, danas je udobnije patriotizam slepo centrirati oko kvislinške računice, a antifašistički ustanak tumačiti kao iracionalni i samoubilački bunt.

Dakle, zbog potreba nacionalističkih vladajućih krugova anti-antifašizam se oštro i smišljeno danas svuda na Zapadnom Balkanu protivstavlja antifašizmu. Što je još gore, ovom naporu pomaže i deo akademske historiografije. Naime u sociološko-saznajnom pogledu nije nezanimljivo kako deo istoričara istu arhivsku građu danas čita drugim naočarima, tj. smešta u potpuno drugačiju naraciju od one pre dvadesetak godina. Bilo bi lakomisleno ovaj zaokret tumačiti kao prolaznu kolebljivost idejne tranzicije. Pre će biti da je reč o aktiviranoj dubinskoj komponenti nacionalističke svesti koja nastoji da detraumatizuje zločine vlastite nacije i prevede ih u ekscese ili u nedela počinjena u samoodbrani. Nacionalnooslodilačka retorika nije slučajno potisla narodnooslobodilačku. Jednpartijski socijalizam je počivao na dekretiranom antifašizmu, Milošević ga zbog SUBNOR-a i starijih birača

²¹ Kuljić, Todor, Fašizam, Beograd 1987, str. 164.

²² Kuljić, Todor, Fašizam, Beograd 1987, str. 164.

nije napuštao, opozicija ga je 1990-ih smatrala beskorisnim utrkujući se u anti-antifašizmu, a današnji vladajući režim ga ne smatra važnim sadržajem.

Neće se pogrešiti ako se zaključi da mnogo dublje nego što je površni posmatrač kadar da uoči deluje planski zaborav antifašizma. Treba bez okolišenja postaviti pitanje da li je etnocentrični antifašizam moguć? Teško, jer dosledni antifašizam brani jednakost svega što nosi ljudski lik. Četničko etničko čišćenje i nedićevsko-ljotičevski antisemitizam jesu s druge strane antifašističke barikade. Već samim tim je etnocentrični antifašizam sporan. Ali kako onda objasniti antifašiziranje šovinizma? Najopštije govoreći nova nada traži novu prošlost, a etnička država traži nacionalni antifašizam koji je u Evropi priznato rodoljublje. Utoliko nije nimalo čudno što je realni jugoslovenski antifašizam uspešno razbijen na manje ili više iskonstruisanu hrvatsku, slovenačku, srpsku i sličnu verziju i što je bratstvo i jedinstvo (ideja Francuske revolucije) postalo sinonim izdaje. U tom duhu Ustav Republike Hrvatske čak u članu 141. izričito zabranjuje „obnavljanje jugoslavenskoga državnog zajedništva, odnosno neke balkanske državne sveze u bilo kojem obliku“ i tretira ga kao kažnjivo delo.²³ Lako je uvideti da je u tom sklopu kroatizirani antifašizam u stvari antijugoslovenski „argument“. Srbizirani antifašizam, pak, kako izgleda, više je antikomunistički „argument“.

Slabljenje leve

U celini uzev uzroke slabljenja antifašizma treba tražiti u višeslojnom procesu ne uvek vidljivih krupnih promena epohalne svesti s kraja 20. veka: a) opšti zaokret epohalne svesti udesno, normalizacija kapitalizma, restauracija religije i konzervativizma i demonizacija socijalizma; b) ovi opšti činoci na Balkanu prelamali su se kroz lokalne okolnosti međunacionalnog sukobljavanja i građanskog rata. Teško je poreći da u Istočnoj Evropi antikomunizam ima već skoro dvodecenijski kontinuitet što je inače retkost kod političkih strasti visokog intenziteta. Nove nacionalne homogenizacije tražile su novu idejnu organizaciju političke mržnje. Različito opredeljene nacionaliste i ostale „komunističke žrtve“ uspešnije ujedinjuje antiboljševizam i prohodni antitotalitarizam nego antifašizam. Naročito je štetno što su u nauci mnoga sitna plodna neslaganja iščezla zarad jačanja antitotalitarnih ili nacionalnih strasti. Tome se ne treba mnogo čuditi budući da su nacionalni interes i antitotalitarizam aksiomi koji obezbeđuju prohodnost u

²³ Ustav Republike Hrvatske.

tekućem žargonu. Najbolje je, naravno, ukoliko se mogu uskladiti. Ni govora o tome da antifašizam spada u ove aksiome, jer s jedne strane ugrožava normalizovani nacionalizam, a s druge preti da oslabi antitotalitarni antikomunizam. Sa promenom identiteta tesno je vezana izmena žrtava i dželata. Grubo rečeno, eksploatisanu radničku klasu zamenile su obespravljene i porobljavane žrtve – nacije. To je osećajno jezgro zaokreta od antifašizma ka antitotalitarizmu.

Uprkos kolebanju i raznovrsnom akcentovanju može se reći da je antifašizam, a ne rastegljivi antitotalitarizam, ključna idejnoistorijska i moralnopolitička vertikala 20. veka. Fašizam je ekstremni nacionalizam, a dosledno rastumačeni antifašizam najpouzdanija je osnova kritike raznovrsnih oblika nacionalističke uskogrudosti. Dok etnokratski liberalizam i „demokratski nacionalizam“ počivaju na kritici široko shvaćenog totalitarizma, internacionalistička vizija društva lišenog enormnih imovinskih razlika uočava fašizam i njegovu etnocentričnu osnovu kao glavnu opasnost. Teorijski razvijeni antifašizam pretpostavlja kritiku realnih društveno-ekonomskih izvora nacionalizma, dok antitotalitarizam ovu kritiku zamagljava i preusmerava antifašizam u antikomunizam. Uz rečeno, valja imati na umu da postoji i više verzija antifašizma: liberalni, tj. kolonijalni (zbog koga su zapadne sile ušle u rat protiv Hitlera), odbrambeni otadžbinski antifašizam SSSR-a, komunistički ideološki antifašizam, zatim opštiji levičarski antifašizam u čijoj je pozadini kritika njegovih kapitalističkih društvenoekonomskih izvorišta kao i idejno šaroliki savremeni antifašizam u čijem je središtu kritika holokausta kao rasističkog industrijskog uništavanja ljudi.

Možda i ne bi trebalo da čudi to što je u raznim vremenima antifašizam različito akcentovan. Ipak su poslehladnoratovske promene odveć duboke da bi se mogle svesti na normalne izmene epohalne svesti ili na generacijske razlike. Malo je ako se kaže da su na delu promene, pre će biti da su aktivne nove isključivosti. Slabljenje leve u strukturi poslehladnoratovske epohalne svesti svakako je ponajviše izmenilo odnos prema fašizmu. Treba uzgred podsetiti na to da je sve do 1918. kapitalizam važio kao ekonomski uspešan, ali u moralnom pogledu nesavršen i nepravedan poredak. Prihvatani je u skladu sa hrišćanskom slikom čoveka kao nesavršenog bića. Tek od 1918, zbog pretećeg socijalizma, počinje moralizacija kapitalizma kao otelovljenja demokratije i ljudskih prava i to najčešće preko teorija o totalitarizmu, koje ne samo što su poredile, nego su bezostatno poistovećivale fašizam sa socijalizmom. Prema tumačenju ove struje komunistički antifašizam je iznuđen, dok su nacionalni antifašizmi i

opšti antitotalitarizam tobože autentični. Kako je pokazano, dodatna relativizacija antifašizma postiže se uključivanjem kvistinskih i nacionalnih grupa u antifašističke. Treba li uopšte pominjati da to ima važne veze s tim što se patriotizam centrirao oko nacionalizma, a izdaja oko internacionalizma.

Zato treba biti načisto s tim da su i domaće promene u viđenju fašizma tesno vezane sa opštim promenama u viđenju socijalizma. Sve do 19. veka socijalizam je bio utopija, mesto mu je bilo u budućnosti. Danas je socijalizam smešten u prošlost, kao totalitarna iluzija. Još više od toga danas se socijalizam (ili emotivno rečeno komunizam) službeno tumači kao upad u normalni tok razvoja Istočne Evrope, kao novi bauk. Pre 1917. debata oko socijalizma i komunizma bila je teorijska. Nakon 1917. za vreme postojanja realnog socijalizma dotadašnja debata o komunizmu premetila se iz teorijske u realpolitičko polje. Teme su bile: komunistička ortodoksija, renegati, antikomunisti i disidenti. Bilo je to doba kada su ne samo marksistički, nego i mnogi drugi intelektualci držali da se kapitalizam i demokratija isključuju. Wolfgang Fric Haug je, slično Sartru, pisao 1974: „Ko ne želi da napada antikomunizam, gubi antifašizam“.²⁴ Sa slomom evropskog socijalizma diskusija se ponovo pomerila iz realpolitičkog u teorijsko polje. Socijalizam je danas korisna mračna prošlost koja traži nove žrtve i dželate.

Na sličan način razvijala se i debata oko fašizma. Između dva svetska rata bila je uglavnom realpolitička, antifašistička i samo delom antitotalitarna. Krajem 1930-ih Maks Horkhajmer je načelo kritičke teorije iskazao rečima: „Ko neće da govori o kapitalizmu, trebalo bi da čuti o fašizmu“. Tokom hladnog rata na Zapadu je antifašizam lako preusmeren u antitotalitarizam. Između ovih protivstavova postoji ne samo niz manje ili više značajnih razlika, nego oštra načelna suprotnost. Važna napetost između antitotalitarizma i antifašizma bila je ona između anti-antifašizma i anti-antikomunizma. U nemačkom *Marxismusstreit* 1986. Ernst Nolte je pokušao da negira Horkhajmera u parafrazi „Ko želi da govori o fašizmu, ne sme da čuti o boljševizmu“. Krajem 20. veka smer debate o antifašizmu opet se menja. Normalizovanje nacionalizma u Istočnoj Evropi u osnovi menja odnos prema fašizmu i antifašizmu. Antifašizam nije više nužan normalizovanom nacionalizmu kao ključni ideološki sadržaj, kao što je na primer bio komunistima na vlasti. Ali ipak, pošto pokušavaju da ga svojataju, nacionaliste treba opomenuti: „Ko neće da govori o nacionalizmu trebalo

²⁴ U. Ackermann, ibidem.

bi da ćuti o antifašizmu“. Srpski „demokratski nacionalisti“ trude se da reakcentovanjem antifašizma osmisle „dobri nacionalizam“, dok je kod ekstremnih nacionalista fašizam salonska stvar, tj. oblik najdoslednijeg nacionalnog osećanja. Smeštena između ova dva pola srpska vladajuća elita je trgovinom u parlamentu 2004. uspeła da legalizuje nacionalni antifašizam.

Umesto zaključka

Krajem 20. veka iščezle su klase kao MI grupe iz epohalne svesti. Ostale su nacije, kao „realni“ istorijski subjekti. Zato se antifašizam nacionalizuje: ruski nacionalisti su ponosni na pobedu u Drugom svetskom ratu, ali je to učinak Rusa, a ne komunista. Slična nacionalizacija antifašizma zbiva se i na Balkanu, uz dodatnu kritiku jugoslovenstva. Svuda iščezava perspektiva nadnacionalnog identiteta, pa i fašizam ispada drugačiji. On nije više apsolutno zlo, nego je više neodmerenost ili preterivanje, kvislinzi su pragmatičari, a domaći fašizmi efemerne nebitne pojave. Neće se preterati ako se kaže da je ovim prevrednovanjem anti-antifašizam uzdrmao temeljna načela prosvetiteljskog antifašizma i učinio problematičnim celokupni misaono kategorijalni aparat nauke o skorijoj prošlosti. Službeno priznanje četničkog antifašizma u Srbiji početkom 21. veka iziskivala je nova vizija nacionalne srpske države, kao što je desetak godina ranije ista potreba u Sloveniji i u Hrvatskoj tražila nacionalni domobranski antifašizam i nove spomenike umesto nadnacionalnih partizanskih obeležja. Svuda su potrebe vladajućih elita filter koji propušta samo korisnu prošlost. Odavno je uočeno da onaj ko raspolaže monopolom na tumačenje prošlosti kontroliše i sadašnjicu i nameće sliku budućnosti.

O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava

APSTRAKT:

U radu se obrazlaže teza da je u postsocijalističkim društvima antikomunizam glavni ideološki sadržaj koji artikuliše društvene vrednosti. Ukazuje se na ideologiju antikomunizma, u kontekstu odnosa sa nacionalizmom i nenacionalističkom kritikom komunizma. U radu se takođe tordi da je antikomunizam doprineo relativizaciji fašističke prošlosti i otvorio put za njenu savremenu rehabilitaciju.

KLJUČNE REČI:

Antikomunizam, postsocijalizam, revizionizam, ideologija

U većoj ili manjoj meri dramatičnim slomom socijalističkih režima i iznenađujuće brzim krahom socijalizma kao globalnog sistema, u bivšim socijalističkim zemljama zavladao je snažan antikomunizam, koji je mnogo ranije začet, koji nije nikada jenjavao i koji je od sredine osamdesetih godina 20. veka zapravo postao glavni izvor legitimacije različitih ideoloških narativa tih društava, da bi na kraju postao njihov dominantan ideološki sadržaj. Danas se u postsocijalističkim društvima, kada je reč o dominantnim ideološkim narativima, podrazumeva da je socijalizam bio period istorije na kojem isključivo stoji žig terora, represije, neslobode i manipulacije. I ništa više od toga. U osnovi antikomunizma se nalazi, dakle, isključiva, nekritička i aksiomatična netrpeljivost prema socijalističkoj prošlosti, netrpeljivost koja negira svaku legitimnost socijalizma kao poretka i komunizma kao ideologije. Iako u društvu postoji i drugačija „kultura sećanja“, dominantni ideološki narativi su izrazito antikomunistički.

Kriza, neuspesi, ali i represivnost socijalističkog poretka, kao i naglašeno odsustvo određenih sloboda i prava građana, koje bi morale biti univerzalne nezavisno od ideološkog predznaka poretka, izazvali su nezadovoljstvo ljudi sistemom i omogućili da pre svega nacionalisti,

kao najspremniji za akciju i najodlučniji u svojim ciljevima, ideološki artikulišu to nezadovoljstvo. Pošto je komunizam najveći protivnik nacionalizma, nezadovoljstvo socijalističkim poretkom dobilo je iracionalne razmere upravo zahvaljujući nacionalističkoj artikulaciji nezadovoljstva sistemom. To je bilo i ostalo u osnovi antikomunizma kao metanarativa postsocijalističkih društava. Odnos antikomunizma i nacionalizma je posebno važan, u onolikoj meri koliko je komunizam kao ideologija zasnovan na principu internacionalizma (u višenacionalnim sredinama na principu nacionalne ravnopravnosti), dakle sasvim suprotan nacionalizmu. Bez principa internacionalizma nema ni levice, ni socijalizma, ni komunizma. Otuda su leвица i nacionalizam prirodni protivnici i najžešća nacionalistička kritika rezervisana je, nimalo slučajno, upravo za levicu. Zbog svega toga, antikomunizam je, u suštini, na specifičan način artikulisan nacionalizam, iako antikomunizam nije svodiv samo na nacionalizam.

Antikomunizam podrazumeva široki politički okvir unutar kojeg se nalazi veliki broj različitih ideoloških narativa. Njih povezuje apsolutno negiranje i osuda socijalističke prošlosti i komunizma kao svojevrsna metaideologija kojom se svaki od pojedinačnih ideoloških narativa u postsocijalističkim tranzicionim društvima primarno legitimiše. Iako (više) nema masovne histerične manifestacije, antikomunizam nije manje prisutan i nije manje borben nego što je bio u vreme kada je konačno osvojio pozicije u javnosti i iz opskurnih kabineta, sa privatnih zabava i sa stranica raznih opozicionih (ili „opozicionih“) pisanih sastava izašao na ulice i postao nezvanični *mejnstrim*, a potom i ozvaničena ideološka osnova vladajućih elita u postsocijalističkim zemljama. Povremeno redukujući intenzitet i nevoljno priznajući, uglavnom pred pritiskom neumitnih činjenica ili nekih trenutnih političkih potreba, određene pozitivne strane socijalističkog poretka, žreci antikomunizma ipak ne odustaju od potpune stigmatizacije i temeljne revizionističke reinterpretacije socijalističke prošlosti.

Antikomunizam često ostaje na nivou težnji ka rehabilitaciji u socijalizmu osuđenih i odbačenih ličnosti i vrednosti, ka restauraciji predsocijalističkih institucija, ka revitalizaciji kulturnih modela prethodne epohe. U svakoj od zemalja u kojima dominira, antikomunizam se pokazao kao ideološki sadržaj koji poništava modernizaciju, retradicionalizuje društvo i sa parolom „povratka na staro“ nastoji da uspostavi nepostojeći kontinuitet sa nepostojećom (izmišljenom i idealizovanom) prošlošću. Reč je o agresivnoj ideologiji koja funkcioniše na principu „lova na veštice“, koja počiva na istorijskom revizionizmu

i služi se korpusom negativnih predstava o „ideološkom drugom“, od kojih su neki puka mitska krivotvorenja prošlosti, sa hrpom antiheroja i gotovo mitskih situacija koje treba da posluže za preuveličavanje svih negativnih (svakako ne malobrojnih) i za negiranje svih pozitivnih (a bilo ih je mnogo) učinaka socijalizma.

U uslovima kada je komunistička ideologija odbačena i poražena i kada je odbačen i slomljen socijalistički sistem, a kada nema sasvim jasno i nedvosmisleno prihvaćenog odgovora na pitanje: šta posle socijalizma? – u bivšim socijalističkim zemljama antikomunizam ostaje jedino što dominantne društvene elite mogu da ponude kao sopstvenu legitimaciju, onda kada im je ona uopšte potrebna. Međutim, od izvora legitimитета, antikomunizam se pretvorio u autonomni ideološki narativ. Upravo zbog izostanka kreativnog i smislenog odgovora na ključno pitanje – šta posle socijalizma? – nijedan ishod u bivšim socijalističkim zemljama nije nemoguć, sve dok je legitimisan antikomunizmom. Ne treba posebno napominjati da će svaki od tih ishoda biti nužno socijalno destruktivan u onolikoj meri koliko antikomunistička legitimacija bude agresivna, banalna i neverodostojna, kao što je bila do sada.

Antikomunizam nije tek element neke dominantne ideologije, već primarni ideološki sadržaj postsocijalističkih društava (ili bar većine njih) pa se ta društva najpreciznije mogu opisati, ne kao liberalno-demokratska, konzervativna, fašistička, klerikalna i slično (premda ona sve to u određenoj meri jesu) već pre svega kao postsocijalistička društva sa antikomunizmom kao ideološkom infrastrukturom. Naime, ta društva nisu profilisana kao liberalna; individualizam je i dalje samo pojam u radovima iz političke filozofije; kapitalizam postoji u svojim najbrutalnijim oblicima, demagoški korigovan mestimičnim ali stalnim državnim intervencijama (što nikako nije nasleđe socijalističke prošlosti u kojoj je socijalna država bila jedina moguća država, već puka demagoška i politička manipulacija); u njima nema jasno artikulisanih grupnih interesa (osim interesa političkih elita i, naročito – krupnog kapitala); uglavnom dominira vrednosna apsolutizacija nacije, kao ideološki sedativ za nezadovoljstvo socijalnim statusom većine građana, pa je nacionalizam ono što ostvaruje koheziju većine ljudi u razorenom i atomiziranom društvu; u njima nema politike kao metoda, već isključivo kao sredstva za postizanje za samo društvo efemernih, a neretko i štetnih ciljeva.

Antikomunizam naglašava različite sadržaje u zavisnosti od konkretnog društva, ali svuda gde postoji podrazumeva konstituisanje

dominantnog ideološkog narativa kroz otpor gotovo svemu onome što se vezuje za socijalistički period istorije. Logika tog otpora je banalna: 1) U socijalizmu nije vredelo gotovo ništa, a ako je nešto i bilo dobro – to nema naročitog značaja u globalnoj oceni socijalizma. 2) U svakoj pojedinačnoj zemlji, nosioci sistema i komunističke ideologije su zločinci ili u najboljem slučaju pomagači zločinaca, koji zaslužuju prezir ili čak sudske kazne. I konačno, 3) komunizam kao ideologija i socijalistički režimi kao njeni protagonisti bili su u potpunosti lišeni legitimiteta. Prema tom tumačenju, komunizam je danas, kako kaže Fire, „sav sadržan u svojoj istoriji“, iznad svega, razume se, u staljinizmu.

Zbog svega toga i komunizam kao ideologija i socijalistički sistem kao pokušaj ostvarenja te ideologije zaslužuju samo „liberalno-demokratski“ verдикт kojim se smeštaju u isti okvir sa fašizmom, kao druga strana totalitarne medalje. Međutim, ta rezolucijski oktroisana „istorijska istina“ manifestuje se, nimalo slučajno, kroz sve otvoreni-je globalno zanemarivanje antifašizma kao relevantne vrednosti, sve manje vrednovanje značaja učešća SSSR u borbi protiv fašizma i kao sve očiglednije zanemarivanje antifašističkih tradicija u samim bivšim socijalističkim zemljama. Čak se i antifašistička obeležja koja potiču iz socijalističkog perioda zapostavljaju, ruše i uklanjaju, da bi njihovo mesto u javnom prostoru, ako i kada je to uopšte važno, zauzela obeležja nekog drugog antifašizma, moralno, ideološki i istorijski „ispravnijeg“ i „pravednijeg“. Razume se – a samo bi naivnom posmatraču mogla da promakne veza toga sa antikomunizmom – vrlo često to mesto zauzimaju razne „kontroverzne ličnosti“ nacionalnih istorija, a neretko i nesumnjivo fašistička obeležja. Zbog toga, više je nego poražavajuće, a moglo bi se reći i da je zastrašujuće to što se, u stvarnosti postsocijalističkih društava, događa i rehabilitacija nacionalističkih pokreta i ličnosti, često veoma bliskih fašizmu ili čak fašista. Ova veza između antikomunizma i anti-antifašizma davno je uočena, ali ona neprestano dobija nove sadržaje.

Dok se antifašizam potire i zaboravlja u svim bivšim socijalističkim zemljama, dok protivljenje raznim oblicima fašističke ideologije zadržava neku rutinsku i folklornu formu, lišenu aktivnog i delatnog potencijala, istovremeno se insistira na teroru i zločinima komunističkih vlasti, koji treba da ostanu dominantna pa i jedina slika socijalističke prošlosti. Efekat toga često nije stav o istovetnosti „dva totalitarizma“ već stav da je komunizam, u toj dvoglavoј aždaji totalitarizma, bio „gori“. Kada je reč o Srbiji, primera radi, pomenimo savremeni kalendar državnih praznika koji više liči na onaj iz okupirane Srbije,

dok nema niti jednog praznika koji bi bio povezan sa antifašističkom tradicijom Srbije. Na delu je, zapravo, do perversije dovedena svojevrsna „fašizacija antifašizma“, njegova neistorična nacionalizacija, u kojoj se fokus diskursa o fašizmu redukuje na osudu Hitlera, Musolinija i najprominentnijih fašističkih lidera kao i najneposrednijih sledbenika, dok se fašistička priroda raznih „nacionalnih snaga“, i nekadašnjih i savremenih, kao i sve aktuelnija ksenofobija i sve prisutniji rasizam gotovo sasvim zanemaruju i normalizuju.

Kao polazište za delegitimizaciju socijalizma korišćene su nesumnjivo negativne pojave u socijalizmu, ali i proizvoljno univerzalizovane vrednosti liberalne demokratije, za koje se (pokazalo se) naivno verovalo da predstavljaju univerzalni okvir za prevladavanje društvenih protivrečnosti. Činjenica da su socijalistički režimi postojali i da su trajali decenijama, u liberalno-demokratskoj interpretaciji tek je jedna devijacija istorije, koja se tek sa prihvatanjem liberalne demokratije „vraća“ ili stupa na jedini ispravn put. Međutim, Zapad je suočen sa novom enigmom: socijalizma više nema, ali problemi su umnogome ostali. Neki novi su se pojavili, upravo kao posledica rasplamsavanja problema koje je socijalizam rešio u svom kontekstu i poretku stvari, a koji nisu ništa manje teški po stanovništvo bivših socijalističkih zemalja i ništa manje štetni za šire bezbednosne interese. Pokazalo se, osim toga, da su politička rešenja koja su komunisti nudili za mnoga pitanja bila daleko efikasnija i celishodnija, treba reći i – pravednija, pri čemu posebno treba imati u vidu istorijsko delegitimisanje nacionalizma.

Sa druge strane, antikomunizam nije ni u čemu doprineo demokratizaciji postsocijalističkih društava, a naročito ne afirmaciji ideje individualne slobode. Svojevrsna anarhičnost je svakako prisutna, ali to je daleko od modernog razumevanja slobode kao prava koje podrazumeva i određeni korpus ne samo zakonskih, već i neformalnih obaveza pojedinca. Posebno kada je u pitanju položaj manjina situacija se umnogome čak i pogoršala. Višepartijski sistem postao je sam sebi svrha, a sloboda govora, udruživanja i mišljenja, bez ikakve stvarne institucionalne zaštite, postala je metod za samootkrivanje drugačijeg, na kojeg se potom primenjuju različite vrste pritisaka, istina pre svega od strane samog netolerantnog društva, ali ponekad i od strane države. I u mnogim drugim segmentima mogla bi se lako dokazati nedemokratska suština vladajućeg poretka u čijoj je osnovi antikomunizam.

Antikomunizam snažno i delatno ujedinjuje nosioce različitih i međusobno često sukobljenih ideoloških narativa. Nacionalisti i poje-

dini nenacionalisti, laici i klerikalci, demokrate i neofašisti – svi se oni mogu ujediniti u jedinstveni antikomunistički front. Tridesetih godina dvadesetog veka Dragoljub Jovanović je kao lažnu označio dilemu „komunizam ili fašizam“. Ali, koliko je ta dilema bila u određenim kontekstima stvarna pokazalo se vrlo brzo, najpre kao pitanje izbora strane u ratu, odnosno pitanje držanja u ratu. Naime, izbor: kolaboracija ili borba protiv fašizma, koju su u Jugoslaviji vodili partizani pod vođstvom KPJ, istakla je upravo tu dilemu. Pozicija „ni fašizam ni komunizam“, čija je vojna ispostava u Jugoslaviji bilo četništvo i Dragoljub Mihailović, pokazala je da, u okolnostima kada se pred takvim izborom našla, radije za saveznika bira fašizam nego komunizam. To je bila strateška, a ne puka taktička odluka. Počev od crkve, preko desničarskih organizacija do političkih stranaka koje su nosioci ideološkog antikomunizma, prisutno je veće razumevanje za sve „nacionalne snage“ u Drugom svetskom ratu, nego za partizane i komuniste. Mnogo žešća i brutalnija kritika rezervisana je za partizane nego za kolaboracioniste.

Posebno je poražavajuć i obeshrabrujuć trivijalizujuć i dogmatski odnos prema socijalističkoj prošlosti onih liberala koji nisu nacionalisti i koji nisu ksenofobični. Taj ideološki antikomunizam kod liberala je refleks suštinskog nerazumevanja međuratnog društva, događaja u toku Drugog svetskog rata, kao i epohe koja je posle rata usledila. Ideološka zanesenost dela liberalne javnosti u Srbiji, kao uostalom i u svetu, u najmanju ruku je za žaljenje, jer je to upravo ona snaga koja je u odsudnom istorijskom času kalkulisala da je fašizam ipak prihvatljiviji saveznik. Cena toga dobro je poznata.

Antikomunizam se, kao dominantna ideologija u postsocijalističkim društvima, duboko ukorenio u njihove vrednosne sisteme, do mere da je postao jedan od temeljnih sadržaja njihovog novog identiteta. Stav o nelegitimnosti socijalizma kao poretka i komunizma kao ideologije uslovio je da se čitava socijalistička prošlost posmatra u rasponu od osude do anegdote, od mržnje do podsmeha, ali uglavnom bez refleksije i gotovo potpuno izvan razumevanja istorijskog konteksta u kojem se socijalizam javlja kao društveno-ekonomski poredak. U celini posmatrano, danas nema niti jedne vrednosti koja je bila isticana i afirmisana u vreme socijalizma, a da nije odbačena, bagatelisana ili ismejana. Društvo se u pojedinim segmentima tome opire, ali je snaga tog otpora ipak zanemarljiva i marginalna.

U slučaju Jugoslavije i država nastalih njenim raspadom, ta

dekontekstualizacija socijalizma manifestuje se kao uporno odbijanje da se u obzir uzmu polazne tačke jugoslovenske stvarnosti 1945. godine u smislu upoznavanja sa stvarnom alternativom komunističkim rešenjima, uz uvažavanje stvarne istorije, a ne na osnovu projekcije sopstvenih želja na prošlu stvarnost. Odustajanje od takvog pristupa i racionalan uvid u rešenja koja su nuđena od strane ondašnjih protivnika komunista lako bi pokazali da su alternative komunističkoj vlasti bile prožete nacionalizmom i šovinizmom, posedujući veoma tanak demokratski potencijal u pitanjima od suštinskog značaja. Možemo samo navesti da ogromna većina ondašnjih srpskih političara, na primer, nije mogla da zamisli makedonsku ili bošnjačku nacionalnu posebnost, a još manje crnogorsku, pa se vredi pitati kako bi izgledala demokratska građanska država u kojoj se guši nacionalna emancipacija čak tri naroda. Kada je reč o hrvatskim građanskim političarima, ideja potpune nacionalne ravnopravnosti srpskog naroda u Hrvatskoj njima je izgledala ništa manje jeretička nego što je srpskim građanskim političarima izgledala ideja o nacionalnoj posebnosti Crnogoraca. Javno isticana potreba da se kazne čitavi narodi zbog držanja njihove elite u ratu takođe nije bila strana građanskim političarima. U celini uzevši, dakle, alternativa komunističkom rešenju nacionalnog pitanja je bilo dugotrajno nacionalno previranje ili nastavak građanskog rata kao refleks koncepcijskih sukoba unutar jugoslovenske političke emigracije. Upravo na talasu antikomunizma ta se alternativa i ostvarila četiri decenije kasnije u krvavom ratu koji je pratio raspad Jugoslavije, u kojem su se na mnogim stranama, a pre svega u Srbiji i Hrvatskoj setili „mudrih reči“, „proročkih upozorenja“ i „dobronamernih save-ta“ raznih „nacionalnih veličina“.

U evropskim i svetskim okvirima tendencija da se izjednače „dva totalitarizma“, što je brutalna revizija prošlosti koja nije samo anti-istorijska, već je istovremeno i opasna, u svojim krajnjim ishodima, kao po pravilu, svuda vodi u normalizaciju fašizma, fašista i njihovih saradnika ili bar u relativizaciju unikatnosti fašističkog ontološkog zla. Antikomunizam je puno doprineo ublažavanju slike o fašizmu kao jedinstvenom primeru otelovljenja zla, makar utoliko što je fašizmu učitao jednu, iz perspektive antikomunizma – pozitivnu dimenziju, a to je borba protiv komunizma. Logika je neumoljiva: fašizam je, dakle, manje zlo od komunizma, kako tvrde mnogi pojedinci ekstremnijeg antikomunističkog opredeljenja.

Sve bi bilo jednostavnije da nije oštre i otrovne kritike komunizma koja je došla sa nenacionalističkih pozicija. Ali ona je bila i ostala

manjinska, iako je i sama često imala retoriku kontrarevolucije. Liberalna kritika komunizma jedva da je prisutna, ali je njena najveća mana neuravnotežena i neopravdana kritika socijalizma koja svojim žarom ne zaostaje za nacionalističkom. Tako se na liniji antikomunizma, koji je u osnovi svih savremenih ideoloških paradigmi u postsocijalističkim društvima, uspostavlja ideološko jedinstvo nacionalista i nenacionalista u jednom metanarativu koji ih povezuje u front „permanentne kontrarevolucije“. Pošto su bitno određene antikomunizmom, sve postsocijalističke ideološke paradigme ne mogu da se od njega emancipuju i što je još važnije, podjednako doprinose iracionalnom odnosu prema socijalističkoj prošlosti, a time i prema sadašnjosti, u onolikoj meri koliko je sadašnjost prošlosti uslovljena. Iako akcentuju različite sadržaje, nacionalistička i liberalna kritika socijalizma ostvaruju samo kumulativni efekat, čiji je najmarkantniji rezultat – dominacija nacionalizma. Jer, u krajnjem ishodu, nacionalizam nije nužno u sukobu sa „slobodnim tržištem“, dok socijalizam u svojoj osnovi jeste.

Ekvidistanca koju liberali-antikomunisti priželjkuju u odnosu na nacionaliste (fašiste) i levičare (komuniste) zapravo je nemoguća jer liberale-antikomuniste sa nacionalistima i desnicom spaja upravo njihov ideološki antikomunizam. Kada bi antikomunizam bio efemerna pojava u postsocijalističkim društvima, kada bi se mogli prevazići okviri realnih istorijskih alternativa, kada ne bi bilo tako podrazumevajuće da je Tito bio hohštapler, komunisti zločinci, a socijalizam period neslobode, mraka i bede, ova sastavnica ne bi bila toliko značajna. U tome i jeste sva tragedija liberalne nenacionalističke ideje: ona je doktrinarna i mehanička, a istovremeno i ubedljivo manjinska; zbog svog antikomunizma koketira ili otvoreno saraduje sa nacionalizmom, u najmanju ruku normalizujući ga, smatrajući ga za manjeg protivnika od komunizma ili levice, a ponekad i za saradnika. Antikomunizam, i desničarski i liberalni, dalje sprečava da se jasno prepozna da je nacionalizam najveća ili bar prva prepreka na putu postizanja većeg društvenog blagostanja, ne samo materijalnog, u bivšim socijalističkim zemljama. A upravo nacionalizam blokira procese modernizacije, političke, ekonomske i kulturne integracije u svetske tokove, a u konfliktnim i postkonfliktnim regionima blokira uspostavljanje regionalne saradnje koja je neophodan uslov razvoja. Sa druge strane, antikomunizam nenacionalističke orijentacije sasvim je nemoćan i u osnovi žalosno popustljiv prema nacionalizmu, budući da u borbi protiv „bauka komunizma“, u svim prošlim i budućim bitkama, i nacionalizam dobro dođe kao saveznik, koji je, i na njihovu veliku žalost, jači partner u toj koaliciji.

Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji

APSTRAKT:

U radu smo pokušali da predstavimo i analiziramo doprinos politike vladajućih građanskih partija u Srbiji nakon 2000. definisanju istorijske politike, na primeru zakonodavne politike, u razdoblju od 2004. do 2011. U ovom periodu Narodna skupština Republike Srbije je najpre 2004. usvojila Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca (tzv. „Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogorskih boraca“), potom 2006. Zakon o rehabilitaciji i zatim izmenjeni i dopunjeni zakon pod istim imenom 2011. U radu smo ukazali na manjkavosti ovih zakona i naročito na kontroverze vezane za primenu Zakona o rehabilitaciji iz 2006, konkretizujući i detaljno analizirajući primer rehabilitacije dvojice kvislinških žandarma ubijenih 7. jula 1941, od strane Okružnog suda u Šapcu 2008, kao svojevrsnu primenjenu paradigmu ovog zakona.

KLJUČNE REČI:

Istorijski revizionizam, Vlada Republike Srbije, Zakon o rehabilitaciji, Okružni sud u Šapcu, Kosta Nikolić, 7. jul 1941, Bela Crkva, Žikica Jovanović Španac

Uvod

I nstitucionalizovana selektivna politika sećanja u postsocijalističkoj Srbiji, kao oblik istorijskog pravdanja novog, kapitalističkog poretka, dobija na zamahu u prvim godinama nakon 2000. Istorijska politika nekoliko koalicionih vlada nakon 2000. predstavlja odraz ideološke platforme vladajućih građanskih političkih partija, koje dele zajednički antikomunistički resantiman, u većoj ili manjoj meri učestvuju u normalizovanju istorijskog nasleđa jednog od poraženih srpskih kolaboracionističkih pokreta (ravnogorski četnički pokret) ili neretko iskazuju sentiment prema ovom pokretu i njegovim protagonistima ili, pak, učestvuju u demonizovanju (ili, makar, nipodaštavanju) jugoslovenskog revolucionarnog pokreta koji

je oličavala Komunistička partija Jugoslavije. Sem ideoloških razloga, nosioce državne revizije prošlosti motivišu i politički razlozi: sticanje političkog kapitala ispravljajem navodnih istorijskih nepravdi.

U kreiranju istorijske politike vladajuće građanske partije imale su značajnu podršku drugih revizionističkih subjekata, osobito akademskog istorijskog revizionizma, dok su istorijska publicistika i mediji, ali i Srpska pravoslavna crkva, često vršili anticipatorsku ulogu u određivanju smernica ka definisanju državne istorijske politike.

Jedan od zamišljenih ciljeva istorijske politike vladajućih nacionalističkih struktura novonastalih država na tlu bivše Jugoslavije (naročito na primeru Hrvatske i Srbije), predstavlja tzv. „nacionalno pomirenje“.¹ „Prevladavanje prošlosti“, posredstvom radikalne izmene slike istorijske realnosti, podrazumeva „definitivno usaglašavanje prošlosti“, tj. projekciju prihvatanja rezultata novog sagledavanja prošlosti (koji su predstavljeni kao neideologizovani i lišeni svake pristrasnosti) kao podrazumevajućeg normativa. Ovakva shvatanja podrazumevaju da društva u kojima bi bilo izvršeno „nacionalno pomirenje“ zagovornika emancipatorskih ideologija i ideologija poraženih kolaboracionističkih snaga, očekuju zajamčen put u „uspešnu budućnost“.

U Srbiji nakon 2000. „nacionalno pomirenje“ priželjkuju zagovornici teze o građanskom ratu na tlu Srbije 1941–1944, iako je čitav niz srpskih i jugoslovenskih istoričara tokom socijalističkog razdoblja, pojedini i nakon ovog perioda, naučno dokazao da je ratni oružani sukob na tlu Srbije podrazumevao pre svega oslobodilačku, antifašističku borbu, dok je unutar nacionalni sukob između partizanskih snaga predvođenih KPJ i kvislinških i kolaboracionističkih formacija, vođen usled svrstavanja antikomunističkih snaga u službu okupatora.² Sem toga, u uslovima okupacije, i to striktno i represivne kakva je bila nemačka okupacija u Srbiji, nije bilo objektivnih mogućnosti za vođenje građanskog rata; nasuprot tome, uslovi okupacije omogućili su četničkom pokretu zavođenje dugotrajnog terora u ruralnim delovima zemlje.

¹ Ovaj politički fenomen karakteristika je istorijske politike postsocijalističke Hrvatske još od početka 1990-ih, i izraženiji je u Hrvatskoj nego u ostalim delovima nekadašnje zajedničke države, stoga je već naučno problematizovan i analiziran; vid. Albert Bing, „Pomirbena ideologija i konstrukcija identiteta u suvremenoj hrvatskoj politici“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 10/1, Osijek 22–25. rujna 2005, (ur. Igor Graovac), Zagreb, 2008, str. 327–340.

² Žarko S. Jovanović, „Uporednost oslobodilačkog i građanskog rata“, *Tokovi*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 181–186.

Izjava Milana Parivodića, ministra za ekonomske odnose sa inostranstvom, povodom usvajanja nacrtu Zakona o rehabilitaciji na sednici Vlade Republike Srbije, 24. novembra 2005, pre nego što je zakon upućen Narodnoj skupštini na usvajanje, predstavlja tipičan primer zagovaranja „nacionalnog pomirenja“. Parivodić ističe da je zakon „životno značajan jer afirmiše istorijsko pomirenje među Srbima širom sveta, i među svim građanima Srbije“, i dodaje da zakon „postavlja temelje ponovnog moralnog ujedinjenja“ i predstavlja „uslov uspešnije budućnosti“.³ Sličan rezon zastupa Gojko Lazarev, sudija Okružnog suda u Šapcu, koji je 3. novembra 2006. potpisao prvo pravosnažno rešenje o rehabilitaciji u Srbiji, ističući „dobre strane“ Zakona o rehabilitaciji, karakterišući zakon kao „zdrav temelj srpskog nacionalnog pomirenja bez koga nema efikasne izgradnje demokratske države“.⁴

U obrazloženju predloga za donošenje rešenja o rehabilitaciji dvojice žandarma ubijenih 7. jula 1941. u Beloj Crkvi, rehabilitovanih od strane Okružnog suda u Šapcu 11. decembra 2008, stoji: „Slavljenje ubistava Lončara i Brakovića ostavilo je dugotrajne negativne posledice i sprečilo proces nacionalnog pomirenja i prevladavanja još uvek snažnih ideoloških podela. Njihova rehabilitacija, po mišljenju veštaka, predstavljala bi značajan doprinos suočavanju srpskog društva sa njegovim totalitarnim nasleđem, koje je i dalje snažna brana pune modernizacije i demokratizacije Srbije“⁵ Obrazloženje predstavlja mišljenje istoričara Koste Nikolića, naučnog saradnika Instituta za savremenu istoriju. Prema mišljenju državnog sekretara Slobodana Homena, nalazi Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića, „doprineće pomirenju između srpskog naroda“.⁶

Usvajanje Zakona o izmenama i dopunama Zakona o pravu boraca (2004) i Zakona o rehabilitaciji (2006, 2011)

Ozakonjenje političkih deklaracija, kakvi su revizionistički zakoni usvojeni u Narodnoj skupštini Republike Srbije, u tri navrata, postulirano je kao nužan „uslov uspešnije budućnosti“,

³ Milan Parivodić, „Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji“, *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, VI, 2/2008, Beograd, 2008, str. 91. Ministar Parivodić se 4. decembra 2005. u na TV B92 naglašeno afirmativno izrazio o predsedniku kvislinške vlade i ratnom zločincu, Milanu Nediću.

⁴ Мирољуб Мијушковић, „Злочини победника“, *Политика*, CIV, 33672, Београд, 6.8.2007, стр. 7.

⁵ Ljiljana Milenković, „Priča o 7. julu 1941. Bratoubilački ustanički pucanj“, *Akter*. Magazin za savremenu Srbiju, 41, Beograd, 12.7.2010, str. 23.

⁶ В.Ц. Спасојевић, „Комисија за утврђивање истине о Дражи Михаиловићу потврдила да је убијен на Ади. Гроб никад неће наћи“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 15.4.2011, стр. 5.

koja je nemoguća bez projektovanog „nacionalnog pomirenja“, koje podrazumeva prihvatanje i normalizovanje poraženih kvislinških i kolaboracionističkih snaga iz prethodnog rata. Ipak, istorijski konflikti ne mogu biti razrešeni nekakvim političkim konsenzusom građanskih partija. Očigledno je da u pozadini ovih napora egzistira pokušaj nametanja ideologije jednog poraženog srpskog kolaboracionističkog pokreta, odnosno ideologije ravnogorskog pokreta. Modifikovana ideologija ravnogorskog pokreta postepeno se inauguriše kao državna ideologija, odnosno novi kriterijum političke normalnosti.

Pre izglasavanja Zakona o rehabilitaciji, Narodna skupština Republike Srbije je 21. decembra 2004. usvojila Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica (ovaj zakon kolokvijalno je poznat kao „Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogorskih boraca“).

Prema članu 2. zakona, ustanovljena je *Ravnogorska spomenica 1941*. „Njeni nosioci se u pogledu prava utvrđenih Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica, izjednačavaju sa nosiocima 'Partizanske spomenice 1941'.“ Prema članu 15. zakona, podrazumeva se izmena člana 35. Zakona o pravima boraca: „Sva prava predviđena ovim zakonom odnose se na sve pripadnike NOR-a“, uključujući, kako sugeriše zakonodavac, i pripadnike ravnogorskog četničkog pokreta, „bez obzira da li su osuđeni pravosnažnim sudskim presudama da su učestvovali u borbama protiv partizanskih odreda, Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske armije.“⁷

Izmenom ranijeg zakona omogućeno je ne samo izjednačavanje prava nosilaca Partizanske i novoustanovljene Ravnogorske spomenice, već i političko rehabilitovanje ravnogorskog četničkog pokreta. Zakonom je naznačeno izjednačavanje ratnih veterana „bez obzira“ da li su pripadnici jednog od dva pokreta „osuđivani pravosnažnim sudskim presudama“ kao učesnici u borbenim aktivnostima na strani okupatora.

Komentarišući predlog ovog zakona u intervjuu stranačkom glasilu Srpskog pokreta obnove, partije predlagača zakona, istoričar Kosta Nikolić, naučni saradnik beogradskog Instituta za savremenu istoriju i jedan od istaknutih protagonista sprege između akademskog istorijskog revizionizma i državne revizije prošlosti, ističe da je nužno

⁷ „Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица“, *Службени гласник Републике Србије*, LX, 137/2004, Београд, 24.12.2004, стр. 1.

osloboditi se „stereotipa po kojima su partizani bili oslobodioci i heroji“ i dodaje: „Ovaj predlog zakona je značajan zbog toga što srpska država, kakva god da je, mora, kako je istakao i Vuk Drašković, da ispravi jednu veliku istorijsku nepravdu. Srpska država mora formalno da zauzme stav, da se odredi prema tim bolnim događajima iz Drugog svetskog rata. Ako to ne uradi, ispašće da još uvek veruje u tu crno-belu sliku po kojoj su četnici bili izdajnici. (...) U tom kontekstu predlog ovog zakona predstavlja jasan istorijski diskontinuitet. Ako smo iskreno opredeljeni za tranziciju moramo stvoriti društvo diskontinuiteta u odnosu na početak jednog neprirodnog poretka koji je označavao nasilje nad istorijom, a nastao je odmah posle Drugog svetskog rata. (...) U mnogim sferama je nastavljeno po starom. Mislim da je krajnje vreme da se izvrši radikalni raskid sa tim nasleđem, jer u svetu više nema nikakvog spora šta je bio komunizam: totalitarna ideologija po ciljevima i metodama veoma bliska nacizmu u Nemačkoj i fašizmu u Italiji. (...) Po mom kritičkom sudu mi treba da izvršimo tranziciju u odnosu na društvo koje je počelo da se stvara u Srbiji 1944. godine. Osnovni postulati sadašnjeg srpskog društva još uvek su imanentni onome što je tada uspostavljeno: mi se, recimo, i dalje kolebamo u pogledu privatizacije.“⁸

Usvajanje jednog oktroisanog dekreta (skandaloznog, čak i ako zanemarimo rasističke izlive pojedinih poslanika iz redova vladajuće koalicije, u kontekstu odbrane predloga zakona),⁹ istoričar Nikolić označava kao pokušaj ispravljanja „jedne velike istorijske nepravde“. Neizbežan poraz srpskog kvislinštva, u jednom ovakvom tumačenju, predstavljen je kao „istorijska nepravda“, dok je prema međunarodno valorizovanom ishodu Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, po Nikoliću, nužno uspostaviti „istorijski diskontinuitet“ (komentarišući nedugo potom usvajanje zakona, Nikolić je bez zadržke priznao kako su „prema njegovom kritičkom sudu u pravu bili oni koji su izgubili rat 1945. godine“.¹⁰) Pobjeda revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta sa širokom podrškom u narodu, predstavljena je kao pobjeda „totalitarne ideologije“ i uspostavljanje „neprirodnog poretka“. Nikolić je kritičan prema navodnom odsustvu „radikalnog raskida sa prošlošću“, potkrepljujući ovu tvrdnju tezom o navodno kolebljivoj primeni tržišne privrede, što predstavlja tipičan primer sakralizacije kapitalističkog

⁸ Илија Стаменовић, „Коста Николић, историчар: ‘Ни потомак Светог Саве не би га мајци добио пензију’“, *Српска реч*, 358, Београд, 10.11.2004, стр. 11–12.

⁹ М. Никић, Д. Спаловић, „Скупштина о правима равногораца. Свађа због историје“, *Политика*, С1, 32729, Београд, 17.12.2004, стр. 7.

¹⁰ Маријана Милосављевић, „Офанзива СПО-а. Чичини унуци“, *НИН*, 2817, Београд, 23.12.2004, стр. 24.

svojinskog poretka kao tobože najdublje osnove demokratije. Nužno je, prema jednom ovakvom tumačenju, raskrstiti sa svim ostacima socijalističkog nasleđa, kako na polju državne ideologije, tako i na polju ekonomske politike, iako je očigledno da je takav proces već započeo početkom Miloševićeve vladavine. „Antitotalitarna kultura sećanja još uvek predstavlja najrašireniji vid borbene liberalne moralnoistorijske teologije.“¹¹

Usvajanje zakona podržali su istoričari Predrag Marković i Slobodan G. Marković. Predrag Marković ipak napominje da „rehabilitacija pokreta Draže Mihailovića ne treba da znači rehabilitaciju kame“, misleći pritom na zločine pripadnika ravnogorskog četničkog pokreta, da bi potom insistirao na antitezi koja sugeriše kako „treba rehabilitovati pozitivan sadržaj [ravnogorskog četničkog pokreta], jer se radi o građanskom antifašističkom pokretu koji je bio relativno umeren.“ Slobodan G. Marković ističe kako smatra da se „ovim zakonom simbolički završava Drugi svetski rat“ na tlu Srbije, napominjući kako je, po njegovom mišljenju, neprimereno što vladajući politički subjekti nisu odmah nakon političkih promena 2000. godine pokrenuli ovakvu inicijativu.¹²

Narodna Skupština Republike Srbije usvojila je 17. aprila 2006. Zakon o rehabilitaciji. Prema članu 1. zakona, utvrđeno je da se zakonom uređuje „rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije“. Prema članu 5. zakona, utvrđeno je da zahtev za rehabilitaciju može podneti „svako zainteresovano fizičko ili pravno lice“, bez obzira da li je neposredno reč o licu koje je lišeno određenih prava nakon navedenog datuma.¹³

Izglasavanje Zakona o rehabilitaciji predstavlja refleks epohe. Ovaj zakon predstavlja odjek Rezolucije (1481) o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih poredaka (režima) koju je Parlamentarna skupština Saveta Evrope usvojila 25. januara 2006. (što se nadovezuje na Rezoluciju (1096) o uklanjanju nasleđa bivših komunističkih

¹¹ Todor Kuljić, „Kultura sećanja - istorijat“, *Tokovi istorije*. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1-2/2004, Beograd, 2004, str. 143.

¹² Marijana Milosavljević, „Ofanziva СПО-а. Чичини унуци“, *НИН*, 2817, Beograd, 23.12.2004, стр. 23-24.

¹³ „Закон о рехабилитацији“, *Службени гласник Републике Србије*, LXII, 33/2006, Beograd, 17.4.2006, стр. 9-10.

totalitarnih sistema, koju je isto telo usvojilo 27. juna 1996). Srbijski parlament nije, međutim, usvojio sličnu rezoluciju na državnom nivou, kao što je to učinio Hrvatski sabor 10. jula 2006. usvojivši Deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945–1990. godine.¹⁴ Kao što nije bilo negodovanja povodom Rezolucije 1481 u nekadašnjim socijalističkim zemljama, tako nije bilo ni relevantnog otpora Zakonu o rehabilitaciji, u Srbiji. „Nije bilo većeg otpora rezoluciji [1481] jer su se bivše državne socijalističke elite preobratile u kapitalističku konkurentsku mafiju, a levičarska inteligencija je poodavno skrenula u desno.“¹⁵

U duhu Rezolucije 1481 Saveta Evrope, istoričar Srđan Cvetković, u kontekstu primene Zakona o rehabilitaciji, sugeriše: „Nameće se zaključak da bi možda bilo celishodnije i pravednije prema mnogim žrtvama koje nisu mogle i ne mogu da dočekaju i ostvare pravdu, da država u skladu sa preporukama Saveta Evrope kolektivno rehabilituje određene kategorije žrtava ideološko-političkog progona. Konačno, pored političke rehabilitacije, država bi mogla na kraju da u skladu sa istim preporukama donese i deklaraciju o osudi komunističkog režima kao nedemokratskog i odgovornog za masovno kršenje ljudskih prava posle 1945, koja bi možda imala veće dejstvo nego sve pojedinačne rehabilitacije zajedno.“¹⁶

Treba napomenuti da i pojedini podržavaoci donošenja Zakona o rehabilitaciji iz akademskih krugova, poput profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Vladimira Vodinića, ističu očigledne nedostatke i manjkavosti zakona, iskazujući opravdanu kritiku na račun zakonodavca: „Zakon omogućuje da se rehabilitacija sprovede i protiv volje žrtve, jer svako može da pokrene postupak svačije rehabilitacije. Ovo je zakon bez kriterijuma rehabilitacije. Umesto o kriterijumu za rehabilitovanje, on govori o žrtvama koje su to bile iz političkih motiva, zbog političkih progona, nepravde, što nije na odmet reći u zakonu, ali nije dovoljno, jer je na zakonu da pretendentima na rehabilitaciju, i sudu, koji o toj pretenziji meritorno odlučuje, opredeli po čemu će se odlučivati da li je neko osnovano zahtevao rehabilitaciju ili na nju nema pravo. To merilo, koje u zakonu nedostaje, sastoji se u

¹⁴ „Hrvatski sabor: Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945–1990. godine“, *Narodne novine*. Službeni list Republike Hrvatske, 76/2006, Zagreb, 10.7.2006, str. 1786.

¹⁵ Тодор Кулић, „Послесоцијалистички антикомунизам“, *Теме*. Часопис за друштвене науке, XXXII, 2/2008, Ниш, април–јун 2008, стр. 415.

¹⁶ Срђан Цветковић, „И лош закон бољи је ни од каквог“, *Политика*, CVI, 34460, Београд, 14.10.2009, стр. 14.

ovome: da li bi podnosilac zahteva, da je osuđen po pravilima pravne države i poštovanjem ljudskih prava, bio osuđen i kažnjen, odnosno tako osuđen i tako kažnjen. Neobjašnjivo je, recimo, zašto zakon rehabilitaciju proteže na kažnjenost i osuđenost već od 6. aprila 1941, i za sve vreme rata, pa, prema tome, na sve kažnjenosti i osuđenosti koja ni ne potiču od države. Vreme rata nije vreme države. Država rehabilituje žrtve koje su bile njene žrtve, a ne sve i svačije, pa ni žrtve onih snaga koje su učestvovala u ratu a koje će tek kasnije formirati državnu vlast.¹⁷

Tvorcima zakona je bilo važno da omoguće rehabilitaciju lica koja su „lišena života, slobode, ili nekih drugih prava“, upravo nakon 6. aprila 1941, jer im ovakav vremenski okvir omogućava kriminalizovanje Narodnooslobodilačkog pokreta. Ovakav pristup najbolje se ogleda u rehabilitaciji dvojice kvislinških žandarma, ubijenih od strane partizana 7. jula 1941, u Beloj Crkvi pokraj Krupnja. Na taj način omogućena je etička i politička diskvalifikacija partizanskog pokreta, odnosno KPJ, kao pokretačke snage oslobodilačke borbe i socijalne revolucije jugoslovenskih naroda. „Da bi žrtve komunističkog terora bile rehabilitovane, neophodno je prethodno odreći se komunističke prošlosti, kao što su se Nemci odrekli svoje nacističke prošlosti.“¹⁸

Zakon o rehabilitaciji ne pravi razliku među licima koja su „lišena života, slobode, ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941.“ Predlagačima zakona bilo je nebitno da li „zainteresovano fizičko ili pravno lice“ koje podnosi zahtev za rehabilitaciju, ne čini pokušaj zloupotrebe, podnošenjem zahteva za rehabilitaciju lica koje je nakon navedenog razdoblja lišeno života ili slobode od strane partizanskog pokreta ili posleratnih socijalističkih vlasti zbog učestvovanja u zločinu nad pripadnicima ili simpatizerima oslobodilačkog pokreta, ili zbog drugih oblika služenja okupatoru. Ovako sročeni zakon omogućio je brojne zloupotrebe koje se ogledaju u podnošenju zahteva za rehabilitacijom

¹⁷ Vladimir V. Vodinić, „Zakon o rehabilitaciji – tužna priča sa možda srećnim krajem“, *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, VI, 2/2008, Beograd, 2008, str. 45–46. Decidirajući kritičari Zakona o rehabilitaciji iz redova akademske desnice, poput profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Jovice Trkulje, ističu da zakon nije bio praćen donošenjem restitucionih zakona i propisa, poput zakona o denacionalizaciji. „U pravno-tehničkom smislu Zakon o rehabilitaciji je jedan od najlošijih zakona koji je donela Narodna skupština Srbije. Ove slabosti zakona otežale su, ali nisu onemogućile njegovu primenu. Zahvaljujući većini nadležnih okružnih sudova, na čelu sa Vrhovnim sudom Srbije, zakon se relativno uspešno primenjuje.“; Jovica Trkulja, „Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji“, *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, VI, 2/2008, Beograd, 2008, str. 11.

¹⁸ Aleksandar A. Miljković, „Osuda komunističkog režima uslov rehabilitacije žrtava komunističkog terora“, *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, II, 2/2004, Beograd, 2004, str. 43.

lica koja su tokom Drugog svetskog rata učestvovala u kolaboraciji sa fašističkim okupatorom, a koja su likvidirana od strane partizana ili su lišena slobode i sudski procesuirana od strane socijalističkih vlasti ili su figurirali kao negativne istorijske ličnosti. Predlagači zakona nisu ponudili merila pomoću kojih bi sud mogao utvrditi da li je neko lice lišeno slobode i osuđeno „iz ideoloških ili političkih razloga“, ili zbog nekog krivičnog dela, koje podrazumeva i komandnu odgovornost zbog zločina podređenih formacija.

Javnost je upoznata sa zahtevima za rehabilitaciju najistaknutijih protagonista srpskog kvislinštva i kolaboracionizma: Milana Nedića, Dimitrija Ljotića i Dragoljuba Mihailovića.

„Ovaj zakon krši jedno od osnovnih načela krivično-pravne rehabilitacije, koje podrazumeva da rehabilitacija zavisi od težine izvršenog krivičnog dela. Očigledno, zakon je smišljen radi toga da se izvrši rehabilitacija onih koji su osuđeni za teška krivična dela, uključujući i zločin protiv čovečnosti.“¹⁹

Sem toga, Zakon o rehabilitaciji predstavlja neposredno kršenje obavezujućih normi međunarodnog krivičnog prava o kažnjavanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti (zbog čega je 1946. sudski procesuiran vođa ravnogorskog pokreta Draža Mihailović), kao i kršenje samog Krivičnog zakonika Srbije.

Krivično-pravna rehabilitacija već je regulisana Krivičnim zakonom Republike Srbije. „Zakonska definicija rehabilitacije iz člana 97. Krivičnog zakonika glasi: 'Rehabilitacijom se briše osuda i prestaju sve njene pravne posledice, a osuđeni se smatra neosuđivanim.' Zbog čega je onda bilo potrebno donositi ovaj zakon, kad je rehabilitacija moguća po krivičnom zakoniku? Zbog toga što se po Krivičnom zakoniku omogućava rehabilitacija samo licima osuđenim na kaznu zatvora do pet godina.“ Dakle, lica koja su osuđivana za neposredno izvršenje zločina protiv čovečnosti ili zbog komandne odgovornosti za zločine koje je počinila vojska kojom su komandovali (kakav je slučaj sa Dragoljubom Mihailovićem), ne podležu rehabilitaciji na osnovu Krivičnog zakonika. Isto tako, krivično-pravna rehabilitacija moguća je i na osnovu Zakonika o krivičnom postupku, odnosno primenom instituta ponavljanja krivičnog postupka. Krivični postupak, na osnovu ovog zakonika, moguće je ponoviti, ukoliko je presuda zasnovana na

¹⁹ Aleksandar Sekulović, „Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića“, *Istina*. List Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi, III, 8, Beograd, avgust 2009, str. 21–22.

'lažnom iskazu svedoka, ako je do presude došlo usled krivičnog dela sudije, ako se pronađu nove činjenice i novi dokazi koje mogu dovesti do oslobađanja lica koje je bilo osuđeno'. Autori Zakona o rehabilitaciji bili su svesni da se pripadnici četničkog pokreta ne mogu rehabilitovati ni primenom instituta ponavljanja postupka jer nije bilo nikakvih lažnih isprava i izjava, nije bilo krivičnih dela sudija, nema nikakvih novih dokaza i činjenica koji bi te procese doveli u pitanje. Jednom rečju, činjenično i pravno stanje je i danas isto onakvo kakvo je bilo u vreme suđenja Draži Mihailoviću i drugim pripadnicima četničkog pokreta."²⁰

Tvorcima Zakona o rehabilitaciji bila je prevashodno na umu politička rehabilitacija pripadnika srpskog kvislinškog i rojalističkog korpusa iz perioda Drugog svetskog rata, iako su očigledna nastojanja revizionističkih subjekata da istaknu važnost formalne krivično-pravne rehabilitacije, odnosno pravosnažne forme.

Zahtev za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića podnet je neposredno nakon usvajanja Zakona o rehabilitaciji, tokom 2006, od strane Asocijacije za negovanje tradicija ravnogorskog pokreta (26. septembra 2009. zahtev za Mihailovićevu rehabilitaciju podnosi Srpska liberalna stranka). Postupak za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića pokrenut je pred Okružnim sudom u Beogradu, januara 2007, nakon čega je usledila pauza do drugog ročišta održanog 16. septembra 2010. na Vrhovnom sudu Republike Srbije. Postupak je još u toku.

Na ročištu postupka za rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića, održanom 9. aprila 2008, izvršeno je spajanje dva predmeta (po kojima do tad nije postupano) a kojima je pokrenut postupak za rehabilitaciju. Podnosilac jednog zahteva bio je Vojislav Mihailović, unuk generala Mihailovića. Podnosioci drugog zahteva bili su: Srpska liberalna stranka, Udruženje pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini, Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog režima, koje predstavlja unuk Milana Nedića, Aleksandar Nedić, NIP „Pogledi“ iz Kragujevca koje predstavlja istorijski publicista Miloslav Samardžić i, kao pojedinci, poznati pravници i nacional-šovinisti, Kosta Čavoški i Smilja Avramov.

Predlog za rehabilitaciju Milana Nedića uputili su 3. jula 2008. Okružnom sudu u Beogradu Srpska liberalna stranka, Udruženje književnika Srbije, Udruženje Srpski sabor „Dveri“, Udruženje Srba iz Hrvatske (sekretar ovog udruženja, Simo Budimir, figurirao je kao član

²⁰ Isto, str. 21.

Srpske liberalne stranke, otud ova zloupotreba izbegličkog udruženja) i Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog terora.²¹

Usvajanje zakona o rehabilitaciji i njegovu primenu podržali su pojedini predstavnici akademskog revizionizma. Istoričar Srđan Cvetković tvrdi da Zakon o rehabilitaciji predstavlja „jedinu meru tranzicione pravde u Srbiji, koja se kako-tako primenjuje“, sagledavajući ovaj zakon kao svojevrsni demokratski sertifikat, i dodaje: „Cela priča oko rehabilitacije u javnosti se zapravo svodi uglavnom na kontroverzu o rehabilitovanju najetabliranijih antikomunističkih i kolaboracionističkih lidera. To su Slobodan Jovanović i Dragiša Cvetković, koji su rehabilitovani, zatim Draža Mihailović, čija se rehabilitacija očekuje i Milan Nedić, do čije rehabilitacije najverovatnije neće ni doći. Tu treba dodati i rehabilitaciju dvojice žandara koje je 7. jula 1941, na vašaru u Beloj Crkvi, likvidirao Žikica Jovanović Španac, koja ne bi bila toliko sporna da taj događaj slučajno kasnije nije proglašen danom ustanka u Srbiji.“²²

Narodna skupština Republike Srbije usvojila je 5. decembra 2011. izmenjeni Zakon o rehabilitaciji, koji je znatno opširniji od istimenog prethodnog zakona, iako je u pojedinim delovima podjednako nedorečen, kontradiktoran i konfuzan. Ukazaćemo na nekoliko, prema našem mišljenju, najspornijih delova ovog zakona.

Pravo na rehabilitaciju prema članu 1. ovog zakona imaju lica nad kojima je „sudska ili administrativna odluka doneta protivno načelima pravne države i opšteprihvaćenim standardima ljudskih prava i sloboda“, ali ne ako su „za vreme trajanja Drugog svetskog rata na teritoriji Republike Srbije lišena života u oružanim sukobima kao pripadnici okupacionih oružanih snaga i kvislinških formacija“. Da li ovo znači da pripadnici Srpskog dobrovoljačkog korpusa i vojvođanski folksdojčeri,

²¹ Prvi predlog rehabilitacije Milana Nedića podnet je još 1992. od strane nekolicine nekadašnjih poslanika Srpskog pokreta obnove. „U toj deklaraciji se kaže da je ‘đeneral Milan Nedić zaslužan za spas milion ljudskih života (uglavnom Srba)’, da Nedić ‘nikada nije bio, niti može biti izdajnik narodni, kakvim ga proglašiše komunisti’, i traži se da Nedić ‘bude proglašen za jednog od najvećih srpskih sinova, jer mu u veličanstvenoj zagrobnoj vojsci Srbije pripada jedna od čelnih pozicija’; vid. Momir Turudić, „Ko kači, a ko skida sliku Milana Nedića“, *Vreme*, 958, Beograd, 14.5.2009, str. 11–12.

Izvesni aspekti javne rehabilitacije i normalizovanja ličnosti Milana Nedića ogledaju se u njegovom uvrštavanju u publikaciju *Sto najznamenitijih Srba* (Beograd, 1993), od strane samoinicijativnog uređivačkog odbora publikacije (članovi odbora mahom su bili članovi SANU), na čelu sa akademikom Dejanom Medakovićem.

²² Срђан Цветковић, „И лош закон бољи је ни од каквог“, *Политика*, CVI, 34460, Београд, 14.10.2009, стр. 14.

pripadnici okupacionih oružanih snaga, koji su lišeni života na tlu Republike Slovenije, mogu biti rehabilitovani na osnovu ovog zakona?

Prema članu 2. ovog zakona „ne mogu se rehabilitovati i nemaju pravo na vraćanje imovine (...) pripadnici okupacionih snaga koje su okupirale delove teritorije Republike Srbije tokom Drugog svetskog rata i pripadnici kvislinških formacija, a koji su izvršili, odnosno učestvovali u izvršenju ratnih zločina“. Ovo očigledno znači da pravo na rehabilitaciju imaju lica koja su pripadala nemačkim i mađarskim okupacionim oružanim snagama, a bila su domicilna na tlu Republike Srbije, kao i pripadnici kvislinških snaga sa područja okupirane Srbije južno od Save i Dunava, ukoliko se pred predstavnicima sudske vlasti ne dokaže da su učestvovala u izvršenju ratnih zločina.

Prema članu 5. ovog zakona „rehabilituju se lica (...) čija su prava i slobode povređena do dana stupanja na snagu ovog zakona, a koja su sudskom ili administrativnom odlukom kažnjena za krivično delo iz člana 2. Zakona o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora iz 1945. ako je učinjeno samo radnjom pisanja“.²³

Viši sud u Beogradu 15. decembra 2011. rehabilitovao je kneza Pavla Karađorđevića. Poništena je odluka Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz septembra 1945. na osnovu koje je knez proglašen zločincem, kao što su poništene sve njene pravne posledice, uključujući i kaznu konfiskacije imovine. Sudsko veće je iznelo stav da je knez proglašen zločincem „iz ideološko-političkih razloga“.

„Posle rehabilitacije kneza Pavla prirodni je sled politička i krivično-pravna osuda onih koji su vojnim pučem izveli 27. mart 1941. godine i onih koji su organizovali demonstracije protivu pristupanja Trojnom paktu. Posle njih i svih onih koji su digli ustanak protiv fašističkog okupatora i kvislinga, oslobodili zemlju i narodu doneli slobodu. Poruka koju je Srbija dobila ovom rehabilitacijama glasi: potpisivanje Protokola pristupanja Jugoslavije Trojnom savezu fašističkih država 25. marta 1941. godine bilo je u interesu države i potreba naroda; vojni puč izveden 27. mart 1941. kojim je oboren Pakt sa fašističkim državama istorijska je greška; dizanje Ustanka i borba naroda protivu fašističkih okupatora i domaćih kvislinga 1941–1945. bila je istorijska greška; stavljanje na borbenu stranu antifašističke alijanse za vreme

²³ „Закон о рехабилитацији“, *Службени гласник Републике Србије*, LXVII, 92/2011, Београд, 7.12.2011, стр. 3–4.

Drugog svetskog rata istorijska je greška; borba 'zavedenog' naroda za promenu starog društvenog i državnog sistema i vladajućih društvenih odnosa je istorijska greška; sve one koji su digli ustanak naroda Srbije, vodili narodnooslobodilačku borbu protivu okupatora i kvislinga, dali značajni doprinosi pobeđi antifašističke koalicije i kaznili fašističke okupatore i domaće saradnike, treba društveno osuditi, pravno goniti i kazniti. Drugim rečima, naša istorijska prošlost 1941–1945. je greška koju treba ispraviti i prekomponovati shodno potrebama i shvatanju nove demokratske vlasti."²⁴

Na novinarsko pitanje šta misli o rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića, predsednik Republike Srbije Boris Tadić je izneo vrlo afirmativan stav prema istorijskoj ličnosti kneza Pavla: „Knez Pavle je ličnost koju sam izučavao i koja je nepravедno zapostavljena u našoj istoriji. Mogu da kažem da sam jako srećan što je rehabilitovan i mislim da zasluđuje neki trg u Beogradu.“²⁵

Rehabilitacija dvojice kvislinških žandarma ubijenih 7. jula 1941, kao paradigma Zakona o rehabilitaciji

Sudsku rehabilitaciju Bogdana Lončara i Milenka Brakovića, dvojice žandarma u kvislinškoj službi, ubijenih 7. jula 1941. u Beloj Crkvi pokraj Krupnja, rehabilitovanih od strane Okružnog suda u Šapcu, pokušaćemo da predstavimo kao primenjenu paradigmatu Zakona o rehabilitaciji. Datum ovog oružanog sukoba, posleratne socijalističke vlasti proglasile su za Dan ustanka naroda Srbije. Ovaj praznik ukinut je odlukom Narodne skupštine Republike Srbije, 9. jula 2001.

Sudskom rehabilitacijom dvojice kvislinških žandarma, njihova smrt postala je predmet političke manipulacije. U rešenju Okružnog suda u Šapcu o rehabilitaciji dvojice žandarma, od 11. decembra 2008, ističe se da je utvrđeno kako su žandarmi „lišeni života bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko-političkih razloga, kao žrtve progona i nasilja, od strane pripadnika partizanskog pokreta, čime je povređeno njihovo pravo na život“.²⁶

Ovu sudsku rehabilitaciju treba posmatrati kao političku rehabilitaciju dvojice pripadnika kvislinškog represivnog aparata, ili u krajnjoj liniji – kao političku rehabilitaciju kvislinškog aparata. Na taj način normalizovan je čin služenja okupatoru, dok je pokret kome su pri-

²⁴ Momčilo Zečević, „Povodom rehabilitacije Slobodana Jovanovića i kneza Pavla Karađorđevića“, 23.12.2011, <http://www.e-novine.com/drustvo/55796-Povratak-kolaboraciji-faizmu.html>

²⁵ Veljko Lalić, „Intervju: Boris Tadić. Đinđićevom metodom rešavam problem Kosova“, *Nedeljnik*. Besplatan primerak uz *Press, Press*, 2164, Beograd, 11.1.2012, str. 27.

²⁶ Ljiljana Milenković, „Priča o 7. julu. Bratoubilački ustanički pucanj“, *Akter*. Magazin savremene Srbije, 41, Beograd, 12.7.2010, str. 22.

padali izvršioci njihovog ubistva, okarakterisan kao snaga koja je još u leto 1941. vršila „progone i nasilja“ i na taj način „povređivala pravo na život“ onih koje je srpska revizionistička historiografija okarakterisala kao predstavnike organa državne vlasti. Pokret, u ovom slučaju partizanski, koji vrši „progone i nasilja“ inspirisane „ideološkim i političkim razlozima“, nije, prema logici revizionističkih istoričara i njihovih političkih mentora, oslobodilački pokret, već vinovnik „građanskog rata“ i prevratnička snaga koja je za cilj imala „osvajanje vlasti“.

Sudija Gojko Lazarev, predsedavajući veća koje je rehabilitovalo dvojicu kvislinških žandarma, obrazlažući u medijima odluku o rehabilitaciji, ističe: „Nažalost, 7. jula 1941. Srbin je ubio Srbina, što je označilo početak građanskog rata u Srbiji. Bio je to ustanak protiv države, sa jasnim ciljem promene celokupnog sistema. Narednika i kaplara likvidirali su, iz ideološko-političkih razloga, pripadnici partizanskog pokreta.“²⁷ Sudija Lazarev nije obrazložio na koji način su snage koje su izvršile „ustanak protiv države“, bile u mogućnosti da u uslovima nemačke okupacije izvrše „promenu celokupnog sistema“.

Sudiji Lazarevu je jula 2007. u sedištu Ministarstva za dijasporu, predsednica uticajne iseljeničke organizacije Kongres srpskog ujedinjenja, Jasmina Bulonže, uručila zahvalnicu za „nesebičan rad i zalaganje da se obelodani istina o našoj prošlosti, izvrši rehabilitacija nepravедно optuženih i povrati nezakonito oduzeta imovina“.²⁸

Rehabilitaciju dvojice žandarma javno su odobrili saradnici Instituta za savremenu istoriju, Kosta Nikolić (veštak u sudskom predmetu rehabilitacije žandarma Lončara i Brakovića) i Srđan Cvetković.

Kosta Nikolić ističe: „Treba se suočiti sa bolnom prošlošću. To nije bio nikakav dan ustanka, već ubistvo iz ideoloških i političkih razloga. Mislim da to ubistvo nije bilo detaljno planirano, već običan incident, koji je naknadno dobio toliki značaj. A, počinjeno je u skladu sa strategijom Komunističke partije Jugoslavije – revolucija na prvom mestu! Nije pucano u okupatore, već u predstavnike stare vlasti. To je poruka koja se slala narodu.“ Srđan Cvetković podržava odluku suda stavom: „Ovo je novi pogled na istorijske događaje koji nije ideološki obojen. Rasvetljene su složene okolnosti, a ubistvo dvojice žandarma demistifikovano, da se više ne predstavlja kao herojski čin.“ Nikolić dodatno

²⁷ А. Делић, „Суд у Шапцу рехабилитовао жандарма којег је 7. јула 1941. убио Жикица Јовановић: Шпанац пуцао у недужног човека“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 8.1.2009, стр. 16.

²⁸ Миролjub Мијушковић, „Злочини победника“, *Политика*, CIV, 33672, Београд, 6.8.2007, стр. 7.

ističe da rehabilitacija dvojice žandarma „nije nikakvo prevrednovanje istorije: Nema govora o revizionizmu. Događaji se sada, naprosto, objašnjavaju onako kako su se stvarno dogodili.“²⁹ Cvetković napominje kako je „ubistvo dvojice neležnih žandarma“, ne predstavlja početak borbe protiv okupatora, već „početak građanskog rata.“ Cvetković dodaje kako je predstavljanje Žikice Jovanovića Španca kao narodnog heroja, tokom socijalističkog razdoblja, „bilo ideološki obojeno“.³⁰

Dakle, dvojica revizionističkih istoričara sugerišu kako je Nikolićevo stručno veštačenje u postupku rehabilitacije dvojice žandarma, „nov pogled koji nije ideološki obojen“, i „demistifikacija“ navodnog „herojskog čina“: događaj u Beloj Crkvi je „naprosto“ objašnjen onako kako se zaista odigrao. Pokušaćemo da dokažemo da ovi zaključci nisu utemeljeni u istorijskoj realnosti.

Sud i veštak (Kosta Nikolić) tvrdnjom da su dvojica žandarma „lišeni života kao žrtve progona i nasilja od strane pripadnika partizanskog pokreta“ zastupaju neprihvatljivu tezu da su sve žrtve u ratu jednake, jer ih izjednačava činjenica smrti. Dvojica pripadnika kvislinškog aparata koji je bio nosilac „progona i nasilja“ nikako ne mogu biti proglašavani za „žrtve progona i nasilja“.

Iako su svedočenja preživelih svedoka istorijskog događaja 7. jula 1941. jasna u pogledu vinovnika oružanog sukoba u Beloj Crkvi (neposredni učesnici i očevici događaja slažu se da su žandarmi prvi zapucali na Žikicu Jovanovića i njegovog saborca, nakon što su se partizani vratili u selo želeći da spreče žandarme da isleđuju i eventualno naude učesnicima nedozvoljenog skupa), reinterpretatori ovog istorijskog događaja prenebregavaju istorijski kontekst (okupacija zemlje, uloga predratne žandarmerije u novonastalim okolnostima) i neposredan događaj (prvenstvo dvojice žandarma u izazivanju oružanog sukoba).

Vredi napomenuti da su veštak (istoričar Kosta Nikolić) i članovi sudskog veća (troje sudija Okružnog suda u Šapcu na čelu sa predsedavajućim sudijom Gojkom Lazarovom) u postupku rehabilitacije Lončara i Brakovića, tendenciozno tumačili dostupne istorijske izvore koji govore o događaju u Beloj Crkvi i ignorisali pojedina svedočenja učesnika i očevidaca koja se ne uklapaju u njihovu tezu.

²⁹ И. Мићевић, „Жикица Јовановић Шпанац започео је грађански, а не рат против окупатора. И херој и терориста“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 10.1.2009, стр. 11.

³⁰ И. Мићевић, „Жикица поново херој“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 4.7.2011, стр. 9.

U autorskom tekstu u jednom beogradskom nedeljniku, nedugo nakon sudske rehabilitacije dvojice žandarma, Kosta Nikolić je obrazložio odluku šabačkog Okružnog suda o rehabilitaciji: „Komunisti nisu pucali u 'sluge okupatora', već u državu kao instituciju. (...) Slavljenje ubistva Lončara i Brakovića, ostavilo je dugotrajne negativne posledice i sprečilo proces nacionalnog pomirenja i prevladavanja još uvek svežih ideoloških podela. Njihova rehabilitacija predstavlja značajan doprinos suočavanju srpskog društva s njegovim totalitarnim nasleđem koje je i dalje snažna brana punoj modernizaciji i demokratizaciji Srbije.“³¹

To što je kvislinška tvorevina u Srbiji obuhvatala deo nekadašnje teritorije Kraljevine Jugoslavije i što je deo međuratne vladajuće strukture prihvatio saradnju sa nemačkim okupatorom, ne znači da su oni bili nosilac narodnog suvereniteta niti da je kvislinška tvorevina u Srbiji bila legitimna sledbenica prethodne države. Predsednici seoskih opština i sreski načelnici bili su na udaru ustanika ukoliko bi svojom delatnošću pružali podršku kvislinškim vlastima.

Nadalje, kazujući o samom događaju koji se odigrao 7. jula 1941. u Beloj Crkvi, Nikolić ističe: „Lončar i Braković su posegli za oružjem, ali nisu stigli da ga upotrebe. Jovanović je, iz neposredne blizine, iz pištolja (nosio je dva pištolja na bokovima, kao i svi komesari iz Španskog građanskog rata) ubio Lončara i Brakovića. Lončara je jedan metak pogodio u fišekliju usled čega je eksplodirala municija.“³²

U stručnoj analizi istorijskog događaja u Beloj Crkvi, namenjenoj veštačenju u procesu rehabilitacije dvojice žandarma, Kosta Nikolić, na osnovu korišćenih istorijskih izvora, piše o ubistvu dvojice žandarma: „Nakon kratkog vremena od odlaska, pojavila se patrola u sastavu žandarmerijskog narednika Bogdana Lončara i žandarmerijskog kaplara Milenka Brakovića. O njihovom nailasku naoružanu grupu obavestio je student Vladan Bojanić, koji ih je sustigao, i dok su žandarmi razgovarali sa predsednikom opštine, u selo su se vratili Žikica Jovanović Španac i Cvetin Soldatović. Jedni druge pozvali su da polože oružje, a zatim je Žikica Jovanović Španac iz pištolja pucao u pravcu Bogdana Lončara koga je pogodio u stomak, a Cvetin Soldatović je iz puške pucao u pravcu Milenka Brakovića koga je odmah usmratio.“³³

³¹ Коста Николић, „Шта се заиста догодило 7. јула 1941. у Белој Цркви. Улога сеоског вашара у српској историји“, НИИ, 3028, Београд, 8.1.2009, стр. 34.

³² Исто, стр. 35.

³³ Ljiljana Milenković, „Priča o 7. julu. Bratoubilački ustanički pucanj“, Akter. Magazin savremene Srbije, 41, Beograd, 12.7.2010, str. 23.

Nikolićeva tvrdnja da su žandarmi posegli za oružjem, „ali nisu stigli da ga upotrebe“, koji se sa svim zabeleženim svedočenjima očevidaca i učesnika događaja. Svi očevici i učesnici se slažu da su žandarmi upotrebili oružje i da su prvi zapucali iz pušaka u pravcu dvojice prispeelih partizana. Napominjemo da su neposredni učesnici ovog događaja (borci Rađevske čete koji su preživeli rat), koji su tokom ove akcije pratili i posmatrali događaj iza leđa dvojice saboraca – neposrednih učesnika u oružanom okršaju – u posleratnim svedočenjima tvrdili da su žandarmi pucali u pravcu Jovanovića i njegovog saborca s namerom da ih pogode, iako su promašili, dok svedočenja dvojice lokalnih zvaničnika zabeležena u žandarmerijskom izveštaju iz 1941, sugerišu da su žandarmi upotrebili oružje i prvi zapucali na prispele partizane, s namerom da ih uplaše kako bi ovi odložili oružje i, shodno tome, bili uhapšeni.

Takođe, u izjavama neposrednih učesnika ovog događaja, tj. partizanskih boraca koji su preživeli rat, nigde se ne pominje ime Cvetina Soldatovića kao učesnika u oružanom sukobu, pogotovo ne da je Soldatović ubio žandarma Brakovića, što dovodi u pitanje validnost svedočenja dvojice lokalnih zvaničnika i posmatrača događaja, na osnovu čijeg kazivanja je sastavljen žandarmerijski izveštaj. Prema svedočenju Mihaila Vujkovca, borca Rađevske čete i jednom od četvorice partizana učesnika ovog događaja koji su preživeli rat, partizan koji je neposredno pratio Žikicu Jovanovića u povratku na seoski zbor bio je sedamnaestogodišnji mladić Dragiša Petrović iz susjednog sela Bastava.

Mihailo Vujkovac ovako opisuje ovaj događaj: „Kada su Žikica i ostali bili sasvim blizu žandarma, možda na nekih trideset koraka, neko od seljaka rekao je: 'Evo ih.' Žandarmi su se u tom trenutku okrenuli. Videći Žikicu, odmah su uzeli oružje na gotovs. On je, međutim, i dalje išao prema njima. Kad je bio na 15 koraka od njih, oni su opalili po jedan metak. Žikica je u tom trenutku brzo polegao po zemlji. Naglo je izvadio revolver ispod kaputa (koji je bio obukao) i opalio dvaput. Oba puta je pogodio. I jedan i drugi žandarm pali su. Jedan je bio ranjen u stomak, drugi u grudi. Pripucao je i Dragiša Petrović i, sa pet metaka, dotukao žandarma koji je bio lakše ranjen.“³⁴ Očigledno da je Petrović ubio ranjenog Brakovića.

³⁴ Лубиша Манојловић, „Први устанички пуцњи“, Глас јединственог Народноослободилачког фронта Србије, IV, 40, Београд, 4.7.1945, стр. 4.

Napomena: Mihailo Vujkovac, prvoborac Rađevske čete, iz Tolisavaca pokraj Krupnja, zet narodnog heroja Dragojla Dudića, nakon 1949. represiran je od strane Organa unutrašnjih poslova, kao pripadnik prosovjetske komunističke opozicije. Nakon šestogodišnjeg boravka u logorima za „ibeovce“, Vujkovac je društveno marginalizovan, usled čega je napustio zavičaj i preselio se u okolinu Beograda. Njegovo ime je izostavljano kada bi se u sredstvima javnog

Prema svedočenju Aleksandra Jevtića, preživelog borca Rađevske čete i jednog od učesnika događaja, Cvetin Soldatović se priključio četi tek nakon okončanja oružanog sukoba sa žandarmima, krenuvši u partizane sa seoskog zbora.³⁵ U četi se, prema Jevtićevom svedočenju, već nalazio Cvetinov brat Tatomir Soldatović, ali nijedan preživeli učesnik nije svedočio o tome da je on upotrebio oružje u sukobu s žandarmima. Prema rečima jednog od učesnika sukoba, Vjekoslava Spoje, moguće je zaključiti da se pucnjava odigrala vrlo brzo i da su žandarmi vatre no nemogućeni zahvaljujući Jovanovićevoj spretnosti (verovatno i činjenici što je koristio oružje s kojim se lakše i brže rukuje nego s puškom): „Kada smo stigli na vašar, do lipe, žandarmi su počeli da pucaju. Žikica je odgovorio. Kad je kleknuo, kad je pucao, kad pre, prosto ne znam, to je bila brzina... Kad sam ja kleknuo, nisam stigao ni pušku da repetiram, a sve je bilo gotovo.“³⁶

Jedini sačuvani domaći istorijski izvor, nastao nedugo nakon okončanja događaja u Beloj Crkvi, predstavlja izveštaj Odeljenja javne bezbednosti Ispostave Drinske banovine u Užicu, Odeljenju javne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu, od 21. jula 1941. Zapravo, Odeljenje javne bezbednosti iz Užica prenelo je Ministarstvu unutrašnjih poslova izveštaj komandira Šabačke žandarmerijske čete od 9. jula 1941.

Ovaj izveštaj sastavljen je na osnovu kazivanja predsednika opštine Bela Crkva, Sredoja Kneževića i starešine sela, Nikole Lazarevića. Ne znamo da li je njihovo svedočenje zasnovano na posmatranju događaja ili na osnovu prikupljenih svedočenja njihovih seljana (poznato je, na osnovu svedočenja četvorice boraca Rađevske čete – neposrednih učesnika ovog događaja – koji su preživeli rat, da su se okupljeni seljaci razbežali kada su videli da će doći do oružanog sukoba), i koliko je njihove svedočenje verno preneseno u izveštaju, dok su svedočenja četvorice preživelih partizanskih boraca zasnovana na neposrednom učešću u događaju, što njihovo svedočenje čini validnim.

U izveštaju, između ostalog, piše: „Posle desetak minuta od nji-

informisanja govorilo o preživelim pripadnicima istorijskog događaja u Beloj Crkvi (npr. povodom 30-godišnjice ovog događaja, u lokalnoj štampi su pomenuta imena trojice preživelih boraca, dok je Vujkovo ime izostavljeno, što treba tumačiti kao oblik političke epitimije). Vujkovic je ponovo 1970-ih uhapšen i robijao dodatnih tri godine kao politički zatvorenik. Umrlo je 1980.

³⁵ Зоран Јоксимовић, „Учесници историјског догађаја“, Напред. Лист народног фронта округа ваљевског, XXVII, 1171, Ваљево, 2.7.1971, стр. 2.

³⁶ Зоран Јоксимовић, „Сећања Вјекослава Споја. У Белој Цркви под липом, 7. јула 1941. године“, Напред. Лист народног фронта округа ваљевског, XXIX, 1276, Ваљево, 6.7.1973, стр. 3.

hovog odlaska naišla je žandarmerijska patrola. Pred opštinskom sudnicom predsednik opštine počeo im je da govori o dolasku ove grupe. U tom su pred žandarme iskrsla dvojica ljudi i to jedan naoružan puškom, a drugi parabelum revolverom. Čim su stali pred žandarme, povikali su: 'Dole oružje!' Žandarmi su takođe uzeli puške na gotovs i pozvali ih da polože oružje i opalili iz svojih pušaka po jedan metak, ali više glava napadača, U tom su i ova dvojica pripucala na žandarme i na mestu ih ubila.³⁷

Ovaj događaj takođe je na vrlo sličan način opisan, tj. prepričan na osnovu žandarmerijskog izveštaja, u mesečnom pregledu dnevnih izveštaja Aćimovićevom Komesarijatu za unutrašnje poslove i Nedićevom Ministarstvu unutrašnjih poslova.³⁸ Mesečni pregledi nastali su na osnovu dnevnih izveštaja, na njima nema potpisa i pečata, tako da su autori pregleda ostali nepoznati. Mesečni pregledi (za 1941) objavljeni su u dva navrata (nepotpuno 1966. i integralno 2010), za razliku od znatno obimnijih dnevnih izveštaja koji su publikovani samo za pojedine srezove.

Iz izveštaja žandarmerije može se naslutiti da su partizani imali nameru da razoružaju dvojicu žandarma, kao što se jasno zaključuje da su žandarmi prvi zapucali. Dakle, partizani nisu odmah zapucali na žandarme čim su ih ugledali, iako su mogli da ih liše života odmah nakon što su se neprimetno približili („iskrslili“). Sem toga, prema sačuvanim svedočenjima, Žikica Jovanović Španac i njegov pratilac, pohitali su ispred ostatka čete ka zboru, pri čemu Jovanović nije sačekao da mu se približi ostatak čete, niti je na putu ka žandarmima držao oružje u rukama. Da je postojala jasna i osmišljena namera da se žandarmi liše života, partizani bi ih organizovano opkolili, ne rizikujući svoje živote.

U prilog tvrdnji da partizani nisu imali nameru da žandarme liše života, već da ih razoružaju, svedoči praksa razoružavanja žandarma u valjevskom kraju u prvoj polovini jula, u danima posle događaja u Beloj Crkvi, nakon čega razoružani žandarmi nisu lišavani života niti

³⁷ Новак Живковић, „Прва партизанска акција у Србији. Непријатељски извештај о догађајима од 7. јула 1941. године у Белој Цркви“, *Архивски преглед*, 1–2/1966, Београд, 1967, стр. 142.

³⁸ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, I/21, Борбе у Србији 1941–1944, (ур. Фабијан Трго), Београд, 1965, стр. 8–9; *О приступу прошлости. Пример једног историјског извора*, (пр. Мирослав Перишић, Боро Мајданац), Београд, 2010, стр. 11–12.

su postali zarobljenici (Rađevo, Stubline, Divčibare, Banjani).³⁹

Nije teško zamisliti šta bi se desilo s dvojicom partizana da su nakon prvih žandarmerijskih hitaca reagovali kolebljivo i položili oružje. Svakako da bi bili zarobljeni i potom izolovani kao taoci, a zatim streljani. Pripadnici kvislinške žandarmerije učestvuju u streljanjima talaca (uglavnom komunista) u okupiranoj Srbiji, počev od 5. jula 1941.⁴⁰ Nakon prvog učešća u streljanju talaca (Beograd, 5. jul 1941. kada je streljano 13 lica), zabeležena su i druga učešća kvislinške žandarmerije u masovnim streljanjima talaca, zarobljenih partizana i civila, tokom istog meseca, kako u Beogradu tako i u drugim gradovima (Čačak, Užice). Ovakva praksa dodatno je intenzivirana u narednom periodu.

Zašto onda predstavnici akademskog istorijskog revizionizma ne proglase 5. jul 1941, kada su žandarmi u kvislinškoj službi u Beogradu izvršili masovno streljanje svojih sunarodnika, početkom „bratoubilačkog rata“ u Srbiji?

Istorijski izvori nam omogućavaju da govorimo o odnosu lokalnog stanovništva, tj. lokalnih savremenika, prema događaju u Beloj Crkvi. Izvesno je da znatan deo lokalnog stanovništva nije smatrao dvojicu ubijenih žandarma „žrtvama progona i nasilja“, niti su meštani ubistvo navodno „nedužnih žandarma“ razumevali kao „ustanak protiv države“. Stav lokalnog stanovništva prema ovom događaju ilustruje i deo izveštaja nemačke krajskomandanture iz Šapca u kome se kaže da je ubistvo dvojice žandarma „čitavo stanovništvo primilo sa simpatijama“.⁴¹

Trojica preživelih pripadnika Rađevske čete i učesnika događaja u Beloj Crkvi (Mihailo Vujkovic, Vjekoslav Spoja i Aleksandar Jevtić), ističu kako se četi neposredno nakon završetka ovog događaja, istog dana, priključilo 4-5 omladinaca koji su bili učesnici seoskog zbora. U svedočenju Mihaila Vujkovca, objavljenom 1945, najpre se ističe kako se četi pridružio „posle zbora“, Bogdan Antonić, student iz Bele Crkve i četvorica neimenovanih mladića iz Tolisavaca (Vujkovčevog sela), da bi potom Vujkovcu bile pripisane sledeće reči: „Odmah se

³⁹ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, I/21, Борбе у Србији 1941–1944, (ур. Фабијан Трго), Београд, 1965, стр. 9–11; О приступу прошлости. Пример једног историјског извора, (пр. Мирослав Перишић, Боро Мајданац), Београд, 2010, стр. 12–14.

⁴⁰ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998, стр. 202.

⁴¹ Коста Николић, „Шта се заиста догодило 7. јула 1941. у Белој Цркви. Улога сеоског вашара у српској историји“, НИИ, 3028, Београд, 8.1.2009, стр. 35.

pridružilo još dvadesetak mladića, tako da je u trenutku polaska iz Bele Crkve sa Žikicom bilo već 46 ustanika.⁴² Očigledno da je ovakav razvoj događaja usledio ubrzo nakon 7. jula, a da se neposredno nakon zбора četi priključio manji broj dobrovoljaca (4-5 omladinaca). U ovom slučaju, najpouzdanije je svedočenje preživelog borca ove čete i učesnika događaja u Beloj Crkvi, Aleksandra Jevtića, koji navodi imena četvorice novopripisanih boraca neposredno nakon zбора.⁴³ Podatak o prispeću novih boraca neposredno nakon ubistva dvojice žandarma i narastanje čete u danima nakon ovog događaja, ističemo kako bismo ukazali na sledeći paradoks: kako je moguće da vinovnici „bratoubilačkog rata“, tj. oni koji su pucali na „predstavnikе stare vlasti“ i „državu kao instituciju“, budu brojčano ojačani od strane očevidaca? Sem toga, prema svedočenju učesnika događaja, Vjekoslava Spoja, što potvrđuju i ostali izvori, jedan od boraca čete, student Vladan Bojanić iz Bele Crkve, ostao je nakon prvog dolaska partizana na seoskom zboru i nakon privremenog odlaska njegovih drugova u šumu.⁴⁴ Činjenica je da ga njegovi seljani nisu odali žandarmima.

Isto tako, vredi napomenuti da je seoski zbor nakon prvog dolaska partizana, a pre dolaska žandarma, govorom otvorio borac Rađevske čete i meštаниn Bele Crkve, Bogoljub Rakić, što dodatno svedoči o spremnosti lokalnog stanovništva da se priključi oslobodilačkoj borbi. Bogoljub Rakić je zajedno sa dvojicom seljaka iz Bele Crkve zaklan od strane četnika 9. septembra 1943. Nijedan od njih nije poginuo u borbi, niti je u vreme hvatanja od strane četnika bio pripadnik neke oružane formacije. Uhvaćeni su pred ukućanima i odvedeni u šumu, gde su svirepo likvidirani. (Bogoljub Rakić se pasivizirao posle pada Užičke republike i nakon toga je živeo civilnim životom).⁴⁵

Da li pristalice rehabilitacije dvojice žandarma u kvislinškoj službi, navodno ubijenih „iz ideološko-političkih razloga“, pomišljaju da su Bogoljub Rakić i njegova dvojica seljana ubijeni iz ideoloških i političkih razloga? Da li je na osnovu Zakona o rehabilitaciji bilo moguće zatražiti sudsku rehabilitaciju ovih civila koje su ubili pripadnici ravnogorskog četničkog pokreta, s obzirom na činjenicu da su pripadnici ovog

⁴² Лубиша Манојловић, „Први устанички пуцњи“, Глас јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије, IV, 40, Београд, 4.7.1945, стр. 3–4.

⁴³ Зоран Јоксимовић, „Учесници историјског догађаја“, Напред. Лист народног фронта округа ваљевског, XXVII, 1171, Ваљево, 2.7.1971, стр. 2.

⁴⁴ Зоран Јоксимовић, „Сећања Вјекослава Споја. У Белој Цркви под липом, 7. јула 1941. године“, Напред. Лист народног фронта округа ваљевског, XXIX, 1276, Ваљево, 6.7.1973, стр. 3.

⁴⁵ Милојка Pantelić, „Из првих дана оружаног устанка. Богoljub Rakić отворио народни збор“, 4. јул, VII, 297, Београд, 27.2.1968, стр. 10.

pokreta 2004. zakonskim putem izjednačeni sa pobedničkom stranom iz Drugog svetskog rata?

Izbor Koste Nikolića, doktora istorijskih nauka, za veštaka u procesu rehabilitacije dvojice kvislinških žandarma, prema oceni prof. Đorđa Stankovića, šefa Katedre za istoriju Jugoslavije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, predstavlja presedan: „Da li je slučajnost to što ovaj savremeni politički sud i veštak ne znaju u kom slučaju se pozivaju istoričari-naučnici, kao eksperti? Prvo, pozivaju se kada se radi o tužbi za plagijat. Drugo, kada je u pitanju procena istorijskog izvora – da li je falsifikat ili verodostojno svedočanstvo, te da li je to svedočanstvo original ili kopija. Sud nije raspravljao ni o jednom ni o drugom. Budući da se radi o jednom konkretnom istorijskom događaju, sud je verovatno pozvao veštaka po pitanju interpretacije tog događaja. Pitanje interpretacije istorijskih događaja je u domenu istorijske nauke. Ovako kako je postupio Okružni sud u Šapcu sa svojim veštakom, nesporno je pokušaj tiranije nad istorijskom svešću nametanjem sasvim određenih političkih poruka, kao i kršenja srpskog pozitivnog zakonodavstva zloupotrebom veštaka.“⁴⁶

Negativnu ocenu čina rehabilitacije dvojice kvislinških žandarma, kada je reč o stručnoj javnosti, izneo je prof. Đorđe Stanković: „Za nas, kao i sud i veštaka, ne bi trebalo da bude sporno da je 7. jula 1941. godine Srbija već tri meseca bila zemlja koju je okupirala nacistička Nemačka. Ni da je odmah po kapitulaciji uspostavljen i nemački nacistički upravni aparat. Isto tako, ne bi trebalo da bude sporno da se celokupan upravni aparat Kraljevine stavio na raspolaganje okupatoru. Oba pomenuta žandarma su dobrovoljno ostala u službi tog upravnog aparata. I tog dana su 'uređivali po zadatku', takođe, dobrovoljno, a ne pod prisilom. Znali su za nemačku nacističku naredbu o zabrani okupljanja na javnim mestima i zadatak im je bio da na to upozore okupljeni narod u Beloj Crkvi te da ga, ako bude potrebe, i silom onemoguće.“⁴⁷

Kako stoga, u ovom kontekstu, posmatrati izjavu istoričara Koste Nikolića: „Prema mom kritičkom sudu, u pravu su bili oni koji su izgubili rat 1945. godine.“⁴⁸ Odnosi li se ovo „kritičko presuđivanje“ i na

⁴⁶ Ђорђе Станковић, „Политичка репресија и рехабилитација“, Токови историје. Часопис Института за новију историју Србије, 1-2/2009, Београд, 2009, стр. 219-220.

⁴⁷ Ђорђе Станковић, „Земља несрећних мртваца“, Политика, CVI, 34228, Београд, 21.2.2009, стр. 14.

⁴⁸ Маријана Милосављевић, „Офанзива СПО-а. Чичини унуци“, НИН, 2817, Београд, 23.12.2004, стр. 24.

aboliranje kvislinškog aparata kome su pripadali Milan Aćimović i Milan Nedić i njima podređeni represivni aparat?

Osvrćući se na ukupan učinak i moguće posledice „revnosnog rada srpskog političkog sudstva“ u kontekstu spornih odluka o rehabilitaciji kontroverznih ličnosti srpske istorije iz perioda Drugog svetskog rata, Đ. Stanković zaključuje: „Svojim odlukama, sasvim očigledno, sudstvo promovise određenu političku klimu, šalje javnosti sasvim određene političke poruke, koje putem medija utiču na širenje revanšizma i stvaranje haosa u kolektivnoj istorijskoj svesti.“⁴⁹

Pokušaj nenaklonjenih prosuditelja iz redova državnih institucija da okarakterišu čin otpora pripadnicima kvislinškog represivnog aparata, odnosno začetak oslobodilačke borbe, kao „začetak građanskog rata“ i „ustanak protiv države“, odnosno „napad na državu kao instituciju“, iako kvislinška tvorevina u Srbiji nije imala prerogative države, nameću poželjnu predstavu o srpskom kvislinštvu kao izrazu srpske državotvorne i nacionalne ideje. Ovakve navodno apodiktičke ocene u medijima poprimaju odlike opskurne mitologeme, imenovanjem protagonista oslobodilačkog pokreta za „teroriste“ i „ubice nedužnih ljudi“.⁵⁰

Ulica, škola i kasarna koje su Valjevu nosile ime Žikice Jovanovića Španca (1914–1942), jugoslovenskog dobrovoljca u Internacionalnim brigadama Španske republikanske armije, jednog od pokretača antifašističkog ustanka u Srbiji i neposrednog učesnika oružanog sukoba u Beloj Crkvi 7. jula 1941, posthumnog nosioca Ordena narodnog heroja kao najprestižnijeg jugoslovenskog odlikovanja, dobile su nova imena tokom 1990-ih, u Jovanovićevom rodnom gradu. Spomenik Žikici Jovanoviću Špancu u okviru memorijalnog centra u Radanovcima, kraj Kosjerića, na mestu Jovanovićeve pogibije, skrnavljen je u više navrata u protekle dve decenije. „U dva navrata nepoznata lica su brisala uklesane istorijske datume na obelisku. Žikici su stavljali omču oko vrata s ciljem da ga obore.“⁵¹

Kao kontrapunkt skrnavljenju uspomene na Žikicu Jovanovića Španca na prostoru njemu zavičajne zapadne Srbije, napominjemo

⁴⁹ Борбе Станковић, „Историјска наука једина меродавна за рехабилитације“, Политика, CVI, 34477, Београд, 31.10.2009, стр. 13.

⁵⁰ Kao groteskan primer jedne ovakve mitologeme, navodimo tekst iz jednog beogradskog dnevnog lista, u kome se na nedopustiv i neozbiljan način govori o uzroku oružanog sukoba 7. jula 1941. u Beloj Crkvi; vid. Vlada Arsić, „Građanski rat počeo zbog konobarice“, Press, 1620, Beograd, 4.7.2010, str. 7.

⁵¹ Милорад Бошњак, „Пуцњи још убијају“, Вечерње новости, LVI, Београд, 13.1.2009, стр. 12.

da je Srpska pravoslavna crkva omogućila podizanje spomenika žandarmima Lončaru i Brakoviću, u porti crkve sv. Đorđa, u Beloj Crkvi, gde su nakon 2000. preneseni i sahranjeni njihovi zemni ostaci. „Uz dozvolu i blagoslov crkvenih vlasti, spomenik Bogdanu Lončaru podignut je u porti crkve 2000. Dve godine kasnije, Udruženje za očuvanje srpske tradicije podiglo je spomenik i Milenku Brakoviću.“⁵²

Na spomeniku Milenku Brakoviću ispisan je sledeći zavet: „Da se više nikad ne dogodi da Srbi ubije Srbina“, kojim „čuvari srpske tradicije“ podsećaju da živimo u vremenu „nacionalnog pomirenja“ i, shodno tome, društvenog blagostanja. Na istom spomeniku uklesana je i sledeća rečenica: „Ubijen si od bezbožničke bratske ruke a na greh i sram srpskog roda“, kojom je dat prilog ozvaničenju crkvene rehabilitacije kvislinštva i kojom se jasno sugerise koga crkva smatra pripadnicima srpskog naroda, a koga „bezbožnicima“ i otpadnicima. Na ovom konkretnom primeru moguće je dodatno sagledati anticipatorsku ulogu crkve u rehabilitaciji poraženih snaga iz vremena Drugog svetskog rata, nekoliko godina pre nego što je država započela rehabilitaciju snaga kolaboracije i, u određenim aspektima, snaga kvislinštva, dajući ovom procesu zakonski privid.

Crkveni doprinos memorijalizaciji dvojice kvislinških žandarma treba shvatiti kao pokušaj materijalizovanja kontrateže lokalnom prostornom memorijalu u Beloj Crkvi koji je oformljen 1951. podizanjem spomen-obeležja partizanskim učesnicima događaja, rad vajara Stevana Bodnarova, da bi 1971. bio izgrađen spomen-kompleks „Simbolika u kamenu“, rad arhitekta Bogdana Bogdanovića, dok je u crkvenoj porti podignuto spomen-obeležje partizanima iz drugih delova Jugoslavije, poginulim u rađevskom kraju, delo arhitekta Miluna Stambolića. Memorijal u Beloj Crkvi je od sredine 1970-ih do sredine 1980-ih godišnje u proseku posećivalo između 50.000 i 100.000 posetilaca.⁵³

⁵² Vlada Arsić, „Građanski rat počeo zbog konobarice“, Press, 1620, Beograd, 4.7.2010, str. 7.

⁵³ Бранка М. Јаковљевић, „Меморијали у Белој Цркви и у Столицима“, Зборник Историјског музеја Србије, посебан прилог, 19, Музејске поставке и њихов допринос неговању револуционарних традиција: материјал са стручног саветовања, Крупањ, 4-5. октобар 1982, (ур. Гојко Лађевић), Београд, 1982, стр. 162-165.

Početak epiloga

Na kraju, umesto zaključka, navešćemo primer političke i ideološke hipokrizije Miloševićevog režima koji je, prema rečima profesora Todor Kuljića „pripremio današnji istorijsko-politički preokret. Društveno-politička situacija 1990-ih normalizovala je različite verzije istoriografskog ekstremizma.“⁵⁴

U Valjevu su 15. septembra 1986. svečano otkriveni spomenici Žikici Jovanoviću Špancu (rad Miodraga Živkovića) i dr Milošu Pantiću (rad Ota Loga), dvojici nekadašnjih stanovnika ovog grada i začetnika Rađevske čete Valjevskog NOP odreda. Svečano otkrivanje ova dva spomenika pratio je politički govor tadašnjeg predsednika CK Saveza komunista Srbije, Slobodana Miloševića. Događaj u Valjevu, kome je prema pisanju dnevnih listova, prisustvovalo oko 20.000 stanovnika Valjeva i okoline, iskorišćen je za promociju Miloševićeve političke snage. Očigledno je da 20.000 ljudi nije došlo na ovaj skup podstaknuto željom da doprinese komemorisanju dvojice lokalnih revolucionara, već da pruži podršku nacionalističkoj struji koja je preuzimala rukovodstvo u Savezu komunista Srbije. Ovaj skup predstavlja začetak iskazivanja masovne podrške Miloševićevoj politici.

Upadljivo je da se Milošević u dugačkog govora tek ovlaš osvrnuo na ličnosti dvojice valjevskih revolucionara. Milošević je izrazio negodovanje zbog aktuelne zloupotrebe slobode izražavanja, što je, prema njegovim rečima, uključivalo i „pravo građanstva svim idejama i ideologijama – do amnestije četništva i restauracije kapitalizma“.⁵⁵ Činjenica je da je upravo Miloševićev režim omogućio amnestiranje i normalizovanje četničke ideologije i stvorio uslove za zločinačko delovanje onih koji su bili inspirisani praksom četničkog pokreta tokom Drugog svetskog rata, kao što je omogućio restauraciju kapitalističkog privrednog sistema u Srbiji.

Vredi ukazati na sledeći paradoks: autor spomenika Žikici Jovanoviću Špancu, Miodrag Živković, koji je uz Vojina Bakića, Dušana Džamonju i Bogdana Bogdanovića najznačajniji predstavnik jugoslovenske monumentalne spomeničke skulpture, čiji radovi na temu NOR-a i socijalističke revolucije (Kragujevac /1963/, Tjentište /1971/, Kadinjača /1979/) predstavljaju prepoznatljiv doprinos

⁵⁴ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002, str. 473–474.

⁵⁵ J. Stojić, „Велики народни збор у Ваљеву“, *Политика*, LXXXIII, 26204, Београд, 16.9.1986, стр. 1.

posleratnoj jugoslovenskoj memorijalizaciji događaja iz Drugog svetskog rata, postaće tokom naredne dve decenije autor idejnih rešenja za nekoliko spomenika u gradovima Republike Srpske („Spomenik srpskim braniocima“ u Brčkom /1997/, „Spomenik borcima Semberije“ u Bijeljini /1998/, „Časni krst“ u Prijedoru /2000/, „Spomenik borcima otadžbinskog rata“ u Derventi /2001/, „Spomenik borcima za slobodu“ u Modriči /2002/) koji komemorišu rezultate politike etničkog čišćenja, tj. rezultate politike Slobodana Miloševića.

LITERATURA

Arsić, Vlada, „*Građanski rat počeo zbog konobarice*“, Press, 1620, Beograd, 4.7.2010.

Bing, Albert, „*Pomirbena ideologija i konstrukcija identiteta u suvremenoj hrvatskoj politici*“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 10/1, Osijek 22–25. rujna 2005, (ur. Igor Graovac), Zagreb, 2008.

Бошњак, Милорад, „*Пуцњи још убијају*“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 13.1.2009.

Божовић, Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998.

Цветковић, Срђан, „*И лош закон бољи је ни од каквог*“, *Политика*, CVI, 34460, Београд, 14.10.2009.

Делић, А., „*Суд у Шапцу рехабилитовао жандарма којег је 7. јула 1941. убио Жикица Јовановић: Шпанац пуцао у недужног човека*“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 8.1.2009.

Јаковљевић, Бранка М., „*Меморијали у Белој Цркви и у Столицама*“, *Зборник Историјског музеја Србије*, посебан прилог, 19, Музејске поставке и њихов допринос неговању револуционарних традиција: материјал са стручног саветовања, Крупањ, 4–5. октобар 1982, (ур. Гојко Лађевић), Београд, 1982.

Jovanović, Žarko S., „*Usporednost oslobodilačkog i građanskog rata*“, *Tokovi. Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, 1–2/1993, Beograd, 1993.

Јоксимовић, Зоран, „*Учесници историјског догађаја*“, *Напред*. Лист народног фронта округа ваљевског, XXVII, 1171, Ваљево, 2.7.1971.

Јоксимовић, Зоран, „*Сећања Вјекослава Споја. У Белој Цркви под липом, 7. јула 1941. године*“, *Напред*. Лист народног фронта округа ваљевског, XXIX, 1276, Ваљево, 6.7.1973.

Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002.

Кулић, Тодор, „Послесоцијалистички антикомунизам“, *Теме*. Часопис за друштвене науке, XXXII, 2/2008, Ниш, април-јун 2008.

Lalić, Veljko, „Intervju: Boris Tadić. Đinđićevom metodom rešavam problem Kosova“, *Nedeljnik*. Besplatan primerak uz Press, Press, 2164, Beograd, 11.1.2012.

Манојловић, Љубиша, „Први устанички пуцњи“, *Глас јединственог Народноослободилачког фронта Србије*, IV, 40, Београд, 4.7.1945.

Мићевић, И., „Жикица Јовановић Шпанац започео је грађански, а не рат против окупатора. И херој и терориста“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 10.1.2009.

Мићевић, И., „Жикица поново херој“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 4.7.2011.

Мијушковић, Мирољуб, „Злочини победника“, *Политика*, CIV, 33672, Београд, 6.8.2007.

Milenković, Ljiljana, „Priča о 7. јулу. Bratoubilački ustanički pucanj“, *Akter*. Magazin savremene Srbije, 41, Beograd, 12.7.2010.

Милосављевић, Маријана, „Офанзива СПО-а. Чичини унуци“, *НИН*, 2817, Београд, 23.12.2004.

Miljković, Aleksandar A., „Osuda komunističkog režima uslov rehabilitacije žrtava komunističkog terora“, *Hereticus*. Časopis za preispitivanje prošlosti, II, 2/2004, Beograd, 2004.

Никић, М.; Спаловић, Д., „Скупштина о правима равногораца. Сваћа због историје“, *Политика*, CI, 32729, Београд, 17.12.2004.

Николић, Коста, „Шта се заиста догодило 7. јула 1941. у Белој Цркви. Улога сеоског вашара у српској историји“, *НИН*, 3028, Београд, 8.1.2009.

О приступу прошлости. Пример једног историјског извора, (пр. Мирослав Перишић, Боро Мајданац), Београд, 2010.

Pantelić, Milojica, „Iz prvih dana oružanog ustanka. Bogoljub Rakić otvorio narodni zbor“, *4. jul*, VII, 297, Beograd, 27.2.1968.

Parivodić, Milan, „Istorijski značaj Zakona o rehabilitaciji“, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, VI, 2/2008, Beograd, 2008.

Radanović, Milan, „Akademski istorijski revizionizam u službi državne istorijske politike u Srbiji nakon 2000.“, *Republika. Glasilo građanskog samooslobođanja*, XIII, 512–515, Beograd, 1.11.2011.

Sekulović, Aleksandar, „Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića“, *Istina. List Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi*, III, 8, Beograd, avgust 2009.

Спасојевић, В.Ц., „Комисија за утврђивање истине о Дражи Михаиловићу потврдила да је убијен на Ади. Гроб никад неће наћи“, *Вечерње новости*, LVIII, Beograd, 15.4.2011.

Стаменовић, Илија, „Коста Николић, историчар: 'Ни потомак Светог Саве не би га мајци добио пензију'“, *Српска реч*, 358, Beograd, 10.11.2004.

Станковић, Ђорђе, „Политичка репресија и рехабилитација“, *Токови историје. Часопис Института за новију историју Србије*, 1–2/2009, Beograd, 2009.

Станковић, Ђорђе, „Земља несрећних мртваца“, *Политика*, CVI, 34228, Beograd, 21.2.2009.

Станковић, Ђорђе, „Историјска наука једина меродавна за рехабилитације“, *Политика*, CVI, 34477, Beograd, 31.10.2009.

Стојић, Ј., „Велики народни збор у Ваљеву“, *Политика*, LXXXIII, 26204, Beograd, 16.9.1986.

Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija kao mera pravnog savladavanja autoritarne prošlosti u Srbiji“, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, VI, 2/2008, Beograd, 2008.

Turudić, Momir, „Ko kaći, a ko skida sliku Milana Nedića“, *Vreme*, 958, Beograd, 14.5.2009.

Vodinelic, Vladimir V., „Zakon o rehabilitaciji – tužna priča sa možda srećnim krajem“, *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti*, VI, 2/2008, Beograd, 2008.

„Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица“, *Службени гласник Републике Србије*, LX, 137/2004, Београд, 24.12.2004.

„Закон о рехабилитацији“, *Службени гласник Републике Србије*, LXII, 33/2006, Београд, 17.4.2006.

„Закон о рехабилитацији“, *Службени гласник Републике Србије*, LX-VII, 92/2011, Београд, 7.12.2011.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, I/21, Борбе у Србији 1941–1944, (ур. Фабијан Трго), Београд, 1965.

Zečević, Momčilo, „Povodom rehabilitacije Slobodana Jovanovića i kneza Pavla Karađorđevića“, 23.12.2011, <http://www.e-novine.com/drustvo/55796-Povratak-kolaboraciji-faizmu.html>

Живковић, Новак, „Прва партизанска акција у Србији. Непријатељски извештај о догађајима од 7. јула 1941. године у Белој Цркви“, *Архивски преглед*, 1–2/1966, Београд, 1967.

**ANTIŠIZAM KAO ŽRTIVA ISTORIJSKOG
REVIZIONIZMA I POLITIČKOG RELATIVIZMA**

*Rehabilitovani saveznik Rajha: Knez
Pavle Karađorđević i Adolf Hitler u
Berlinu, jun 1939.*

TREĆE POGLAVLJE

ANTIFAŠIZAM KAO ŽRTVA ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA I POLITIČKOG RELATIVIZMA

Dr Olivera Milosavljević

Uzurpirana pobjeda

Pobjeda nad fašizmom je pobjeda nad ideologijom krvi i tla, ideologijom podele na superiorne i inferiorne nacije, nad ideologijom rasizma, antisemitizma i militarizma, nad ideologijom dogmatski proglašenih pseudoistina o sopstvenoj naciji, nad ideologijom nipodaštavanja i uništavanja „drugih“. Na simboličkoj ravni, proslava takve pobjede je dokaz prevazilaženja nacionalizma i njegovog većitog sukobljavanja sa „drugima“.

Jedino što pobjeda nad fašizmom nije to je nova nacionalistička homogenizacija pod parolom „nacionalnog pomirenja“ i izvrtnje istorije na glavu proglašavanjem novih dogmatskih kvaziistina za istoriju. Pobjeda nad fašizmom je najmanje prilika za novo sukobljavanje sa „drugima“, a posebno sa susednim narodima. A kada se proslava nad fašizmom upravo u to pretvori, onda postaje jasno da se, bar na našem prostoru, iz istorije nikada ništa nije naučilo, da su krv i tlo i dalje vrednosti, a da se žrtve mogu i više puta ubijati.

Zato je proslava pobjede nad fašizmom u Srbiji, ove 2005. savršeno jasno pokazala da ovde „ne postoji“ istorija mimo interesa vladajuće ideologije, da prošlost ima samo upotrebnu vrednost, a da pobjeda nad fašizmom od pre 60 godina interesuje našu političku elitu samo utoliko ukoliko proceni da je to potrebno da se, s jedne strane, zadovolji antifašistička Evropa, a s druge strane, da se zadovolji biračko telo koje će glasati na sledećim izborima.

Zato je traljava proslava pobjede nad fašizmom kod nas i mogla da bude organizovana tako da se Srbija prikaže kao jedina zemlja na svetu u kojoj antifaašizam nije imao ni vođstvo ni vođu, kao jedini antifaašizam

koji niko nije organizovao, jedini depersonalizovani antifašizam, jedini antifašizam koji nije umeo da peva pa je i muzika morala iz crkve da se pozajmi, jedini antifašizam koji nije ostavio nikakvog traga o sebi. Drugim rečima, to je bio jedini rasplinuti, amorfni antifašizam koji je i bio i nije bio, i jeste i nije, i zato ga i slavimo i ne slavimo. Ali, to je, sudeći po „proslavi“ bio i jedini antifašizam na svetu koji je dao dignitet današnjoj političkoj eliti da i ona može da kaže da je antifašistička, da je na strani pobjednika nad fašizmom, a da ne pomene ni jednog trenutka antifašiste-pobjednike i njihovog vođu, jer ako bi to uradila možda ne bi pobjedila na sledećim izborima. Sramna proslava i sramni današnji antifašizam koji to i nije ali bi voleo da se tako zove jer je to danas ulaznica za Evropu. A ako sutra to ne bi bila ulaznica za Evropu, utoliko bolje, samo će iskreno priznati da to nikada nije ni bio, samo se pravio.

A kako to izgleda kod svih drugih? Na Crvenom trgu 9. maja ove godine, najvažniji svetski državnici nisu imali problem da pozdravljaju pobjedničke zastave i slušaju reči pobjede upućene pre šezdeset godina lično Staljinu. Ruski predsednik nije imao problem da bude okružen srpom i čekićem, petokrakama i njihovim pesmama, i nije se bojao da će ga neko zato nazvati nedemokratom i da će izgubiti na sledećim izborima. Zašto svetski državnici nisu imali problem? Zato što nemaju problem inferiornih društava koja u odsustvu identiteta i legitimacije, pokušavaju da ga pronađu u izmišljenoj prošlosti. Zato ni Putinovo samosvesno društvo nema problem da prihvati kontinuitet antifašizma Sovjetskog Saveza. Zato oni ne moraju, kao što mora naša politička elita, da slave pobjedu a prećutkuju pobjednike, kako bi otvorili prostor da slave gubitnike, a prećutkuju njihov poraz, odnosno, i da slave i da ne slave, da pomešaju i pobjedu i poraz, i antifašizam i borbe protiv antifašizma. Jer, u krajnjoj liniji, otkuda naša politička elita može sigurno da zna šta je tada bilo. Možda tog Drugog svetskog rata i nije bilo, možda je to samo još jedna belosvetska ujdurma u koju oni ne bi da se mešaju dok jednom njihovi ideolozi ne dokažu šta se stvarno desilo.

Zato se i desilo da baš kada je proslava pobjede nad fašizmom bila idealna prilika da se ovo društvo pomiri sa drugima, ono je odlučilo da se još jače zavadi, identifikujući se sa idejama sa kojima su ga iste nacionalističke ideologije zavadile već dva puta, 1941. i 1991. Naša „mudra“ politička elita na ljutnju suseda, koji i sami imaju dovoljno svojih željnih svađe, odgovara da je naš odnos prema prošlosti naša prćija kao što je njihov odnos prema njihovoj prošlosti njihova prćija, pa da svako ostavi onome drugom njegovu prćiju na miru. Šta je naša

„mudra“ diplomatija poručila time? Poručila je da istorija nije nauka već politička prćija nacionalističkih ideologa koji njome mogu beskrajno da manipulišu. S druge strane, poručila je kako i plitkoća može biti beskrajna jer je zaboravila da odnos prema četništvu posle ratova devedesetih, više nije odnos prema dalekoj već prema bliskoj prošlosti.

Odnosi sa susedima su takvi kakvi su zbog ideologije četništva, a naša diplomatija bi da ih popravlja njenom rehabilitacijom. Zaboravila je da u ratovima devedesetih nije bilo partizana i da niko svoje protivnike nije pogrdno nazivao tim imenom. Međusobno su se s razlogom nazivali drugačije.

Zato ova šizofrena izokrenutost srpske sadašnje prošlosti nije tu slučajno. Ona nema mnogo veze sa onim što se desilo pre šezdeset godina. Ona ima veze samo sa mnogo bližom prošlošću, sa ratovima devedesetih i sa ideologijom koja ih je vodila, a koja i danas vlada ovim društvom. Ne slave se gubitnici i ne izjednačavaju sa pobednicima nad fašizmom zbog njih samih. Slave se samo zato da bi njihova ideologija nastavila da živi. A kada jednog dana rehabilitacija četničke ideologije postane gotova stvar, onda će, veruje današnja politička elita, biti rehabilitovani i ratovi devedesetih koji su sa tom ideologijom vođeni. Zato danas, kada se hoće u Evropu, rehabilitacija ideologije kojom su vođeni ratovi devedesetih još nije poželjna, ali ona se, preko rehabilitacije njenih rodonačelnika iz prošlosti, priprema za budućnost kada nas niko više ne bude pomno posmatrao. U toj budućnosti, veruje naša politička elita, i ratovi devedesetih će postati „svetli“ primeri junaštva, slobodarstva i mučeništva, pa će se, kao i danas o onome od pre šezdeset godina, tada pisati knjige o „slavi“ i „pobedi“ devedesetih, „mučenicima za pravednu stvar“ devedesetih, oslobodilačkom ratu devedesetih, možda i o ponekoj grešci devedesetih. Tada će, veruju oni, istoričari pisati udžbenike sa „pravom“ istinom o ratovima devedesetih, tada će neka druga skupština dekretom proglašavati „heroje“ ratova devedesetih. Tada će se, veruju oni, zaokružiti kontinuitet četništva kao jedine poželjne i prave srpske istorije i ideologije.

Kada je počelo falsifikovanje istorije u korist danas jedino poželjne četničke ideologije, krenulo se radikalno, Tito je proglašavan agentom Gestapoa, a partizani ubicama, jer se poverovalo da se sa istorijom može sve, iako je još u XIX veku Ilarion Ruvarac znao da u takve nacionalno poželjne „skaske i bajke“ veruju učeni ljudi samo ako se pišu za „gotov novac“. Onda se uvidelo da tako radikalno laganje nije uverljivo, pa se svelo na manju meru. U ideološkoj kuhinji se rešilo da će se partizanima priznati antifašizam, ali samo pod uslovom da se zabo-

rave kolaboracije svih ostalih. Poverovalo se da se našla spasonosna formula „simetrije“. Međutim, falsifikovanje istorije u dnevopolitičke svrhe ima svojstvo da mora stalno da se prilagođava promenama. Ako je danas poželjno biti antifašista onda ideolozi guraju svoje istorijske pretke u antifašizam. Ako je poželjno biti nacionalista, guraju ih u nacionalizam, ako je poželjno biti demokrata, guraju ih u demokratiju, ali ako jednom bude poželjno ne biti antifašista, gurnuće ih i u borbu rame uz rame sa fašizmom. U tolikom lutanju, falsifikovana istorija jednom, obično na kraju, zaluta a da nije ni svesna da je stigla na pravo mesto.

Sve što zna današnja politička elita naučila je iz svoje kritike komunizma. Ali pošto to učenje nije izvorno, pošto je samo pozitivna strana negativne kritike, ponovila je u mnogo izvitoperenijoj formi ono što je zamerala dalekim prethodnicima. Kritikovala je komunizam da piše svoju istoriju, a oni je proglašavaju skupštinskim dekretom, kritikovala je komunizam da je skratio prethodnu istoriju, a oni su prethodnu istoriju gumicom obrisali, kritikovala je komunizam da je pravio veštačke međunacionalne simetrije da bi se živelo u miru, a oni su napravili još goru, nacionalnu simetriju, da bi stanje rata večito potrajalo. Zato je Srbija danas jedina država na svetu u kojoj najviše zakonodavno telo zakonima piše istoriju, i umesto da donosi zakone o univerzitetu ili o elementarnim nepogodama, dekretima određuje ko je bio pre pola veka antifašista. Čuli su negde floskulu da pobednici pišu istoriju i rešili da je napišu u skupštini. A iz istorije ništa nisu naučili. Nisu primetili da ona uči da će i njihove odluke neki drugi ukidati podsmevajući se njihovoj ideologizovanosti kao što se oni podsmevaju prethodnicima.

U našem žalosnom društvu još uvek se veruje da su stvari onakve kakvim ih mi proglasimo dekretom. Ako kažemo da su ovdašnji svi ratovi oslobodilački, da će oni stvarno takvi i biti, ako kažemo da smo antifašisti, da ćemo to stvarno i postati, ako kažemo da ovde nema antisemitizma, da ga onda stvarno nema iako se svakodnevno uveravamo da ga ima. Izbor četništva za put u Evropu je upravo takvo slepo verovanje da će slika koju svet ima o nama biti onakva kakvom je mi crtamo. Zaboravlja se da ta slika iz tuđeg ugla izgleda drugačije. I kao što je jedna od rehabilitacija četništva ona glupa floskula da današnji četnici liče na Bulajićeve četnike, kojom se hoće sugerisati da su oni pravi izgledali bolje, tako na žalost, i slika koja se šalje sa Ravne gore, nije više slika i prilika jedne stranke, već od sada, slika današnje Srbije koju crta politička elita a sa kojom ona želi u Evropu. A kada je sve krenulo naopako, koliko juče smo čuli od istih reči – „koga je danas briga za

četnike i partizane“, kao da nam poručuju da smo ih mi molili da skupština krade bogu dane pišući istorijske dekrete, a budžet prazni slaveći poraze.

A zašto onda, pitaće neko, nije bilo nikoga od njih na proslavi poraza na Ravnoj gori? Nije ih bilo zato što oni, veliki današnji antifašisti, ne idu nigde jer nisu sigurni šta je dobro za sledeće izbore. Nisu sigurni da li više glasova donosi Sremski front ili Ravna gora, ne znaju kako diše narod koji bi trebalo da ih bira. Oni su antifašisti samo zato što to danas politički korektno zvuči.

Na sreću, istorija nikada ne ide beskrajno dugo onim tokom kojim ideolozi zamišljaju da mogu da je vode. Naša skupština je opet sve pogrešno razumela. Jer, istoriju ne pišu pobednici, inače kako bi znali da su pobednici, istorija se piše sama, i ostavlja dovoljno tragova svoje stvarnosti da uvek iznova može da se rekonstruiše. A dnevni pobednici? Dnevni pobednici, posebno ako su im ideološki preci bili gubitnici, samo falsifikuju istoriju za svoje dnevne potrebe, i njihovim nestankom, blede i njihovi falsifikati, ostajuću samo kao otužno-smešne slike ljudske ideološke gluposti koja, kao malo dete, veruje da je dovoljno da zažmuri pa da ga niko drugi ne vidi u punoj svetlosti.

Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti

APSTRAKT:

Profesor dr Ranko Končar decenijama je izučavao istoriju jugoslovenske države i društva, sinhrono učeći studente istorije na novosadskom Filozofskom fakultetu tematskim krugovima i problematici istorije Jugoslavije, kao i temeljnim metodološkim postavkama profesije istoričara. Sem istorije međuratne Jugoslavije, njegova važna tema je i istorija Drugog svetskog rata na ovim prostorima. Prvi deo teksta koji sledi jeste rad preuzet, uz dozvolu autora, iz Zbornika Matice srpske za istoriju, objavljen 1995. U nastavku su razgovori sa Rankom Končarom vođeni tokom marta, aprila i maja 2012. za potrebe ovog Zbornika, u kojima on na dokumentarnim osnovama analizira aktuelne profesionalne izazove sa kojima se suočava domaća historiografija, ali i društvo u celini.

KLJUČNE REČI:

Drugi svetski rat, Jugoslavija, četnički pokret, Draža Mihailović, rehabilitacija, istorijski revizionizam.

Nekoliko zapažanja o karakteru rata u Jugoslaviji 1941–1945.

Karakter rata u Jugoslaviji 1941–1945. predmet je oprečnih istorijskih ocena i mišljenja. Mnogo je nedoumica i otvorenih pitanja koja zahtevaju dublje i potpunije istorijske analize. Svojom složenošću izdvajaju se međunarodni problemi rata, sukob četničkog i partizanskog pokreta, njihov politički i socijalni identitet, nominalno i realno u njihovom opredeljenjima, odgovornost za početak međusobnog sukoba, motivi njihovih različitih vojnih strategija, odnos prema okupatoru, karakter i smisao kolaboracije i dr.

Rat se u Jugoslaviji uglavnom različito interpretira: kao **oslobodilački, građanski, oslobodilački i građanski**, kao **socijalistička revolucija** itd. Oslobodilačko svojstvo rata najčešće se vezuje za pokret pod vođstvom komunista, s obzirom na njegov borbeni odnos prema

okupatoru i jugoslovensku orijentaciju, ali mu se daje i značajno socijalno-političko obeležje i karakter. Uglavnom se tada relativizira njegov oslobodilački i patriotski karakter zbog težnji da se ostvari i kao društveni pokret, ponekad i samo zato što su njegovi protagonisti bili komunisti.

Orijentacija četničkog pokreta predstavlja se u oslobodilačkom, političkom, ali i kolaborantskom smislu, s obzirom na saradnju sa okupatorom, kojoj se obično daje karakter stvarnog, ali i „privremenog“ taktičkog opredeljenja.

Građanski karakter rata vezuje se uglavnom za partizansko-četnički sukob koji se razvio na osnovi njihovih protivurečnih političkih i ideoloških težnji, ali i različitog odnosa prema okupatoru.

Različiti odnos sukobljenih strana prema okupatoru – borbeni partizanski, fabijanski četnički, i njegova „privremeno-taktička saradnja“ sa okupatorom, interpretiraju rat u Jugoslaviji i kao oslobodilački i kao građanski.

Istorijska literatura uglavnom izražava jedno od navedenih mišljenja, nastojeći da za njih nađe što uverljiviju dokumentarnu potvrdu. Ponekad, međutim, istorijske procese ona i relativizira da bi izbegla potpuniji sud ili ih politički predstavila.

Literatura emigrantskog porekla jedinstvena je u oceni da je rat u Jugoslaviji imao građanski karakter i da su ga izazvali komunisti, s obzirom na prevashodno političke ciljeve svoje borbe. U analizama istorijskih procesa partizanskom pokretu pripisuje se samo „komunističko“, a četničkom „nacionalno“ svojstvo. U tim karakteristikama vidi se i osnova njihovog međusobnog sukoba. Smatra se da pokreti u početku idu zajedno, ali „bitne ideološko-političke razlike koje su postojale, između njih, a dobrim delom i sudar ličnih prestiža, kao i nemogućnost ujednačavanja ciljeva borbe i načina akcije, učinili su, da je između ova dva pokreta otpora došlo ne samo do razlaza nego i do međusobne borbe, koja je, sve više, prerastala u građanski rat... Oba su se u toj borbi povremeno oslanjala na okupatora...”

Jugoslovenska historiografija dugo je smatrala rat samo narodnooslobodilačkim, vezujući ga za partizanski pokret, unutar kojeg su se ostvarile dublje društvene promene. U njenim interpretacijama uglavnom nije sporno primarno, nacionalnooslobodilačko svojst-

vo borbe, u okviru koje se društvene promene shvataju kao imanentni istorijski procesi. Poslednjih godina, međutim, došlo je do određenih promena i u njenim interpretacijama rata. Jedan broj istraživača (Veselin Đuretić i dr.) evoluirao je u svojim shvatanjima, priklanjajući se ocenama o građanskom karakteru rata u Jugoslaviji.

U shvatanjima Branka Petranovića, koji se dugo i temeljno bavio proučavanjem rata u Jugoslaviji, takođe se mogu zapaziti određena istorijska nijansiranja. Indikativne su u tom smislu njegove knjige „Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945“, i posebno „Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945. godine“. Ocenjujući rat kao narodnooslobodilački, Petranović uočava i elemente građanskog, koji su se izrazili u partizansko–četničkom sukobu, njihovim divergentnim ideološkim pozicijama, četničkoj kolaboraciji itd.

Strana literatura, sa manje ili više istorijskog senzibiliteta, varira tezu o građanskom karakteru rata koji je posledica sukoba dvaju suparničkih pokreta, različitih inostranih pokrovitelja, političkih i antifašističkih strategija, nacionalnih orijentacija itd. U njihovim procesnama se smatra da je reč o aspektu „rata koji su komunisti imali najviše potrebe da kriju“.

Novija Đuretićeva shvatanja rata izazvala su uglavnom kontroverzne reakcije. Prema njegovom mišljenju, političkom karakteru rata najviše je doprinela komunistička orijentacija partizanskog pokreta i saveznička (britanska) politika. Đuretić ocenjuje da nije shvaćena sva ambivalentnost srpske antiokupatorske pozicije, koja je obuhvatala sve vojno-političke struje „od desnice do levice“ i koja je „bila eminentno egzistencijalno uslovljena“. To je vodilo ili beskompromisnoj borbi „uz rizik potpunog istrebljenja naroda, kojim putem je išlo Titovo rukovodstvo, vukući za sobom srpske rusofile i komuniste, u skladu sa staljinističko-kominternovskim rezonima, cilj opravdava sredstva. (I uspevalo je, jer je delovalo ‘u ime nove Rusije’)... Druga alternativa je bila realna nacionalna politika, koja bi odgovarala teškim okolnostima. Tim putem išao je pokret Draže Mihailovića, sve dok nije upao u pogubni procep: između egzistencijalnih rezona naroda, koji su uključivali i prilagođavanje teškim okolnostima i, čak, privremenu taktičku saradnju sa neprijateljem; i globalnih vojno-političkih rezona saveznika, koji nisu razumevali specifiku srpske stvarnosti. U teškom procepu, u situaciji građanskog rata sa idejnopoličkim suparnicima, Jugoslovenska vojska u otadžbini (četnički pokret) pod komandom D. Mihailovića je upućivana i na pravljenje nepopularnih gnjilih kompro-

misa nikada ne napuštajući svoju patriotsku suštinu. Kompromis u koji su, zahvaljujući Titovoj igri, bili upregnuti i rusofilsko-slobodarski zaneseni srpski internacionalisti (partizani), vodio je afirmaciji druge linije kalkulantske upotrebe Srba protiv Srba, dajući pravo građanstva aranžmanima protivteže velikosrpskom pokretu Draže Mihailovića. Potom je ona na fiktivnoj podlozi bila institucionalizovana kao revolucionarna tekovina (najviše u razbijačkim državno-pravnim projekcijama AVNOJ-a).“

Petranovićevo gledište, međutim, primereno je globalnom pristupu istorijskim procesima i njihovoj identifikaciji. „Ako se istorija 1941–1945. u Jugoslaviji posmatra u okviru modela revolucija–kontrarevolucija, onda se može govoriti o građanskom ratu kao stalnoj pojavi od novembra 1941. godine, istina u kamufliranoj formi borbe protiv komunista kao uzurpatora sa četničke strane, odnosno, protiv četnika kao kolaboracionističke snage okupatora posle razlaza u Srbiji. Kako bismo govorili o revoluciji a da ne vidimo njen pandan, kontrarevoluciju? A ako se ove dve antagonističke snage sudaraju, onda je na delu i građanski rat. Snage u pitanju imaju različite ciljeve. One su ideološki na vrhu više nego jasno razdvojene, bez imalo dvoumljenja glavešina o čemu je reč: radi se o pokretima sa sasvim jasno raspoznatljivim, krajnje suprotnim ciljevima i interesima. Te snage, komunisti i oficiri, kao jezgro četničkog pokreta, nepomirljivi su protivnici još iz prethodnog vremena, uz uvažavanje svih patriotskih motiva dela oficira, koji nisu rado pristali da ostanu van borbe protiv okupatora. Između tih snaga, čak i u fazama saradnje i zajedničkih borbenih dejstava, nije bilo poverenja. Privremeno sadejstvo partizanskih i četničkih snaga u Srbiji 1941. bilo je kratkog veka, nabijeno obostranim nepoverenjem, poznato po mnogim incidentima i potmulim obračunima, iščekivanjem konačnog razlaza. Završilo se građanskim ratom na tlu zapadne Srbije u jesen 1941. koji će zahvatiti ceo prostor Jugoslavije, čineći, sa genocidom ustaša u NDH, jednu od najkarakterističnijih dimenzija istorije srpskog i ostalih jugoslovenskih naroda u prošlom ratu. U Srbiji je partizansko–četnički sukob bio osnovni oblik građanskog rata, ali su, uz trajne sukobe partizana četnika te kvislinških snaga, tekli i obračuni četnika i sa ljotićevcima i četnicima Pećanca.“

Razumevanje istorijskih procesa posle okupacije Jugoslavije pretpostavlja dublje poznavanje prethodnih zbivanja i njihovih karaktera, s obzirom na to da su ona uveliko determinisala političke polarizacije i svrstavanja u samom ratu. Tako je politička dihotomija o nacionalnom

i ustavnom pitanju posle Sporazuma Cvetković–Maček u ratu dobila samo oštrije kontraste i određena vojna uporišta. Sa krahom državnog unitarizma i početkom federalizacije Jugoslavije srpsko nacionalno pitanje u središtu je pažnje različitih političkih grupacija. Među njima sve je izraženija skepsa o oportunisti srpske državne integracije samo jugoslovenskim okvirima, posebno u njenoj federalističkoj fizionomiji. Ideje Srpskog kulturnog kluba, kao izrazita opozicija Sporazumu Cvetković–Maček, dobile su svoj puni smisao u ustavnom projektu Stevana Moljevića, koji će od juna 1941. postati politička i ustavna platforma četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Politički suprotni stavovi o spoljnoj politici Jugoslavije, pristupu Trojnom paktu, državnom udaru i dvadesetsedmomartovskim demonstracijama učinile su ove polarizacije još jasnijim i oštrijim. Istovremeno, pojave različitih separatističkih, antijugoslovenskih i antifašističkih težnji bitno su obeležile istorijsku stvarnost Jugoslavije u tom trenutku. Spoljni faktori i odnosi snaga u okupiranoj Jugoslaviji i Evropi proširili su osnove političke polarizacije i situaciju u zemlji učinili još ambivalentnijom i neizvesnijom.

Pretpostavljalo se da će okupacija i razbijanje Jugoslavije suziti motive političkih polarizacija i da će biti inspirisane samo odnosom prema okupatoru, ali ih je razmah separatističkih, kvislinških, kolaborantskih i antiokupatorskih pokreta faktički samo proširio. Nezavisno od ovih okolnosti, političke polarizacije u početku su premalo patriotske, jer su se pomenuti pokreti već u prethodnom periodu jasno izrazili i oblikovali. Sada su se i ranije ideološke suprotnosti izrazile na pitanju odnosa prema okupatoru, premda se pretpostavljalo da će biti manje eksplicirane. Samo je početna saradnja partizanskog i četničkog pokreta relativizovala težinu ideoloških razlika i davala nade da će patriotizam neutralisati njihov uticaj na političke procese. Međutim, njihov sukob u jesen 1941. učinio je političke i vojne prilike u Jugoslaviji još ambivalentnijim i zavisnijim od odnosa prema okupatoru, iako se činilo da su u osnovi njihovog sukoba bili divergentni ideološki ciljevi. Time je otpočeo i proces relativizacije njihovih nominalnih stavova prema okupatoru, budući da je samo stvarna antiokupatorska orijentacija determinisala karakter rata u Jugoslaviji. U najvećoj meri karakter rata nije zavisio od ideoloških razlika dvaju pokreta, koje su bile nesporne, već od obima i širine antiokupatorske borbe. Stvarna antiokupatorska borba determinisala je i mogućnosti ostvarenja ideoloških ciljeva pokreta, a ne njihovi međusobni sukobi kako se to ponekad misli. U svetlosti takvih procesa moguće je postaviti pitanje: da li je građanski

rat, od sukoba partizanskog i četničkog pokreta, postao suštinsko obeležje jugoslovenske stvarnosti?

Sasvim je sigurno da je sukobom partizanskog i četničkog pokreta uveliko promenjen dotadašnji karakter rata. Elementi građanskog karaktera javili su se kao refleks dosledne antiokupatorske borbe partizanskog pokreta preko koje se sticao legitimitet vodeće patriotske snage u zemlji i istovremeno stvarali uslovi za širu međunarodnu podršku. Tako se partizanski pokret našao u istorijskoj ravni borbe antifašističke koalicije, nezavisno od njegove ideološke fizionomije. Zapravo, takva orijentacija davala je partizanskom pokretu saveznički i evropski karakter. Da li su svi procesi u tom pokretu doživeli istorijsku potvrdu, ne dovodi u pitanje karakter njegove antifašističke i patriotske orijentacije u Drugom svetskom ratu. Ovakav karakter partizanskog pokreta neopravdano se identifikuje samo kao komunistički. Komunisti jesu na čelu tog pokreta, ali je on objektivno širi od ideologije komunizma, s obzirom na svoju socijalnu i političku osnovu. Može se govoriti o komunističkoj bazi pokreta samo 1941. godine, kada će komunisti biti njegovo osnovno jezgro. Kasnije će bazu pokreta činiti uglavnom seljaštvo, koje ne opterećuju ideolojske tendencije i koje vrednuje samo patriotizam i nacionalno dostojanstvo. Kad pristupa komunistima seljaštvo to ne čini iz ideoloških motiva, već iz tradicionalnog poimanja patriotizma. Isto se može govoriti i o četničkom pokretu, premda su motivi monarhizma, religije itd. naglašenije prisutni u opredeljivanju seljaštva.

Da ideolojske razlike nisu odlučujući faktor razlaza dvaju pokreta, već odnos prema okupatoru, govori nesporno i njihova saradnja 1941. godine na antiokupacionoj i oslobodilačkoj platformi. I jedan i drugi pokret deklarišu se tada kao antiokupacioni i oslobodilački, nezavisno od toga što su politički i ideološki jasno određeni. Komunisti su političku i ideološku komponentu samo „suspendovali“ i prilagodili oslobodilačkom karakteru Drugog svetskog rata, na čemu insistira i antifašistička koalicija. Oni prihvataju platformu koja će ostvarenje političkih ciljeva vezati za širinu nacionalnooslobodilačke borbe, a ne ističu ih u prvi plan svoje borbe.

Četnički pokret, takođe politički određen, drži se koncepcije koja izbegava vojne sukobe sa okupatorom i čeka prevagu saveznika na balkanskom prostoru. On se deklariše kao legitimistički pokret koji predstavlja jugoslovensku vladu u Londonu i bori se za društveni *status quo*. Međutim, i pored razlika, ovi pokreti vojno saraduju sve do novembra 1941. godine, kada četnički pokret ulazi u pregovore sa

Nemcima i zajedno s njima napada partizanske snage u zapadnoj Srbiji. Zbog toga se i nameće pitanje: zašto pomenute razlike ne predstavljaju objektivnu prepreku za njihovu saradnju u borbi protiv okupatora, i zašto do tada među njima nema vojnih sukoba?

Odgovor bi mogao biti to da ih je zajednička borba protiv okupatora politički vezivala a da je prestanak te borbe doveo do razlaza. Međutim, ključno pitanje je zašto su se sukobili u jesen 1941. godine i kakvu ulogu u tome igra ideološka komponenta? Iz sudskog procesa Draži Mihailoviću 1946. godine pominje se strah od komunista koji su ušli u gradove i učvrstili svoj politički uticaj u njima. Draža pripisuje komunistima napade na njega, zbog čega je morao „zajedno s Nemcima da se tuče protiv njih“. On ne misli da je time ušao u saradnju sa Nemcima. Takođe, osporavala se i teza da se ovaj potez četničkog pokreta kvalifikuje kao nacionalna izdaja. „Optužnica ga“, upozoravala je odbrana, „ne smatra integralnim izdajnikom..., nego samo na jednom sektoru (u borbi protiv NOP-a).“ Odbrana je negirala stav da se „eventualna saradnja optuženog Mihailovića sa okupatorom protiv NOV i POJ može smatrati kao izdaja. Samo se borba protiv domovine može smatrati izdajom, a ne borba protiv NOP-a.“

U partizanskom pokretu, međutim, ova evolucija u četničkom pokretu ocenjivala se kao početak njegove izdaje i kolaboracije sa ciljem da se likvidira narodnooslobodilačka vojska. U strategiji komunista prema okupatoru ništa se nije promenilo (zadržao je aktivni i borbena stav), ali je potonja borba i protiv četničkog pokreta objektivno izmenila karakter rata u Jugoslaviji. Uprkos povremenih zaokreta u vreme tzv. levog radikalizma i represije, partizanski pokret sačuvao je identitet oslobodilačkog pokreta, čije su se manifestacije izražavale i u ostvarenju političkih ciljeva. Za razliku od četničkog pokreta, koji je, s obzirom na svoju legitimističku i početnu međunarodnu poziciju, mogao birati koncepciju ratovanja, partizanski pokret objektivno nije imao tu privilegiju, iako je u pojedinim delovima zemlje tokom 1941. godine pokušao više naglasiti ideju socijalne revolucije.

S obzirom na ove okolnosti mogao bi se izvući zaključak da je rat u Jugoslaviji primarno oslobodilački, ali i sa elementima građanskog karaktera koji se razvio kao refleks borbene antiokupatorske strategije partizanskog pokreta, a ne njegove ideološke fizionomije i orijentacije. Ideološko u oba pokreta istorijski nije sporno, ali je pitanje da li je presudno uticalo u započinjanju njihovog međusobnog sukoba. O tim pitanjima historiografija će još tragati za kompleksnijim i preciznijim interpre-

tacijama, ali se čini da građanski rat u Jugoslaviji 1941–1945. nije njeno najbitnije istorijsko obeležje. Istovremeno, teško je sasvim prihvatiti tezu da je on samo oslobodilački, bez primesa građanskog sukoba, uprkos preovlađujućih mišljenja u dosadašnjoj jugoslovenskoj historiografiji.

(Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 51, God. 1995, Novi Sad, str. 79–85)

Savremeni revizionizam kao aistorijska orijentacija dela srpske historiografije

Milivoj Bešlin: *Profesore, koji su osnovni motivi težnji za rehabilitacijom Dragoljuba Mihailovića i četničkog pokreta?*

Dr Ranko Končar: Pitanje zaslužuje kompleksniji odgovor i više vremena. Ja ću, međutim, upozoriti na dva-tri problema koje smatram važnim. Mislim da se može govoriti o svojevrsnoj konfuziji u koju je uvučena historiografija i iza koje stoji politika i nekolicina istoričara. U njihovim stavovima polazi se od ocena da je sudski proces imao politički karakter i da novija istorijska istraživanja ne potvrđuju kolaboraciju četničkog pokreta i Dragoljuba Mihailovića. Tim ocenama je anatemisano ogromno i izuzetno dokumentarno proučavanje jugoslovenske historiografije koja je optužena i za ideologizaciju tih pitanja, ali i mnogih drugih istorijskih zbivanja i procesa u Drugom svetskom ratu. Jugoslovenska historiografija, izvesno, nije bila lišena i određenih manjkavosti, ali je teško poverovati da je omanula u jednom tako kardinalnom pitanju kao što je karakter četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu, posebno u dokumentarnom smislu. Pouzdano bi se moglo dokazati da radovi te historiografije nisu ideološki motivisani, sem što su dosledno prožeti jasnom političkom distancom prema **svakoj kolaboraciji**, pa i onoj koja se danas opravdava tzv. egzistencijalnim razlozima (potrebom čuvanja srpske nacionalne supstance), **nacionalizmu** i **fašizmu**, što se već ne bi moglo reći za protagoniste „novih“ istorijskih ocena i interpretacija, s obzirom da **ne počivaju ni na jednom novom dokumentu**, već samo na većem ili manjem razumevanju i prihvatanju različitih oblika kolaboracije i reinterpretaciji istorijskih ocena. Tu se otvara i ključno pitanje: da li se takva distanca u istorijskim istraživanjima može smatrati ideologizacijom, posebno kada je nesporno dokazano da su svi oblici kolaboracije i kvistlinštva dosledno služili samo borbi protiv NOP-a, a ne i fašizma kao najveće društvene opasnosti. To je ključno pitanje i za

razumevanje naše istorijske stvarnosti u Drugom svetskom ratu. Biti samo srpski nacionalista i formalno se osećati patriotom u specifičnoj jugoslovenskoj stvarnosti toga vremena, nije bilo dovoljno i za sticanje stvarnog antifašističkog i antiokupacionog identiteta, a posebno jugoslovenskog antifašističkog identiteta, koji je bio i stratejsko opredeljenje savezničke politike, ali jeste za druge političke kombinacije i spekulacije koje su obeležile tu stvarnost – tipa čekanja posebnog istorijskog trenutka za otpor, „taktičke saradnje“ sa okupatorom, legalizacije četničkih jedinica u vojnim formacijama Milana Nedića da bi se njima ovladalo i dr. U takvom pristupu mnogima je teško da razumeju da se antifašistički otpor mogao ostvariti samo kao jugoslovenski, a ne i nacionalistički, iako su neki zapadni saveznici u to verovali, identifikujući u početku četnički pokret kao pokret srpskih nacionalista, svesno ga podržavajući i iz svojih ideoloških razloga. Oni, međutim, nisu prihvatili i šire shvatanje antifašističkog otpora koji se počeo razvijati i kao stvarno borbeni, ali i kao pokret koji teži promeni nacionalne i socijalne politike Kraljevine Jugoslavije, i koja nailazi na podršku svih jugoslovenskih naroda. **Poznati istoričar Erik Hobsbaum je već dokazivao da je u prirodi antifašističkih pokreta bila i anticipacija socijalnih ideja i težnji.** „Među Britancima, kao i u pokretima otpora širom Evrope, pobjeda i društvena promena bile su neodvojive.“

U jugoslovenskoj stvarnosti potvrdilo se i shvatanje da formalne jugoslovenske oznake četničkog pokreta – (Draža Mihailović kao ministar jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu i komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini) nisu bile istorijski dovoljne i za njegov stvarni jugoslovenski identitet. Isključivo srpska nacionalna struktura te vojske i nacionalistički program bili su objektivno daleko od svake jugoslovenske, ali, pokazaće se, i antifašističke identifikacije. To se desilo i drugim narodima jugoslovenskog prostora. Mogu li se zanemariti i te činjenice u analizi jugoslovenske istorijske stvarnosti i ne dovesti u pitanje uverenje da su samo Srbi na tom prostoru imali dva antifašistička pokreta. Zašto samo Srbi? Odgovor se nalazi u nekim drugim razlozima.

Čini se da se danas najviše suočavamo sa revizijom istoriografije s pozicija nacionalnih (srpskih) kriterija. Razumevanje jugoslovenske stvarnosti sa tih pozicija sigurno vodi u politizaciju istorijske nauke! Tako se, međutim, pristupa i celokupnom nasleđu jugoslovenske istoriografije o prošlosti XX veka, koje se i reinterpreterira s pozicija nacionalnih i ideoloških kriterija, a ne novih dokumentarnih saznanja. Posebno je to uzelo maha posle raspada jugoslovenske države 90-ih

godina XX veka. U tom smislu već postoji široka lepeza tih „novih saznanja“ – (stvaranje jugoslovenske države istorijski je promašaj Srbije; drugi jugoslovenski narodi u tu državu ušli su neiskreno i krivi su za njen krah 1941, ali i raspad 90-ih godina; Nedićev režim je dao veliki doprinos pacifikaciji srpskog stanovništva u njegovom otporu fašizmu – to se smatra njegovom političkom vrlinom; Srbija je na kraju rata prikraćena za potpuno državno jedinstvo i dr.)

Još su sumnjivije teze da ovakve reinterpretacije podržava većina istoričara. Bez obzira što im se medijski daje sve veći legitimitet, ove ocene ipak nisu tačne.

U modernom istorijskom pristupu ovakva složena pitanja proveravaju se samo kroz istorijske rasprave, a ne korišćenjem historiografije u sudske i druge političke svrhe. Tako se jedino i suprotstavlja uverenjima da su sudske rehabilitacije istovremeno i istorijske rehabilitacije. U tom smislu za historiografiju bi bilo važnije da proveri činjenice iznesene u sudskom procesu – koliko su istorijski validne i pouzdane kao istorijski izvor? Takve analize ne postoje, niti su optužbe na račun Draže Mihailovića i njegove odbrane ozbiljnije korišćene u dosadašnjim radovima o četničkom pokretu. Sada se kao važan i „nov argument“ iznosi ocena da je sudski proces bio politički i da nije dokazana kolaboracija četničkog pokreta. **Tim argumentom se služila i odbrana Draže Mihailovića, a danas se to ponavlja i legalizuje kao istorijska ocena. Već iz te činjenice mogli bi se izvlačiti dalekosežniji zaključci o nivou tog istorijskog mišljenja.** Da bi argumentacija te vrste bila uverljivija upozorava se i na položaj optuženog, pritiske na njegovu odbranu, veliku propagandu koju je s tim u vezi organizovala komunistička vlast, učešće vodećih političkih ličnosti u pripremanju suđenja, optužnice i dr.

Milivoj Bešlin: *Na temelju analize integralnog teksta stenograma, kako ocenjujete sudski proces Draži Mihailoviću, kako se on odvijao?*

Dr Ranko Končar: Ako sudski proces izvučete iz istorijskog konteksta i o njemu sudite izvan vremena, onda lako izlazite iz istorijskog mišljenja; o njemu sudite samo iz ugla svog savremenog političkog i ideološkog identiteta. Ako se zna da su tokom 1946. slični procesi (zbog kolaboracije i kvislinštva) održani i u nekim drugim evropskim zemljama – Norveškoj, Francuskoj, Holandiji, SSSR-u i dr, da su saveznici takođe pripremali suđenje vođama nemačkog Rajha u Nirnbergu, zašto bi se slično suđenje i u Jugoslaviji smatralo

samo političkim i pravnim presedanom koji su režirale komunističke vlasti. Istorijski je već zabeleženo da ni saveznici nisu bili jedinstveni u donošenju odluke o suđenju nemačkim nacistima. Tako su Čerčil i Henri Morgentau, američki ministar finansija, u nedostatku pravnih presedana smatrali da bi nacističke vođe bolje bilo pogubiti. Ova mišljenja su ipak nadglasana i pristupilo se organizovanju Nirnberškog suđenja, koje je, kako je zabeležio britanski istoričar Norman Devis, izgleda bilo zamišljeno „da održi mnogo dublju lekciju iz istorije nego što su dela pojedinačnih optuženika zahtevala“. Suđenja su organizovana i da bi se naglasilo „savezničko gledište da koren nemačkog zla nije ležao u pruskom militarizmu (kako se to mislilo 1918) već u samoj prirodi nemačkog nacionalnog identiteta“.

Ova zapažanja ukazuju na onovremena razmišljanja o sudskim procesima, i ne mogu se zanemariti u istorijskim mišljenjima. Šta je bliže istorijskoj stvarnosti zahteva suptilnije analize.

Ni jugoslovenski procesi ne mogu se razumeti izvan tog opšteg istorijskog konteksta. I oni demonstriraju opšti duh pobede nad fašizmom i afirmišu snage koje su toj pobedi dale stvarni doprinos. Istorijsko mišljenje razume i te tendencije, budući da pobeda nad fašizmom nije obična pobeda – ona, ipak, verno odražava političku atmosferu onog vremena.

Milivoj Bešlin: *Na čemu Mihailovićeova odbrana 1946. zasniva svoja gledišta? Koja je argumentacija odbrane?*

Dr Ranko Končar: Brojna je i raznovrsna argumentacija odbrane, ali ona prevashodno polazi od ocena koje je o sebi i četničkom pokretu iznosio sam Dragoljub Mihailović. Po onome kako je odbrana nastupala i šta je zastupala u procesu ne bi se moglo reći da je bila pod pritiskom i prikraćena u slobodi iznošenja svojih uverenja i argumenata, kako se to danas tvrdi. Treba pažljivo pročitati stenografske beleške koje je objavio SUBNOR Jugoslavije 2001, pa se i sam u to uveriti.¹ To su najpotpunije stenografske beleške koje su do sada objavljene, iako je završna reč Draže Mihailovića na nekim mestima prepričana. S obzirom na to da postoji i audio snimak celog procesa, ova prepričavanja ne mogu se smatrati falsifikatom koji je ideološki motivisan, kako je to predstavljeno u sadašnjem procesu rehabilitacije Draže Mihailovića. Falsifikat bi bio da su beleške jedini sačuvani dokumentat. (Imao sam

¹ Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni – 15. juli 1946*, knjige 1–3, Beograd, 2001.

prilike da među prvim istoričarima budem recenzent tog teksta, jer je trebalo da se objave u Novom Sadu od strane drugog izdavača. Tada sam u recenziji i predložio da se izda kritičko izdanje ovih beležaka i da to urade istoričari koji dublje poznaju ta pitanja i koji su se dokumentarno najviše bavili političkim i vojnim aspektima četničkog pokreta. Nedostatak finansijskih sredstava onemogućio je da se beleške publikuju u Novom Sadu i kritički, pa ih je SUBNOR uz validnu uvodnu studiju objavio.)

Prema stenogramu Draža Mihailović ne negira da su pojedini četnički komandanti saradivali sa nemačkim i italijanskim okupatorom, ali i domaćim kvislinzima. Ocenjuje, međutim, da su to oni radili bez njegovog znanja i na svoju ruku. Reč je o komandantima i sa prostora Srbije i sa prostora Crne Gore, BiH i Hrvatske. **Njihova saradnja javljala se u nekim krajevima konstantno, kao deo politike, a ne kao povremeni presedan ili taktički potez.** Zanimljivo je da zbog toga nisu snosili nikakvu odgovornost, i da su i dalje potpadali pod komandu Dragoljuba Mihailovića. „...On je bio zadovoljan“, isticala je odbrana, „da ga priznaju njegovi komandanti bez obzira hoće li ga oni slušati ili ne. To je bila karakteristika njegove organizacije.“ Draži Mihailoviću, dakle, nije bila nepoznata njihova saradnja, ali se on brani da je sve to činjeno bez njegovog znanja i ne kao deo njegove politike.

Posebne komentare odbrane izazivala je ocena iz optužnice da se saradnja četničkog pokreta sa okupatorima najviše izražavala u borbi protiv partizanskog pokreta i da je otpočela već 1941, a ne 1944. kako se smatralo. U toj konstataciji odbrana vidi da je kolaboracija Draže Mihailovića sužena samo na sukobe sa NOP-om, i da ga optužba ne vidi kao „integralnog“, već „upolovačenog izdajnika“, koji se izrazio samo na jednom sektoru aktivnosti. Otuda odbrana i postavlja ključno pitanje koje se najviše i koristi kao argument da je taj proces politički – da li se odnos Draže Mihailovića prema NOP-u može nazvati izdajom, „odnosno, da li se eventualna saradnja optuženog Mihailovića sa okupatorom protiv NOV-a i partizanskih odreda može smatrati kao izdaja?“ Iz toga sledi i ocena da on nije izdajnik ni „prema državi kao celini, niti prema narodu kao celini.“ Prema toj argumentaciji NOP-u se, kao stvarno antifašističkom pokretu u zemlji, oduzima karakter savezničkog pokreta, pa se i odnos prema njemu, s obzirom da ga vode komunisti, može smatrati nelegitimnim i samo nekakvom ideološkom varijantom, zbog čega i rat protiv njega nema karakter izdaje. A kad saveznici 1943. i formalno priznaju NOP kao saveznički pokret, odbrana misli da ni to nije dovoljno za njegov pravni legitimitet, dok ga ne

prizna jugoslovenska emigrantska vlada u Londonu, koja je priznata od strane saveznika. Tek od tada bi se rat sa NOP-om mogao smatrati i mogućom izdajom. Ovde bi se moglo govoriti o istorijskim i formalno-pravnim viđenjima istorijskih procesa i zbivanja – o pravnim ocenama da jugoslovenska vlada ima legitimitet kod saveznika, ali i istorijskim da nema faktički na prostorima Jugoslavije, sem u shvatanju četničkog pokreta. Unutrašnji, jugoslovenski legitimitet ta vlada je ipak stekla nezavisno od četničkog pokreta i pod uticajem NOP-a 1944, ali tek posle njene temeljne rekonstrukcije i definitivnog raskida sa četničkim pokretom i njegovom kolaboracijom. U istorijskom mišljenju nikad se ne zanemaruje i značenje faktičkog stanja u recepciji političkih i državnih procesa. Otuda se odbrana i držala samo tih formalno-pravnih razloga, braneći stav da se borba četnika protiv partizana ne može „smatrati kao borba protiv domovine“, jer „zakon inkriminiše jedino borbu protiv domovine što znači da u radnji optuženog Mihailovića nema elemenata za krivično delo... Isto tako i ona činjenica da su komandanti optuženog Mihailovića, a ne sam Mihailović, primali oružje od okupatora ne može sačinjavati element za krivično delo za borbu protiv domovine.“ Koju to domovinu četnički pokret i Draža Mihailović stvarno brane, ukoliko nemaju unutrašnji jugoslovenski legitimitet i u svom nacionalnom programu propagiraju ideju homogene i hegemonne Srbije u Jugoslaviji, ne treba posebno komentarisati. Izvesno je da te činjenice nisu mogle biti stvarna osnova za obnovu jugoslovenske države, posebno na pomenutim hegemonističkim implikacijama. **Sa spornim karakterom svog antifašističkog otpora, nespornom nacionalističkom koncepcijom o jugoslovenskoj državi i počinjenim zločinima nad drugim jugoslovenskim narodima – nisu ubijani samo komunisti, već njihove porodice, pripadnici drugih naroda i antifašisti – četnički pokret je faktički bio u ratu sa domovinom (Jugoslavijom), za koju se formalno predstavljao, i za koju se stvarno borio NOP.**

Odbrana je sve to branila tezama da je Mihailović „tragična, nesrećna ličnost. Njegova je tragedija u tome što nije održao sporazum sa maršalom Titom. Da li je on kriv za to (...) drugi su krivi, koji su rukovodili njegovim akcijama i njegovim opredeljenjem.“ Posebno, s tim u vezi, odbrana upozorava na veliki upliv britanskih vojnih misija na koncepciju četničkog pokreta i njegovu orijentaciju. No, to je već drugi kompleks argumentacije na kojoj insistira odbrana.

Milivoj Bešlin: *Neretko se revizionistička historiografija služi argumentima o postojanju nacističke poternice protiv Mihailovića i savezničkim od-*

likovanjima. Kako tumačite odluku Hitlera o uceni Dragoljuba Mihailovića 1943. godine, a kako De Golovo i Trumanovo odlikovanje komandantu četničkog pokreta?

Dr Ranko Končar: To pitanje se obilato koristi u delu historiografije koja brani antifašistički i jugoslovenski identitet četničkog pokreta. Kad i to pitanje izvučete iz istorijskog konteksta, onda vam se čini da taj argument ima svoju istorijsku težinu. Međutim, teško je tu Hitlerovu odluku odvojiti od prilika na jugoslovenskom prostoru i najava saveznika da će se iskrcati na obalama Jadrana. Uцена je upravo usledila 23. jula 1943. kad su informacije o mogućem iskrcavanju saveznika bile najprisutnije i u rukovodstvu četničkog, ali i partizanskog pokreta. Istoričar može prihvatiti deklarativni prosaveznički karakter četničkog pokreta, posebno u trenutku kad Hitler želi čistu situaciju na jugoslovenskom ratištu, kad se očekuje saveznička pobeda. S obzirom na vreme i na ove okolnosti ta ucena ima jedan drugi smisao – da uništi sve pokrete na prostorima Jugoslavije koji bi bili potencijalno uporište saveznika. Slično se može procenjivati i odlikovanje Draže Mihailovića od strane SAD i Francuske. I to pitanje može se razumeti samo u dubljem poimanju vremena i konteksta u kome su takve odluke donesene. Kada je reč o Americi, tu odluku donosi Trumanova administracija 1948, a to je vreme najvećih sukoba Jugoslavije i SAD, koji su imali prevashodno politički i ideološki karakter. Odnosi su pre bili ratni nego normalni. Jugoslavija je 1946. u leto oborila dva američka aviona iz kojih niko nije preživeo. Pored toga, Amerika ima i stvarnog razloga da se zahvali Draži Mihailoviću i četničkom pokretu za spasavanje američkih pilota 1944. **Međutim, redukovati karakter četničkog pokreta na spasavanje američkih pilota na kraju rata ne govori, niti objektivno može govoriti o političkoj i vojnoj fizionomiji tog pokreta tokom celog Drugog svetskog rata.** Nije nepoznato da Amerika tokom 1944. želi da pomogne Dražu Mihailoviću. O tome na sudu govori i sam Mihailović. Kada mu je u Štab došao američki pukovnik Mak Dauel, Mihailović kaže da mu je on tad rekao: „Nije mi interesantna vaša borba sa Nemcima. Vaše je da se održite u narodu.“ U tom smislu ne treba isključiti ni značenje velike propagande koja dolazi iz Amerike povodom suđenja Mihailoviću, koja i rasprostire tezu o političkom i ideološkom suđenju. Otuda bi se to odlikovanje moglo posmatrati i u tom kontekstu.

Što se tiče De Gola i njegove odluke o odlikovanju Dragoljuba Mihailovića (februar 1943), istoričar ne može da izbegne konstataciju da Francuska i De Gol objektivno nisu bili informisani o stvarnim

procesima na jugoslovenskom prostoru (za razliku od Velike Britanije, SAD i SSSR-a, Francuzi nisu imali misiju u Jugoslaviji), a pitanje je i koliko su je tada i razumeli, uveliko i zbog svojih problema u toku rata.

S tim u vezi, kao istoričaru, nameće mi se i jedno pitanje. **Kako je moguće da Draža Mihailović nije dobio odlikovanje od Velike Britanije koja je najpotpunije znala istoriju četničkog pokreta i prilike u Jugoslaviji u celini?!** Trebalo bi se setiti jedne ocene Čerčila iz 1944. izrečene u britanskom parlamentu, kada ga je opozicija, posebno laburisti, kritikovala, posle priznanja NOVJ-a, kako je mogao tako dugo da ne vidi stvarne prilike u Jugoslaviji. Čerčil je, otprilike, odgovorio: „Ima trenutaka kad ne razumem šta se zbiva i u mojoj zemlji a kamoli negde na Balkanu“.

Milivoj Bešlin: *Profesore, nije li relativizacija istorijske stvarnosti, ali i historiografskih spoznaja koju od druge polovine 80-ih čine pojedini istoričari dovela do opšte konfuzije, pa i do aktuelnih procesa političke i sudske rehabilitacije, što zakonomerno vodi legalizaciji fašistoidnih ideja i njihovom inkorporiranju u našu društvenu stvarnost? Vratimo se ponovo Hobsbaumu koji je rekao da istoričari mogu da nanesu veliku štetu, još jedino koliko nuklearni fizičari. U tom kontekstu, koje su konsekvence po srpsko društvo i njegovu budućnost zbog ovih procesa o kojima smo govorili? A koje su posledice po kritičku historiografiju i njeno metodološko utemeljenje?*

Dr Ranko Končar: Sasvim ste u pravu. Izvesno je da se kod nas dovode u pitanje istorijske vrednosti koje su već postale univerzalne i civilizacijske, i koje su se razvile u Drugom svetskom ratu, u otporu fašizmu. Ukoliko se ponovo ne shvata opasnost od relativizacije fašizma i koketiranja sa nacionalizmom i šovinizmom, koji su u biti njegovog nastajanja i razvoja, onda su i realne mogućnosti da se ova zemlja ponovo suoči sa svim varvarstvima koje je on doneo narodima jugoslovenskog prostora tokom Drugog svetskog rata. **Posebno je opasno kada historiografija svojim „novim“ shvatanjima relativizuje karakter svih onih pokreta koji su na različite načine participirali u tom varvarstvu.**

Izvori i literatura:

- Arhiv Jugoslavije, *Stenografski zapisnici sa suđenja Draži Mihailoviću. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV – dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, knjige 1–4, Beograd, 1981–1985.
- Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni – 15. juli 1946*, knjige 1–3, Beograd, 2001.
- Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, I–II, Beograd, 1983. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
- Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978.
- Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II, Beograd, 1985.
- Slobodan Jovanović, *Iz istorije i književnosti*, II, Beograd, 1991.
- Majkl Liz, *Silovanje Srbije*, Beograd, 1991.
- Dejvid Martin, *Mreža dezinformacija. Čerčilova jugoslovenska greška*, Beograd, 1991.
- Borivoje Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941–1945*, Klivlend, 1958.
- Miloš Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941–1945*, Novi Sad, 1993.
- Elizabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1978.
- Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd, 1979.
- Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Beograd, 1996.
- Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog XX veka 1914–1991*, Beograd, 2002.
- Erik Hobsbaum, *Interesantna vremena. Jedan život u XX veku*, Podgorica, 2005.
- Norman Dejvis, *Evropa – jedna istorija*, Novi Sad, 2005.

Priredio: Mr Milivoj Bešlin

Političko nasleđe antifašizma¹

APSTRAKT:

U radu se iznosi stav o uticaju antifašističkog nasleđa na oblik vođenja levičarske borbe za demokratiju i društveno-političku emancipaciju, na osnovu preispitivanja različitih aspekata antifašističke politike u prošlosti i u savremenoj situaciji. Premda je istorijski revizionizam snažno obeležio postsocijalističko razdoblje u Srbiji, istrajavanje antifašističkih tradicija obezbeđuje leviци mogućnost prevazilaženja učinaka zvanične reakcionarne politike.

KLJUČNE REČI:

Antifašizam, leвица, istorijski revizionizam, političko nasleđe

Kraj Drugog svetskog rata 1945. godine obeležila je vojna pobjeda nad fašizmom. Ta pobjeda nije bila ni sigurna ni laka. Tokom ratnog sukoba globalnih razmera u kojem su se na jednoj strani našli nosioci autoritarizma i antiracionalizma, a na drugoj privremeni savez snaga opredeljenih za dve oprečne struje u okviru nasleđa prosvetiteljstva – liberalizam i komunizam – pale su mnoge žrtve i pretrpljena su strahovita razaranja. Visoku cenu u ljudskim životima, koja je plaćena u odlučujućoj borbi za vrednosti moderne civilizacije, ni danas nije moguće preciznije odrediti. Obično se procenjuje da je Drugi svetski rat odneo oko 50 miliona žrtava.

S druge strane, teško da se može preценiti značaj antifašizma, budući da je najmračnije doba u istoriji kapitalističkih društava, epoha uspona i vladavine fašizma u Evropi, ujedno obeleženo i otporom fašizmu, prerastajući tako u epohu borbe za demokratiju, epohu masovnog stremljenja ka socijalnoj i političkoj emancipaciji. Ozbiljna historiografija iz druge polovine XX veka jasno je uočila taj aspekt. Stih iz poeme *Venčanje neba i pakla*, koju je 1793. godine objavio engleski romantičar Viljem Blejk (William Blake), „presečena glista oprasha

¹ Tekst je izvorno objavljen u publikaciji *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, ur. Ivica Mladenović, Milena Timotijević, Beograd: FES, 2008. Tekst prenosimo uz dozvolu autora.

plugu“ (Blake, 1996: 76), poslužio je piscima jedne od najautoritativnijih istorijskih sinteza o Drugom svetskom ratu kao poetska ilustracija zaključka o smislu patnji miliona koji su se borili u svetskom ratu protiv fašističke osovine i strahovito trpeli pod neobuzdanim žrvnjem istorije, a kojima preživeli duguju nenadoknadivo mnogo (Calvocoressi *et al.*, 1999: 1223–1224). Pitanje valorizacije žrtava i tekovina antifašističke borbe, u toj interpretaciji, stavlja se u kontekst izmenjenih društveno-političkih okolnosti, koje su nastale kao ishod rata, i mogućnosti ostvarenja humanijih uslova života za čitavo čovečanstvo.

Bez obzira na toliki obim ljudskih troškova i napora koje je čovečanstvo uložilo u pobedu nad fašizmom, ta pobeda je praktično relativizovana u Hladnom ratu, koji je izbio među dotadašnjim savezničkim silama ubrzo nakon nestanka zajedničkog neprijatelja s istorijske scene. Hladni rat je, nakon više decenija, okončan uspostavljanjem hegemonije liberalnog kapitalizma, što je dovelo do novih neizvesnosti kada su u pitanju perspektive trajnog učinka pobeđe nad fašizmom. Talasi ekonomskih i političkih kriza koje potresaju globalni kapitalistički poredak, stvaraju uslove za oživljavanje različitih novih oblika fašizma.

Problem nasleđa antifašizma i njegove političke uloge, naročito je izražen u nekadašnjim socijalističkim zemljama. Među njima se ističu zemlje bivše Jugoslavije, s obzirom na tragična iskustva s fašističkom okupacijom iz perioda Drugog svetskog rata, na posebno značajnu ulogu antifašističke borbe u oblikovanju društvenog poretka koji je potom uspostavljen, kao i na oživljavanje šovinstičkih i genocidnih tendencija u tzv. jugoslovenskim ratovima tokom 1990-ih.

U Srbiji se odnos prema antifašizmu u postsocijalističkom razdoblju može posmatrati uglavnom u kontekstu potiskivanja nasleđa jugoslovenskog partizanskog antifašizma, kao jednog od legitimizacijskih uporišta vladavine Saveza komunista, i jačanja pozicija nacionalizma i šovinizma, koji su se s početkom rata 1991. godine, još snažnije nametnuli kao ideološki faktor, afirmišući konzervativne ideje i tražeći kontinuitet što sa politikom vođenom pre Drugog svetskog rata, što sa praksom antikomunističkih snaga tokom Drugog svetskog rata. Proces potiskivanja antifašizma iz zvaničnog političkog diskursa zaokružen je nastojanjem da se kao obrazac društvene integracije posle 2000. godine inauguriše „demokratski nacionalizam“, zasnovan na normalizovanju nacionalističke politike, potvrđene u razdoblju ratova 1990-ih, pomoću liberalnog antitotalitarizma.

Tek poslednjih godina, takva generalna orijentacija počinje da se aktivnije dovodi u pitanje, otvaranjem debata o izmenama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica, koje su usvojene 2004. godine, a kojima se izjednačavaju prava četnika i partizana, o usvajanju Zakona o rehabilitaciji iz 2005. godine, i o antifašističkim protestima povodom najavljenih neonacističkih marševa, u Novom Sadu 2007. godine i u Beogradu 2008. godine.

Među pomenutim sporovima, vredi izdvojiti onaj koji je nastao povodom antifašističkog protesta koji je održan 7. oktobra 2007. godine u Novom Sadu. Podsetimo se da je taj protest, na kome je učestvovalo više hiljada građana i građanki iz Novog Sada i drugih mesta Vojvodine i Srbije, organizovan povodom najave da će tog dana (koji se, inače, slučajno ili namerno, podudara s godišnjicom rođenja Hajnriha Himlera, vođe nacističkih SS-jedinica i jednog od najbližih saradnika Adolfa Hitlera) neonacistička organizacija Nacionalni stroj održati svoju manifestaciju, kamufliranu pod nazivom „Srpski marš 2007“. Formalni organizatori antifašističkog skupa bile su regionalne nevladine organizacije. Na njemu se okupilo oko pet hiljada ljudi, različitih političkih opredeljenja, što je bilo vizuelno uočljivo po istaknutim zastavama Vojvodine, Evropske unije, Srbije, mirovnog pokreta, kao i više komunističkih, anarhističkih i antiglobalističkih organizacija i grupa. Imas misla napomenuti i to da je radikalno levičarski antifašistički blok među demonstrantima bio raspoređen u posebnom ešalonu, prepoznatljiv na osnovu svojih zastava i transparentata, i da je, kada se antifašistička kolona uputila Dunavskom ulicom i Beogradskim kejom prema spomeniku žrtvama novosadske racije, upravo taj blok najspremnije reagovao na provokacije neonacista iz dvorišta pivnice na uglu te dve ulice. Indikativno je, zatim, bilo ponašanje žandarmerije prilikom tog incidenta, jer se u prvom momentu ona postavila tako da od učesnika antifašističkog protesta zaštiti nekolicinu pripadnika Nacionalnog stroja koji su, popevši se na ogradu, dobacivali uvrede, izazivački pokazivali fašističko salutiranje, i razmenjivali kamenice s antifašistima, dok na kraju nije došlo naređenje da budu privedeni. Slična ambivalencija provejavala je i u medijima, tako da su se već pre održavanja skupa mogli pročitati komentari u kojima se antifašistička reakcija, po svom „ekstremizmu“, spremno izjednačavala s delovanjem neonacista (*Politika*, 4. oktobar 2007).

Međutim, politički najzanimljiviju kritiku čitavog tog događaja dao je jedan neoliberalni analitičar:

„Fašističko-antifašističko nadmetanje u Novom Sadu pre nekoliko nedelja pokazalo je ne ono po čemu se Srbija razlikuje od Zapada, već ono po čemu mu je slična. Iako je medijska prezentacija događaja uglavnom prećutkivala ovu stranu priče, istina o potpuno savremenom i evropskom karakteru celog hepeninga je neporeciva. To nije stvar koja je imala mnogo veze sa izvornim tranzicijskim problemima Srbije, već je proizvod idejnih sukoba koji su univerzalni u zapadnom svetu. Pogledajmo samo spoljašnji opis događaja – imali smo na jednoj strani grupu obrijanih momaka u čizmama, koji slave rođendan Hajnriha Himlera. Scena kakvu ćete lako naći svuda u Evropi, čak i u Nemačkoj (a kako čujemo i u Izraelu). Na drugoj strani, imali smo jedan drugi čudan skup koji je sebe okarakterisao kao 'antifašistički'. Na tom skupu su se mogle videti na desetine crvenih zastava sa petokrakama, mladi demonstranti sa licem prekrivenim maramama ala Jaser Arafat, parole tipa 'EU jednako NATO jednako svastika', mnoštvo slika Če Gevare itd. Ikonografija i parole 'antifašističkog' skupa su ponajviše ličili na asortiman sa parada komunističke partije u Italiji ili na ekstremnije segmente antiglobalističkih pokreta na Zapadu. Ni sama forma kontramitinga nije nova – u Italiji i Nemačkoj, komunisti i radikalni levičari vrlo često organizuju 'antifašističke' kontramitinge sličnog tipa. Nije, dakle, bilo ničeg u nastupu, ideološkom repertoaru, pa čak ni u međusobnom sukobljavanju ovih grupa, što već nije hiljadu puta viđeno drugde. [...]

Najzanimljivije je, i možda jedino originalno u srpskoj varijanti, to što su neki respektabilni politički lideri uzeli učešća u 'antifašističkom skupu', recimo Čeda Jovanović, Nenad Čanak ili Žarko Korać, potpuno previđajući ovaj krivi ideološki 'spoj'. Lideri političke opcije u Srbiji koja govori o liberalnim reformama, ulasku u NATO i EU, koja kritikuje sadašnju vlast zbog nastavka autoritarne i kolektivističke politike prošlosti, svrstavanjem pod protestne zastave s crvenim petokrakama i parole koje izjednačavaju NATO i nacizam zapravo se najdublje kompromitovala. [...]

Šta god njegovi zagovornici danas tvrdili, antifašizam je oduvek bio prevashodno ideologija, a ne moralni i intelektualni stav. I to takva ideologija koja je pokušavala da zamagli i relativizuje zločine najtotalitarnijeg i najkrvavijeg režima u XX veku, komunizma. A moralnim i intelektualnim imperativom su je kroz istoriju XX veka smatrali prevashodno komunisti, jer liberalizmu i demokratiji odanim ljudima komunizam i fašizam su bili dva totalitarna čudovišta-blizanca, a ne principijelne alternative. [...]

Dakle, da – pretprošle nedelje su u Novom Sadu marširale dve grupe totalitarnih ekstremista, nacistički i komunistički, s tom razlikom što se nacistima nije pridružio niko od respektabilnih javnih figura, dok se među komunistima našlo nekoliko važnih ličnosti iz liberalnog i prozapadnog dela srpske političke scene. I to je scena za žaljenje“ (Janković, 2007).

Zanimljiv je i prilično dvosmislen odgovor koji je na ove primedbe dao jedan od funkcionera Liberalno-demokratske stranke:

„Svakako da nije prijatno naći se u takvom društvu, ali mi liberali to možemo da istrpimo. Zbog liberalne demokratije, odnosno budućnosti. Bitno je da li mi liberali mislimo da našoj zemlji, u ovom trenutku, budućnost ugrožavaju komunisti ili fašisti. Uveren sam da znate odgovor – da su to oni koji su protiv novog sistema vrednosti. I da dobro znate kojih je među njima danas više. Zato sam siguran da ćemo se uskoro naći na istom poslu“ (Ostojić, 2007).

Bez obzira na to što prikazani segment debate ne predstavlja mišljenje reprezentativno ni za većinski deo javnosti u Srbiji, ni za politički najuticajnije grupe, on je relevantan stoga što zaoštava pitanje odnosa prema antifašizmu sa stanovišta idealnotipski projektovane budućnosti Srbije kao zemlje sa stabilizovanim liberalno-kapitalističkim poretkom. Takva rasprava provocira zapitanost nad izgledima političkog statusa antifašizma u Srbiji. Antifašizam teško može da zauzme mesto koje mu pripada u korpusu ideja bitnih za uspostavljenje civilizacijskog standarda političkog života u Srbiji ukoliko je zatumljen antikomunističkom ideologijom „demokratskog nacionalizma“, kao sistemom javno legitimizovanih i normalizovanih elemenata fašistoidne prakse, ili ukoliko mu je „pravo građanstva“ osporeno s pozicija agresivnog „antitotalitarnog“ konsenzusa. Takođe, antifašizam gubi na značaju i u pokušajima njegove liberalne neutralizacije, koja se simbolički manifestuje kroz ritualno zamagljivanje 9. maja, Dana pobeđe nad fašizmom, obaveznim stalvanjem tog datuma u funkciju docnije ustanovljenog Dana Evrope.²

U tom kontekstu, neophodno je razmotriti smisao i konsekvence

² Reč je o sada već kontinuiranoj težnji da se, kroz zvanične javne manifestacije i pisanje štampe u Srbiji, u isti registar uvedu obeležavanje dana kada je 1945. godine, u ime oružanih snaga nacističke Nemačke, feldmaršal Vilhelm Kajtel potpisao kapitulaciju u berlinskom štabu sovjetske Crvene armije, i obeležavanje dana kada je 1950. godine francuski ministar spoljnih poslova Robert Šuman plasirao deklaraciju o Evropskoj zajednici uglja i čelika, kao značajnom projektu u hladnoratovskom kontekstu.

antifašističkog nasleđa za levicu, odnosno za one snage u Srbiji koje nastoje da vode klasno utemeljenu i društveno progresivnu politiku.

Značenje antifašizma

Kada se govori o antifašizmu u evropskim zemljama posle 1945. godine opisuju se, zapravo, relativno širok spektar različitih pojava u političkom i kulturnom životu, koje imaju drugačiji značaj u zavisnosti od toga da li je reč o Istočnoj Evropi ili Zapadnoj Evropi, o poraženim silama i njihovim saveznicama ili o pobedonosnim članicama antihitlerovske koalicije, da li je reč o zemljama koje su iskusile svu brutalnost nacističke okupacije ili o onima koje su takvu okupaciju izbegle ili je stepen represije bio blaži, da li su to zemlje u kojima se razvio snažan pokret otpora fašizmu, ili one u kojima je takav pokret bio manjeg obima.

Razmatrajući takve probleme, američki istoričar Džef Ili (Geoff Eley) pita se koliko je pojam antifašizma uopšte upotrebljiv za razumevanje opšteg okvira posleratne politike. On kao primer navodi da u Britaniji već posle 1945. godine antifašizam više nije bio deo glavnog toka političkog diskursa, i da je kao politička parola bio ograničen na marginalni deo britanske političke kulture – na Komunističku partiju, trockističku i neotrockističku ultralevicu, kao i na manje uobličene lokalne aktivističke grupe organizovane oko političkih uspomena na tridesete i četrdesete godine XX veka (Eley, 1996: 73). Međutim, njegov kolega Anson Rabinbah (Rabinbach) posmatra isti problem iz malo drugačije perspektive, i navodi da je ne samo u zemljama Istočne Evrope, već i na Zapadu, antifašizam iz rata izašao kao političko i intelektualno nasleđe otpora i zajednički sadržalac identiteta levice. On čak dodaje da je antifašizam u tolikoj meri ispunjavao politički kosmos zapadnoevropske levice, da je u Francuskoj, tokom Alžirskog rata, diskurs antifašizma bio toliko združen s antikolonijalizmom, da je sâm pojam do izvesne mere globalizovan i lišen svoje „evropejičnosti“ (Rabinbach, 1996: 13–14).

Tragajući za opštijim značajem antifašizma, možemo početi upravo od te tačke. Kada se izbegne zamka evrocentričnog gledanja na ishod Drugog svetskog rata kao sukoba čiji je glavni zaplet bio uspon fašizma kao prominentno evropskog fenomena, može se konstatovati da se posleratni emancipatorski talas najjasnije osetio u raspadu kolonijalnog poretka u Aziji i Africi, zasnovanog na nacionalnom ugnjetavanju i sistematskoj eksploataciji. Istaknuti britanski istoričar Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) zapazio je da su, uprkos konfliktima nji-

hovich interesa, koji će se ponovo pojaviti nakon rata, antifašizam razvijenih zapadnih zemalja i antiimperijalizam njihovih kolonija stremili istom cilju, ka onome što su i jedni i drugi zamišljali kao posleratnu budućnost socijalnog preobražaja. U ratu protiv fašizma su snaga i legitimitet starog kolonijalizma bili oštro potkopani, a perspektive opšteg oslobođenja postale bolje nego ikada do tad (Hobsbaum, 2004: 135–136).

Pobeda nad fašizmom na evropskom prostoru podrazumevala je povratak političkih prava ukinutih od strane fašista, s tim što su ona počela da se proširuju i na do tada isključene kategorije stanovništva, a ozvaničen je i čitav niz novih socijalnih prava. Posleratni svet obogaćen je nastojanjima da se životni ambijent većine ljudi poboljša unapređenjem društvenog i političkog položaja žena, obezbeđivanjem prava na rad, osiguranjem u slučaju nezaposlenosti, penzionim osiguranjem, opštom zdravstvenom zaštitom, obezbeđivanjem jednakih uslova za obrazovanje i stvaranjem humanijih uslova stanovanja. Posle Drugog svetskog rata, svuda je decenijama preovladavalo nastojanje da država preuzme aktivniju ulogu u upravljanju privredom, a privredno planiranje postalo je imperativ u cilju izbegavanja nove ekonomske krize, poput one iz 1929. godine koja je omogućila uspon fašizma u širim evropskim okvirima.

Takva posleratna orijentacija nije neshvatljiva, s obzirom da je međunarodni antifašistički pokret, okupljen oko zemalja antihitlerovske koalicije tokom Drugog svetskog rata, koliko god bio heterogen i nestalan u mobilizaciji masa, uspeo da objedini snage neuobičajenog opsega, koje su delile slične poglede na pravac razvoja čovečanstva. Kako Hobsbaum primećuje, jedinstvo antifašističkog pokreta nije bilo negativno već pozitivno, a u izvesnim vidovima bilo je i trajno. Ono je ideološki počivalo na zajedničkim vrednostima prosvetiteljstva i težnjama Francuske revolucije, a to su: progres koji donosi primena razuma i nauke; obrazovanje i vlast naroda; nepostojanje nejednakosti zasnovane na rođenju ili poreklu; društvo koje gleda u budućnost radije nego u prošlost (Hobsbaum, 2004: 136–137).

Ipak je dovoljno upadljivo da je antifašistički pokret u najvećoj meri organski vezan za vrednosti političke levice, ili barem da su u njemu one hegemonie u odnosu na liberalne i konzervativne elemente. Drugi svetski rat za stranu koja je u njemu pobedila nije bio samo rat do vojne pobede, već – čak i u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama – rat za temeljno poboljšanje društva. Tokom rata se malo

razmišljalo o povratku na stanje iz 1939. godine, onako kako su državnici posle Prvog svetskog rata sanjali o povratku u svet iz 1913. godine. O tome govori činjenica, na koju ukazuje Hobsbaum, da se britanska vlada, predvođena konzervativcem Vinstonom Čerčilom, u najodlučnijem momentu rata, 1942. godine, obavezala na ostvarivanje sveobuhvatne države socijalnog staranja (*welfare state*) i politike pune zaposlenosti. Takođe su i posleratni planovi SAD bili posvećeni tome da se u budućnosti spreči mogućnost ponavljanja nečega sličnog Velikoj recesiji i situaciji iz 1930-ih godina. Kada su u pitanju bile zemlje okupirane od strane sila Osovine, podrazumevalo se da je za pokrete otpora koji su se u njima razvijali, oslobođenje od okupacije bilo neodvojivo od socijalne revolucije ili barem značajnog društvenog preobražaja i izmene institucija (Hobsbaum, 2004: 126; Calvocoressi *et al.*, 1999: 303). U skladu s tim, u okviru borbe za oslobođenje od fašizma, skoro svuda se dizao i revolucionarni talas, koji je najviše došao do izražaja na Balkanu: u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj.

Antifašizam u strategiji levice

Neraskidiva veza levice i antifašizma nije nimalo slučajna niti spontana. Ne samo u praksi, već i u teoriji su marksisti bili ti koji su se najprilježnije posvetili traženju objašnjenja pojave fašizma i traženju načina borbe protiv njega. Po rečima slovenačkog filozofa Mladena Dolara, i u čitavom onom segmentu marksizma koji se na prvi pogled uopšte ne bavi fašizmom, stalno je kao prećutna pretpostavka ili implikacija nužno prisutna njegova refleksija. To je refleksija, koja se u prvi mah približno može označiti kao svest o porazu, svest o jednom od najtežih, najljućih poraza radničkog pokreta. Dolar smatra da nikakav trijumfalizam posle vojne pobede nad fašizmom i nikakva glorifikacija antifašističke borbe nije mogla da deluje kao teorijski alibi, jer centralni značaj analize fašizma leži u činjenici da je istovremeno sa pitanjem o društvenom karakteru fašizma, o snagama koje se kriju iza njega i o načinu na koji mu se treba suprotstaviti, trebalo rešavati i pitanje kakav je teorijski i praktični domet same marksističke teorije, šta je sa osnovnim kategorijama Marksove analize u značajno promenjenim istorijskim uslovima i u kakvom je stanju veza teorije i radničkog pokreta (Dolar, 1983: 5). Ali, ono što je bitno za marksističku teoriju o fašizmu, jeste njena praktična uloga u kreiranju antifašističke politike.

Politika Narodnog fronta jeste jedno od značajnih dostignuća komunističkog pokreta i njegove teorije u razdoblju borbe protiv fašizma. Ta politika proglašena je i prihvaćena na Sedmom, posled-

njem kongresu Kominterne, jula-avgusta 1935. godine, na kojem su istaknutu ulogu odigrali Georgi Dimitrov i Palmiro Toljati (Togliatti).

Orijentacija ka Narodnom frontu predstavljala je dobro nađeno rešenje za obnavljanje revolucionarne borbe u novim uslovima i na revolucionarno-demokratskim osnovama, uz odbacivanje sektaštva i izolacije, karakterističnih za raniju liniju Kominterne. Steta koju je načinila politika izjednačavanja socijaldemokratije sa socijal-fašizmom, kao i zadržta socijaldemokratska propaganda stavljanja znaka jednakosti između nacista i komunista – „*Nazis und Kozis*“ – bila je skupo plaćena učvršćivanjem Hitlerove vlasti u Nemačkoj.

Nova definicija koju je Dimitrov izložio na kongresu: „Fašizam je otvorena teroristička diktatura krajnje reakcionarnih, krajnje šovinističkih, imperijalističkih elemenata finansijskog kapitala“, bez obzira na to da li je bila dovoljno precizna, davala je osnova za prebacivanje sukoba između različitih sektora vladajuće klase (Ili, 2007: 359). Ukazujući na fašizam kao na glavnog protivnika radničkog pokreta i demokratije, Kominternu je raniju generalnu liniju borbe klase protiv klase zamenjivala politikom koncentracije demokratsko-antifašističkih snaga. Signal za ovaj zaokret praktično su dali ujedinjeni napori anarhista, komunista i socijalista 1934. godine, tokom štrajka asturijskih rudara u Španiji.

U poređenju s kratkotrajnim i instrumentalnim strategijama iz 1920-ih, ovde se radilo o novom i principijelnijem pristupu. O tome svedoči i analiza jugoslovenskog marksiste i komunističkog borca Veselina Masleše. U članku „Narodni front i ranije koalicione vlade“, objavljenom 1936. godine u časopisu *Pravna misao*, Veselin Masleša nastoji da opravda politiku Narodnog fronta kao suprotnu politici nemačke socijaldemokratije koja je neposredno posle Prvog svetskog rata formirala koalicionu vladu s buržoaskim partijama, što je dovelo do suzbijanja revolucionarnog talasa u Evropi posle Oktobra, i do stabilizacije građanske demokratije u borbi protiv levog krila radničkog pokreta:

„Suprotstavljajući politiku Narodnog fronta politici koalicionih vlada, možemo karakteristike Narodnog fronta ovako formulisati: 1) Narodni front se javlja u doba opšte privredne i političke krize kapitalizma; 2) on je reakcija na fašizam, koji je vladavina finansijskog kapitala; 3) njegovo postojanje omogućeno je akcionim jedinstvom radničke klase; 4) dok je koaliciona vlada išla za održavanjem

građanske demokratije u borbi protiv levice, dotle se Narodni front bori za održavanje građanske demokratije u borbi protiv fašizma i desnice; 5) u koalicionim vladama voćstvo ima u rukama kapital, u Narodnom frontu radnička klasa; 6) koalicione vlade pretstavljale su saradnju s finansijskim kapitalom, Narodni front je savez sa srednjom klasom; 7) koalicione vlade su omogućile fašizam, Narodni front treba da ga onemogući. [...]

Teoriski, leвица stoji i danas kao i ranije na stanovištu da je ekonomski slom kapitalizma nužan i neizbežan i da on uslovljuje socijalizam. Pri određivanju svoje taktike u današnjoj situaciji leвица nije ovaj svoj osnovni teoriski postulat ni za momenat zanemarila. Cilj Narodnog fronta nije politička organizacija toga sloma, jer ga on, po svome današnjem stavu, ne bi mogao ni ostvariti. Ali s obzirom na poslednju veliku političku ofanzivu kapitala i fašizma, trebalo je odgovoriti jednom isto tako velikom kontraofanzivom, koja bi mobilisala sve narodne mase na onim parolama koje one mogu, s obzirom na njihovu ideološku strukturu, primiti, i mobilisući ih za te parole iskreno i konsekventno se boriti sve dotle dok se ne realizuju, jer su one u tom momentu strateški najvažnije. Onemogućavanje i rušenje fašizma, to je glavni zadatak pred kojim stoji radnička klasa. Svesna toga što hoće, što je njen stalni i nepromenljivi interes i svesna političke i socijalne funkcije koju ima Narodni front, leвица radničkog pokreta je morala i mora da svu pažnju, svu svoju snagu skoncentriše na njegovo realizovanje, jer je istovremeno svesna toga da njena klasna ideološka linija time ne gubi ništa, baš zbog toga jer je u borbi za tu liniju, za ideološku ispravnost i za čistotu marksističkih teoriskih principa, u tridesetogodišnjoj borbi na dva fronta, uspela da je definitivno utvrdi, da se organski osnaži.“ (Masleša, 1954: 254–255).

Narodni front bio je ogroman zaokret, u skladu sa razmerama fašističke pretnje. Džef Ili navodi kako je Oto Bauer, na primer, video fašizam kao pokušaj ultradesnice da poništi uređenje iz 1918–1919. godine, jer su troškovi demokratije oličene u socijalnoj državi i sindikalnim pravima premašivali resurse društva za nužnu obnovu kapitalizma i odgovarajućeg društvenog uređenja (Ili, 2007: 361). U tom kontekstu, okretanje ka fašizmu nije bilo samo posledica straha kapitalista od revolucije, već i njihove čvrste rešenosti da smanje nadnice i ukinu socijalne reforme za koje se radnička klasa do tada izborila.

Razvoj strategije Narodnog fronta je ubrzo stvorio nekoliko

koncentričnih krugova saradnje. Ujedinjeni front radnika služio je za izbore, generalne štrajkove i druge masovne akcije, kako bi se ublažila podela između komunista i socijaldemokrata. Antifašistički Narodni front obuhvatao je i nesocijaliste. Drugi svetski rat predstavljao je trenutak trijumfa antifašizma. Ratno savezništvo globalizovalo je antifašistički otpor, s prelazom od politike Narodnog fronta ka politici nacionalnih frontova, kako se tada nazivala strategija širenja koncentričnih krugova mobilizacije čitave nacije protiv hitlerovske diktature.

Iskustva antifašističke borbe u Srbiji i Jugoslaviji pre Drugog svetskog rata

Prve antifašističke akcije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslaviji, počinju da se organizuju tokom 1920-ih na Beogradskom univerzitetu. One su bile malobrojne i u početku su bile više uperene protiv Italije kao države koja je anektirala jedan deo jugoslovenske obale Jadranskog mora, nego protiv fašističkog pokreta. Javljaju se, doduše, već tad i akcije koje su imale karakter suzbijanja fašističkih snaga u zemlji. Istoričar Đorđe Stanković beleži da je Klub studenata marksista osudio formiranje organizacija Srpska nacionalistička omladina i Organizacija jugoslovenskih nacionalista 1922. godine, kao prve pojave organizovanog fašizma u Jugoslaviji. Do najžešćih sukoba s ovim organizacijama došlo je tokom studentskog štrajka decembra 1924. godine (Stanković, 1983: 74–75).

S razvojem antifašističke delatnosti u studentskom pokretu od sredine 1930-ih, prelazi se iz defanzivne borbe u otvorenu ofanzivu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) na univerzitetu, u cilju slamanja fašističkih snaga, o čemu svedoče fizički obračuni s pripadnicima Organizacije nacionalnih studenata i uspeh generalnog štrajka studenata Jugoslavije aprila 1936. godine. Novi front konkretnog antifašističkog angažovanja na univerzitetu otvorio se kada je izbio Španski građanski rat, u kome je na strani Republike učestvovalo oko četrdeset studenata Beogradskog univerziteta (Stanković, 1983: 77). Kako se međunarodna situacija zaoštravala, tako su antifašističke ideje među studentima uzimale maha. Na plenumu studentskih stručnih udruženja, aprila 1938. godine, formira se Ujedinjena studentska omladina s platformom borbe protiv rata i fašizma, borbe protiv unutrašnje reakcije i fašizacije zemlje i spremanja mlade generacije za odbranu zemlje. Tako je formiran i Studentski odbor za odbranu zemlje, koji organizuje brojne propagandne manifestacije i praktične kurseve s elementima vojne obuke, koje je

pohađao veliki broj studenata. Revolucionarni studentski pokret je, i pored konfuzije koja je nastala posle sklapanja pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke, avgusta 1939. godine, nastavio podzemnu borbu s fašističkim grupama, pa je krajem 1940. godine, zabeležio značajnu pobedu suzbijanjem Ljotičevog Zbora i njegovih nelegalnih jurišnih odreda Belih orlova (Stanković, 1983: 80–82).

Istoričar Jovan Marjanović navodi da su komunisti inicirali razbijanje javnih skupova koje su fašisti nastojali da održe. Tako su, na primer, 1. marta 1937. antifašistički raspoloženi demonstranti demolirali Železnički dom u Sarajevskoj ulici u Beogradu, u kome je bila zakazana konferencija fašističkog Zbora Dimitrija Ljotića. Na ulici se razvila krvava borba između demonstiranata i fašista, u kojoj je bilo dosta povređenih. (Marjanović, 1964: 32) Antifašistički pokret takođe je stupao u nove akcije kada su Beograd posećivali fašistički nemački i italijanski ministri. Pod rukovodstvom Mesnog i Pokrajinskog komiteta KPJ, protiv ovih poseta bile su organizovane demonstracije. Dok je u Beogradu boravio italijanski ministar spoljnih poslova, Galeaco Čano, 25. marta 1937. demonstranti su se okupili u Knez Mihailovoj ulici i zapalili njegovu i Musolinijevu sliku, i pored žandarmerijske intervencije da se spreče demonstracije.

Do prihvatanja i razrađivanja ideje o antifašističkom frontu u Jugoslaviji, prema istoričaru Branku Petranoviću, došlo je u vreme oštih unutrašnjih socijalno-političkih previranja i nacionalnih sukoba (Petranović, 1988a: 213). Komunistička partija Jugoslavije ušla je u novu fazu borbe kadrovski desetkovana i organizaciono proređena tokom Šestojanuarske diktature, ali naoružana iskustvom stečenim u tom periodu. Oživljavanje nacionalnih i političkih borbi u Kraljevini Jugoslaviji gotovo se podudaralo s politikom narodnog fronta, otvarajući mogućnosti za nove pristupe partije najvažnijim problemima jugoslovenskog društva, pristupe koji su sve više odgovarali njenoj vlastitoj analizi unutrašnjih i međunarodnih prilika posle okončanja otvorene diktature i suočavanja radničkog pokreta i demokratskih snaga s agresivnim fašizmom. Tada se na dnevni red postavilo pitanje savezništva s demokratskim snagama društva (Petranović, 1988a: 214).

Komunistička partija Jugoslavije je ideju o obrazovanju antifašističkog fronta prvi put iznela na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji decembra 1934. u Ljubljani. KPJ je bliže odredila politiku narodnog fronta tek na Splitskom plenumu juna 1935, uoči Sedmog kongresa

Kominterne. U referatu Blagoja Parovića, „vojno-fašistička diktatura“ je proglašena za zajedničkog neprijatelja svih demokratskih snaga (Petranović, 1988a: 216). Put za njeno obaranje vodio je preko izgradnje što šireg antifašističkog fronta.

Politika narodnog fronta upućivala je KPJ na nov stil rada, izlaženje iz dubine ilegalnosti i izražavanje u novim oblicima, kao i na osvajanje novih sredina i ustanova, odbacivanje manira zavereničke delatnosti i razvijanje saradnje s građanskim strankama i socijalistima. Međutim, pokušaji saradnje KPJ s vođstvima građanskih stranaka objektivno nisu davali rezultata (Petranović, 1988a: 224). Stvarnost Jugoslavije, s kojom su se komunisti neposredno suočavali, ukrštala se s direktivama izdaleka, koje su izazivale dosta nesporazuma. Kominternu je od jugoslovenskih komunista tražila saradnju sa socijalistima, koji su bili bez uticaja u političkom životu Jugoslavije i u njenoj radničkoj klasi. Za razliku od nekih drugih evropskih zemalja, u kojima su socijalističke i socijaldemokratske partije bile jake, socijalisti u Jugoslaviji nisu uspeli da izrastu u ozbiljniju snagu. Leva struja unutar Saveza zemljoradnika, koja je pod vođstvom Dragoljuba Jovanovića 1940. godine formirala Narodnu seljačku stranku, imala je protivrečan stav prema politici Narodnog fronta. Antifašistička ubeđenja Jovanovića i ostalih prvaka zemljoradničke levice bila su nesumnjiva, Jovanović se izjašnjavao kao protivnik fašizma i pristalica politike Narodnog fronta, ali je zazirao od komunista osećajući ih kao suparnike na selu i strahujući od njihove hegemonije. Nešto veću doslednost orijentaciji Narodnog fronta pokazala je leвица unutar Demokratske stranke, okupljena oko Ivana Ribara (Petranović, 1988a: 230–231).

Neuspeh u uspostavljanju koalicionih odnosa s vođstvima opozicionih građanskih partija KPJ je nadoknađivala opredeljenjem za masovne metode rada među seljaštvom, radništvom, naprednom humanističkom i tehničkom inteligencijom, stvarajući uporišta na selu, u sindikatima, u školama i na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani (Petranović, 1988a: 226). Marjanović naglašava kako je antifašistički i demokratski pokret, stvaran pod rukovodstvom KPJ krajem tridesetih godina, obuhvatio znatan broj žena. To je bilo utoliko značajnije što u Jugoslaviji između dva rata ženski deo stanovništva nije imao nikakvih političkih prava. Stari socijalistički programski cilj – ravnopravnost polova, dobio je sada ponovo na svom značaju usled aktivnog učešća hiljada i hiljada žena i omladinki u mnogim radničkim i antifašističkim akcijama (Marjanović, 1975: 21). Budući ilegalna, KPJ se koristila različitim formama radi širenja svog uticaja i iznošenja svo-

jih pogleda: ženskim, omladinskim, studentskim i đačkim organizacijama, potpornim udruženjima, sportskim društvima, kulturnim i prosvetnim sekcijama, zadrugama.

Antifašistički pokret Jugoslavije ispoljio je među prvima solidarnost s borбом naroda Španije protiv profašističkog puča koji je predvodio general Fransisko Franko. Građanski rat u Španiji predstavljao je uvod u užase Drugog svetskog rata i bio je lekcija svim levičarima čemu mogu da se nadaju ako fašizam još negde pobeđi (Ili, 2007: 374). Ali Španski građanski rat nije samo priča o pustošenju i porazu. Građanski rat je bio i Gernika, ne samo kao mesto zločina (kada je 26. aprila 1937. nemačka vazдушna legija „Kondor“ razorila grad do temelja), već i kao Pikasova slika, najpoznatiji izraz umetničke kreativnosti posvećen borbi protiv fašizma. Za progresivno orijentisane ljude, španska republika bila je simbol odbrane ljudskih i naprednih vrednosti, mesto na kojem su mogli da podrže viziju o boljem i egalitarnijem svetu. Opisujući ubedljivost tog simbola, Džef Ili navodi reči vajara Džejsona Gernija (Jason Gurney): „Španski građanski rat je pružao priliku pojedincu da zauzme pozitivan i delotvoran stav o jednom pitanju koje je izgledalo apsolutno jasno. Mogli ste ili da budete protiv fašizma i da krenete u borbu protiv njega ili da pristanete na njegove zločine i budete odgovorni za njegovo jačanje“.

Internacionalne brigade, jedinice čijim je formiranjem izražena internacionalna antifašistička solidarnost, brojale su 40.000 dobrovoljaca iz preko 50 zemalja: 15.400 Francuza, 5.400 Poljaka, 5.100 Italijana, 5.000 Nemaca i Austrijanaca i više od po 3.000 boraca iz Sjedinjenih Država, Britanije, Belgije i Čehoslovačke. One su, u velikoj meri, obuhvatale i političke izgnanike iz evropskih zemalja koje su već bile fašističke ili autoritarne; komuniste, socijaliste, nezavisne idealiste; studente; umetnike, stvaralačke intelektualce i politički svesne radnike (Ili, 2007: 374). U Španiji se takođe borilo i oko 1760 Jugoslovena, od kojih je trećina poginula na ratištima Republike (Petranović, 1988a: 232–233). Od formiranja internacionalnih brigada, jugoslovenski dobrovoljci su se borili u njihovom sastavu. Politički komesar 13. internacionalne brigade i predstavnik CK KPJ u Španiji, Blagoje Parović, obratio se jugoslovenskim dobrovoljcima u Španiji ovim rečima: „Borba velikog junačkog španjolskog naroda protiv fašista i inozemnih osvajača nije samo njegova borba. To nije niti borba samo jedne partije, samo jedne klase, ni samo jedne političke grupacije. To je borba čitavog španjolskog naroda i čitavog naprednog čovječanstva za mir, slobodu i napredak“ (Parović, 1971: 524–525). Građanski rat u Španiji predstavljao je probni kamen spremnosti čitave

levice na borbu protiv fašizma. Sam čin organizovanja dobrovoljačkih internacionalnih brigada, pak, dokazao je da je solidarnost među najprogresivnijim snagama različitih naroda dovoljno snažna da, u perspektivi, može da nanese odlučujući poraz fašizmu.

Nasleđe narodnooslobodilačke antifašističke borbe u Srbiji i Jugoslaviji

I pored često ponavljanih tvrdnji da je Pakt o nenapadanju između SSSR i Nemačke, zaključen avgusta 1939. godine, imao izrazito negativne posledice na antifašističku politiku komunističkih partija, njegovo značenje je manje apokaliptično. Prema Iliju, nakon Minhenskog sporazuma, bilo je teško videti ovaj pakt kao kršenje međunarodnih moralnih normi. Komunisti su smatrali da se najveća izdaja dogodila kad su vlade Britanije i Francuske ignorisale špansku Republiku, uništile čehoslovačku demokratiju i odbile sovjetsku ponudu za antihitlerovsku saradnju (Ili, 2007: 377). Komunistička partija Jugoslavije, u skladu s ovom orijentacijom, koristila se od 1939. godine parolama o zapadnom imperijalizmu i izdaji socijaldemokratije, ali su one bile praćene sprovođenjem priprema za antifašističku borbu. Velike demonstracije studenata i radnika u Beogradu 14. decembra 1939. protiv fašizacije zemlje, gušenja sloboda, rata i skupoće, rasturene su surovom žandarmerijskom intervencijom u kojoj je poginulo četvoro demonstranata (Petranović, 1988a: 246).

Posle sloma Francuske i održavanja Pete zemaljske konferencije KPJ, od 19. do 23. oktobra 1940. u Zagrebu, odbrana zemlje potvrđena je kao najpreči zadatak komunista, budući da se fašistička opasnost našla nadomak Jugoslavije (Petranović, 1988a: 248–250). Na Petoj zemaljskoj konferenciji obrazovana je i Vojna komisija KPJ.

Za rukovodstvo Partije i njeno članstvo uoči, tokom i neposredno po završetku aprilskog rata 1941. godine, fašizam je važio za glavnog protivnika. CK KPJ je na sastanku održanom 10. aprila 1941. godine u Zagrebu rešio da se, bez obzira na raspad vojske Kraljevine Jugoslavije, nastavi borba protiv okupatora. Imenovan je Vojni komitet s Josipom Brozom Titom na čelu, naloženo članstvu da sakuplja oružje, a članovi CK upućeni su u Srbiju, Sloveniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu (Petranović, 1988b: 70). Srpska građanska vrhuška, kako probritanska tako i oni vezani za osovinu, za aprilski slom Jugoslavije krivili su Hrvate, Muslimane, nacionalne manjine, i posebno, komuniste. KPJ je od svog postanka optuživana da je strani sluga, anacionalna orga-

nizacija u službi internacionalnog prevratničkog centra. Komunisti su optuživani da su izdali u aprilskom ratu, bili u dosluhu s neprijateljem sve dok Nemačka nije napala SSSR, a zatim pozivali na ustanak ne vodeći računa o stradanjima naroda. Buržoaska propaganda je, služeći se analogijama, podsećala da je Lenjin s oduševljenjem dočekaio poraz carske Rusije u ratu s Japanom, a 1917. prešao preko nemačke teritorije da bi se stavio na čelo revolucije u trenutku kada se carska Rusija nalazila u ratu s centralnim silama (Petranović, 1988b: 72).

KPJ je predvečerje ustanka dočekala kao jedinstvena politička snaga, dobro organizovana, velike udarne moći, s prekaljenim kadrom, s pripremljenim tajnim štamparijama, izgrađenim sistemom veza. Uticaj KPJ u narodu daleko je prevazilazio njenu kadrovsku osnovu (8000 članova). Komunisti i mali broj oficira i podoficira Jugoslovenske vojske pripadnika i simpatizera KPJ, činili su sa veteranima Španskog građanskog rata, čiji je povratak u zemlju organizovalo partijsko rukovodstvo, prvi ustanički starešinski kadar. U zemlju se tada vratilo oko 250 preživelih španskih boraca, od kojih je svaki drugi poginuo u toku Narodnooslobodilačkog rata i revolucije (Petranović, 1988b: 79–80).

Linija jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta predviđala je i saradnju s građanskim strankama, ali nije imala uspeha u početnoj fazi borbe KPJ, izuzev što je dovela do obrazovanja Oslobodilne fronte u Sloveniji i do toga da Narodnooslobodilačkom pokretu pristupe prvaci oblasne organizacije Saveza zemljoradnika u Crnoj Gori, levih demokrata Ivana Ribara, članovi Samostalne demokratske stranke u Hrvatskoj i lokalni funkcioneri Saveza zemljoradnika i Narodne seljačke stranke u Srbiji (Petranović, 1988b: 86–87).

Suprotstavljajući se surovim pogromima ustaša i genocidnoj politici okupatora kao vidu šovinstičkog bezumlja, koje je pretilo da zauvek iskopa jaz između jugoslovenskih naroda, komunisti su, već početkom rata, formulisali politiku bratstva i jedinstva naroda, kao koncentrisani izraz jugoslovenskog internacionalizma. Ova politika bila je dijametralno različita od politike profašistički ili prozapadno usmerene buržoazije jugoslovenskih nacija. Ona je time parirala politici okupatora, ali i koncepciji etnički čistih država na jugoslovenskom prostoru. Pokrajinski komitet Vojvodine je početkom juna 1941. pozivao narode Vojvodine na stvaranje jedinstva svih naroda Vojvodine u borbi protiv okupatora. Od Mađara je traženo da razlikuju srpski narod od njegovih kapitalista. Vojvođanskim Nemcima je stavljeno do znanja da su nemački nacisti i njihovi klasni protivnici. Komunisti

Vojvodine su pozivani da kuju jedinstvo od kojeg zavisi budućnost. Šovinstička mržnja se označava kao „otrovna žaoka“ koju kapitalisti svesno usađuju u narod i njegovu svest (Petranović, 1988b: 87).

Odluka o pripremama za otpočinjanje oružane borbe u Srbiji, u duhu zaključaka Politbiroa CK KPJ, doneta je 23. juna 1941. na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, kome su prisustvovali: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Đuro Strugar, Moma Marković, Ivo Lola Ribar, Blagoje Nešković, Vukica Mitrović, Mirko Tomić, Miloš Matijević, Ljubinka Milosavljević, Vasilije Buha i Milovan Đilas. Na tom sastanku zaključeno je da se bez odlaganja pristupi formiranju naoružanih udarnih grupa, ubrza prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, pojača budnost i konspiracija.

Prvi partizanski odredi u Srbiji stvoreni su i pre prve ustaničke akcije koju je u Beloj Crkvi kod Krupnja, 7. jula 1941. godine poveo Žikica Jovanović Španac. Prva oružana grupa Valjevskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda okupila se 28. juna 1941, a zatim su 2. jula donete odluke o formiranju Kosmajskog, Posavskog i Prvog šumadijskog odreda (Petranović, 1988b: 98). Beograd je u leto 1941. godine bio poprište brojnih akcija protiv okupatora: vršene su raznovrsne sabotaže, ubijani nemački vojnici i policijski agenti, kidani telefonski kablovi i presećani stubovi električne mreže, podmetani su požari u garažama i skladištima nemačke vojske. Glavno žarište ustanika razvilo se, pak, na tlu zapadne Srbije i Šumadije. Do kraja septembra 1941. u narodnooslobodilačkoj borbi bilo je angažovano već oko 25.000 ustanika, organizovanih u 23 partizanska odreda. Slobodna teritorija se neprekidno širila oslobađanjem novih mesta i gradova – Krupnja, Požege, Arilja, Čačka, Gornjeg Milanovca, Užica, dok su se Valjevo, Šabac i Kraljevo nalazili pod partizanskom opsadom – predstavljajući u jesen 1941. jedinstveni prostor u porobljenoj Evropi, borbeni i politički podsticaj antifašistima sveta i izazov Hitlerovom „novom poretku“ (Petranović, 1988b: 100). Ova oslobođena oblast, u istoriografiji poznata kao Užička republika, održala se do opsežne ofanzive nemačkih i kvislinških trupa i povlačenja dela partizanskih odreda prema Sandžaku i istočnoj Bosni, krajem novembra 1941. Samo ime „Užička republika“ nije se koristilo tokom njenog trajanja, jer bi proglašavanje i pominjanje republike štetilo širenju baze Narodnooslobodilačkog pokreta u toj fazi. Tek kada su Užice i slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji ponovo bili pod kontrolom okupatora, u beogradskoj kvislinškoj štampi je posprдно istaknuto ime „Užička komunistička republika“, a u proleće 1942, ova oslobođena teritorija se afirmativno spominje pod

imenom „Užička republika“ u sovjetskoj štampi (Glišić, 1986: 8).

Na savetovanju političkih i vojnih kadrova, održanom 26. septembra 1941. godine u selu Stolice kod Krupnja, pošto je data ocena situacije, odlučeno je da se sa malih ustaničkih formacija, vezanih za teren na kojem su nastale, pređe na stvaranje većih pokretnih jedinica, primerenijih potrebama borbe protiv nadmoćnog neprijatelja. S obzirom na prerastanje prvih ograničenih i nepovezanih operacija u opštenarodni rat, bili su postavljeni principi na kojima je trebalo razvijati narodnu vlast, još uvek u začetku na oslobođenim područjima. Izvršena je i nova organizacija partizanske komande, obrazovanjem glavnih štabova i Vrhovnog štaba, a usvojena je i odluka o jedinstvenom amblemu, u vidu crvene petokrake zvezde, o pozdravu stisnutom pesnicom i sloganom „Smrt fašizmu – sloboda narodu!“ (Petranović, 1988b: 103).

Budući da je oružana borba uzimala maha, i da su partizani sve više nailazili na masovnu podršku, nemačke i italijanske komande okupacionih snaga bile su prinuđene da menjaju taktiku na terenu. U jednom svom izveštaju iz avgusta 1941. godine, koji je podneo Joahimu fon Ribentropu, viši vojni savetnik nemačke komande u Srbiji, Harold Tarner, piše ovako:

„Upotrebili smo sva sredstva, pokušali smo da ubedimo, govorili smo, pretili smo, ali sve to ničemu nije poslužilo... U ovoj zemlji narod ne priznaje nikakvu vlast. Svi naši napori da usmerimo narod konstruktivnim putem i da ga odvojimo od komunista, propali su... Komunisti su uspeli svojim parolama da okupe većinu naroda. Čak i neki od onih koje smo smatrali našim saradnicima, dospeli su do tle da pretpostavljaju boljševizam okupaciji. Ostaje kao jedino sredstvo – oružana akcija. Na korišćenje žandarmerije teško se može računati. Još manje se može računati na Italijane. Pozicije partizana u šumama su takve da je njih, tako reći, nemoguće pogoditi u srce. Ničemu ne služi ni intenziviranje propagande, prikazivanje kako boljševici neprestano trpe poraze na frontu. Imam utisak da čak ni vest o kapitulaciji Sovjetskog Saveza ne bi dovela do kapitulacije ovih bandita, koji su uporni kao đavoli. Sem toga, imaju odličnu organizaciju, koja bi mogla poslužiti kao primer najbolje tajne organizacije“ (Pakor, 1970: 336–337).

Prvih dana septembra 1941. godine, nemačkim komandama u Jugoslaviji stigle su okrutne naredbe o represalijama, koje je potpisao

načelnik štaba Vrhovne komande Vermahta feldmaršal Vilhelm Kajtel:

„Da bi se neredi ugušili u samom začetku, treba, čim se pojave, bez oklevanja preduzeti najstrože mere kako bi se silom održao autoritet okupacionih vlasti i sprečilo širenje nereda. Treba imati u vidu da ljudski život u tim krajevima često ne vredi ništa i da se efekat zastrašivanja može postići samo izuzetnom svirepošću. Kao odmazdu za jednog ubijenog nemačkog vojnika u tim slučajevima treba primeniti kao opšte pravilo kažnjavanje smrću 50 do 100 komunista. Kazne smrću izvršavati tako da se izazove najveći mogući zastrašujući efekat“ (Pakor, 1970: 337).

Već je istaknuto da su još uoči rata opoziciona raspoloženja usmeravana u pravcu stvaranja masovnog antifašističkog fronta. Otpor okupatoru i oružana borba omogućili su da taj front, pod rukovodstvom Komunističke partije, dobije i svoju organizacionu formu, da se poveća i ojača. Od prvih dana razvijanja otpora protiv okupatora počeo je da se stvara Jedinstveni narodnooslobodilački front, organizacija koja je nastojala da okupi sve istinske rodoljube, sve one koji na bilo koji način vode borbu protiv okupatora ili je pomažu. Ovaj Narodni front privukao je mnoštvo ljudi bez obzira na nacionalnost, na politička i verska ubeđenja. U nekim krajevima, na primer u Sloveniji i Srbiji, pa i nekim drugim, bilo je u početku elemenata koalicije između komunista i pripadnika različitih građanskih stranaka. Ali ovi elementi koalicije u Narodnom frontu nisu bili dovoljno brojni da bi igrali neku značajniju ulogu, tako da je rukovodeća uloga u Frontu neosporno pripadala komunistima. Kroz odbore Narodnog fronta u selima i gradovima, na okupiranoj teritoriji gde su ti odbori bili ilegalni, i na oslobođenoj teritoriji gde su mogli slobodno da deluju, narodne mase su u praksi usvajale demokratizam. Organizacije Narodnog fronta su u rukama širokih slojeva naroda bile oružje političke borbe protiv okupatora i kolaboracionista, politička osnova čitavog Narodnooslobodilačkog rata.

Narodni front je uključivao u sebe i druge antifašističke organizacije. Odmah po izbijanju oružane borbe, rodoljubiva omladina je pod rukovodstvom Saveza komunističke omladine Jugoslavije počela stvarati narodnooslobodilačke omladinske saveze. Ovi savezi su tokom rata odigrali ogromnu ulogu u mobilizaciji omladine za borbu protiv okupatora. Narodni front je obuhvatio i organizacije Antifašističkog fronta žena, stvorene već u početku oslobodilačkog otpora na bogatim tradicijama predratnog antifašističkog ženskog pokreta, na čijem čelu su uglavnom stajale komunistkinje (Marjanović, 1975: 61; Božinović, 1996: 146).

U toku razvijanja otpora okupatoru i oružane oslobodilačke borbe, u Jugoslaviji se 1941–1945. odigrao specifičan proces rušenja starih organa vlasti, u kojima je bio oličan stari državni poredak. Istovremeno se na njihovim ruševinama izgrađivao novi državni aparat. Još u samom početku okupacije stari lokalni organi vlasti, predsednici opština i opštinski odbornici, sreski i okružni načelnici, zatim finansijski organi i organi policije i žandarmerije u većini su se stavili u službu okupatora. Na taj način, oni su postali sastavni deo mehanizma okupacije. Omrznuti kao oslonac na koji su se reakcionarni režimi u staroj Jugoslaviji oslanjali, oni su se svojim stavljanjem u službu okupatora definitivno kompromitovali. Zbog toga je sasvim razumljivo što su partizanski odredi na teritorijama koje su zauzimali raspuštali stare opštine, spaljivali poreske i mobilizacione spiskove i razne dokumente kojima bi se okupator mogao koristiti, razoružavali žandarmerijske stanice i kažnjavali najistaknutije okupatorske saradnike.

Istovremeno, na oslobođenoj kao i na neoslobođenoj teritoriji, u selima i gradovima, borci za narodno oslobođenje počeli su stvarati nove, demokratske organe vlasti – narodnooslobodilačke odbore (Marjanović, 1975: 62). Revolucionarne snage su pokušavale da stvore najviši organ vlasti od leta 1941, obnavljajući ovu inicijativu u proleće i leto 1942, ograničene, međutim, međunarodnim kontekstom odnosa u antifašističkoj koaliciji, obzirima prema jedinstvu antifašističkog fronta i specifičnim interesima velikih sila. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) se tek krajem 1943. godine konstituisalo u najviši organ vlasti jugoslovenske federacije, proglašavajući izbegličku vladu za nezakonitu i suspendujući monarha do završetka rata. AVNOJ je imao političku osnovu u masovnim antifašističkim organizacijama koje je KPJ izgradila u toku rata, pre svega u USAOJ, AFŽ i Osvobodilnoj fronti, a u toku 1944. u Jedinštenom narodnooslobodilačkom frontu (Nešović i Petranović, 1983: 5–6). Istorijski koreni postojećih institucija Republike Srbije leže u odluci Drugog zasedanja AVNOJ-a, održanog 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu, da se Jugoslavija izgradi na federativnoj osnovi, kao zajednica pet ravnopravnih naroda. Navedenom odlukom oni dobijaju svoje države i imaju pravo na samoopredeljenje uključujući i otepljenje. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije činili su i predstavnici Srbije čiji rad je odobren posebnom deklaracijom usvojenom na zasedanju Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije. Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije, održana je od 9. do 12. novembra 1944. godine. Poslanici za ovu skupštinu (njih 989) delegirani su iz redova narodnooslobodilačkih odbora i Narodnooslobodilačkog

fronta. Na zasedanju je doneta odluka o konstituisanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog organa vlasti Srbije. Između poslanika izabrano je 278 za Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije. Tada je stvorena Demokratska Srbija kao složena federalna jedinica (Petranović, 1988b: 461–463). Ako se ima u vidu takva istorijska pozadina institucija, stepen tolerancije prema potiskivanju antifašizma u Srbiji morao bi da bude znatno manji. Međutim, mehanizmi revizije istorije odigrali su krupnu ulogu u montiranju drugačije ideološke matrice od sredine 1980-ih pa nadalje.

Istorijski revizionizam i anti-antifašizam

Ne bi bilo preterano reći da su u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji, udžbenicima i spomeničkoj kulturi, antifašizam i partizanski otpor dugo bili centralni sadržaj sećanja. Razmatrajući ovu dimenziju, sociolog Todor Kuljić zapaža da je glavni okvir istorijskog sećanja bila Narodnooslobodilačka borba, a da je antifašizam, s jasno razdvojenim pozitivnim i negativnim junacima, davao ton društveno poželjnom identitetu u razdoblju jugoslovenskog socijalizma. Predstava o klasnoj polarizaciji tokom rata služila je neutralizaciji potencijalno eksplozivne etničke dimenzije te polarizacije. Struktura tog rata tumačena je u etnički neutralnom smislu: s jedne strane okupator, kvislinzi, buržoazija i monarhija, a s druge antifašistički front na čelu s KPJ. Sa slomom socijalizma, međutim, srušeno je i dekretirano antifašističko sećanje, a prevladavanje prošlosti nakon 1990. godine konstruisano je prema jednostavnom obrascu: žrtve-dželati, krivica-nevinost, demokratija-totalitarizam. A takva antitotalitarna retorika ne poznaje oprezne niti uzdržane sudove, a tumačenje socijalističke prošlosti ne trpi nikakve nijanse, jer je antikomunizam najudobniji habitus intelektualaca u poslesocijalističkom dobu (Kuljić, 2002: 475–476). U tom smislu, u zemljama bivše Jugoslavije bio je naročito upadljiv zaokret od službenog komunističkog antifašizma ka novootkrivenom „patriotskom“ fašizmu i antikomunizmu (Kuljić, 1999: 444). Na tragu takve tendencije, nekadašnji kvislinzi zauzimaju mesto partizanskih patriota, a davno osuđeni dželati stiču oreol žrtvi.

Pomenuti obrasci vrlo su upadljivi na posebno osetljivim primerima, kao što je revizija istorije u školskim udžbenicima istorije. Tako se, recimo, u udžbeniku *Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, izdatom 2002. godine, knjizi u kojoj se u odeljku koji se bavi periodom

nemačke okupacije Srbije i Beograda, nigde ne pominju zloglasni logori Banjica i Staro sajmište, iznose sledeće tvrdnje u lekciji koja obrađuje ustanak protiv fašizma u Srbiji 1941. godine: „Srpski ustanak ugušen je u krvi. Njegovi rezultati bili su minimalni, nikakav uspeh trajnije vrednosti nije postignut, a ustaničke žrtve i stradanja naroda bili su nemerljivi. Ustanak je otvorio i srpsko-srpski raskol koji će ostaviti najdugotrajnije posledice na dalji razvoj rata i u Srbiji i u Jugoslaviji (Nikolić *et al.*, 2002: 179). Iza iste lekcije, postavlja se sugestivno pitanje: „Da li su velike žrtve naroda imale smisla i da li je herojstvo kada se slabo naoružani i neiskusni borci uvode u borbu protiv najjače vojske na svetu?“ (Nikolić *et al.*, 2002: 179), a iza lekcije koja joj prethodi, pitanje još čudnije intonirano: „Objasnite razloge formiranja vlade generala Nedića. Da li je ta vlada bila kvislinška ili iznuđena?“ (Nikolić *et al.*, 2002: 176). Moralni ustupci kvislinškim praksama logična su posledica stava da je „nacionalni interes“ aksiom, pred kojim su civilizacijske vrednosti antifašizma zanemarljive: „Nacionalna politika KPJ definitivno je utemeljena na Drugom zasedanju AVNOJ-a (Jajce, 29–30. novembar 1943). Ona je podrazumevala sužavanje srpske nacionalne teritorije i davanje državnosti narodima koji je do tada nisu imali [...]. Izražena kroz parolu 'bratstvo i jedinstvo', ovakva politika jugoslovenskih komunista bila je uperena protiv nacionalnih i državnih interesa srpskog naroda“ (Nikolić *et al.*, 2002: 189).

Posebna vrsta relativizacije antifašizma postiže se medijskim ili historiografskim poturanjem kvislinških i nacionalističkih grupa među antifašističke (Kuljić, 2005: 182), čime se želi dati tumačenje kako je komunistički antifašizam iznuđen, kako bi se kao autentičan predstavio etnifikovani antifašizam. Projekat rehabilitacije četnika ili tzv. Ravnogorskog pokreta ima u pozadini ovu tezu. Neodrživost pokušaja antifašiziranja takvih saradnika fašističkog okupatora najbolje se pokazuje onda kada neki od revizionističkih istoričara pokaže savesnu revnost u istraživanju izvora, pa u knjizi čiji je idejni okvir bila apologetika četništva, bude prikazan i monstruozan katalog zločina četnika nad pripadnicima i simpatizerima antifašističkog pokreta (Nikolić, 1999: 204–212), pored mnoštva svedočanstava o otvorenoj kolaboraciji.

Antikomunistička kritika antifašizma s kakvom smo se susreli kod neoliberalne diskvalifikacije antifašističkog protesta u Novom Sadu, koja je predstavljena u uvodnom delu, nije usamljena među predstavnicima antikomunističkog liberalizma, mada se izdvaja oštrinom koja prelazi u otvoreni anti-antifašizam. I drugi autori s ovih prostora rado posežu za sličnom argumentacijom, pa je česta tvrdnja

da je delovanje jugoslovenskih komunista u Narodnooslobodilačkom ratu nije bilo prioritarno usmereno na vojni sukob s nacifašizmom, već na obračun sa svim političkim neistomišljenicima (Begonja, 2003: 750). Takvi stavovi zasnovani su na temeljno revizionističkoj tezi da je antifašizam pre svega politička manipulacija, a da je oružani otpor sekundarna pojava, tezi koja je najpotpunije razvijena kod francuskog istoričara Fransoa Firea (François Furet), koji smatra da su komunisti dali prednost barjaku antifašizma nad svim ostalim barjacima, jer je to bio način da se trajno održava identifikovanje komunizma i demokratije, prikrivajući pritom stvarna pitanja nedostatka političke demokratije (Fire, 1996: 446). Prema tom tumačenju, antifašizam predstavlja samo puku demokratsku fasadu „totalitarnog komunizma“, a ne moralnu idejno-političku vertikalu XX veka.

Trajnost i potencijal antifašističkog nasleđa

Nasuprot takvim površnim revizionističkim tezama, iskrenost levičarskog, a napose komunističkog antifašizma često je potvrđivana krvlju, jer ne samo što se najšira inspiracija kritičkog tumačenja fašizma nalazila u marksističkoj teoriji, i što se, na političkom i organizacionom planu, kod komunističkih partija moglo naći jezgro suprotstavljanja fašizmu, već se iz ovog tabora regrutovalo mnoštvo antifašističkih boraca izuzetnog stepena požrtvovanosti. Erik Hobsbaum na jednom mestu napominje kako su u Drugom svetskom ratu, komunisti bili izuzetno nesrazmerno prezastupljeni u većini pokreta otpora, ne jednostavno zato što su bili najhrabriji, već zato što su oduvek bili spremni na najgore: na špijuniranje, tajnost, isleđivanje i oružanu akciju. Lenjinova partija avangarde rođena je u progonstvu, Oktobarska revolucija u ratu, Sovjetski Savez u građanskom ratu i gladi. Sve do revolucije komunisti nisu mogli da očekuju nagradu od svojih društava. Ono što su profesionalni revolucionari mogli da očekuju bili su zatvor, izgnanstvo i često, smrt, i premda, za razliku od drugih organizacija koje su delovale u sličnim okolnostima, Kominternu nije pridavala mnogo značaja pojedinačnim mučenicima, francuska KP posle oslobođenja smatrala je privlačnom činjenicu da je za vreme Otpora ona bila „*le parti des fusillés*“ [partija streljanih] (Hobsbaum, 2005: 127–128).

U tom pogledu, istorija antifašističke borbe predstavlja moćan rezervoar moralne snage za sve savremene progresivne društvene pokrete. Nije neobično što je fotografija herojskog gesta Stjepana Filipovića na vešalima u Valjevu postala neka vrsta amblema borbe za

slobodu. Savremene antifašističke inicijative koje se u Srbiji razvijaju sa željom da utiču na javnost u cilju oživljavanja slobodarskih tradicija i emancipatorskih ideja, pokazuju da imaju razumevanje za trajnost istorijskih primera antifašističkog otpora. U pamfletu pod naslovom *Antifašistički informator*, koji je deljen kako u Novom Sadu 7. oktobra 2007, tako i na beogradskom protestu protiv fašizma 11. oktobra 2008. godine, pod naslovom „Neće proći“, napisano je:

„Antifašizam je danas potreban kao što je bio potreban i pre sedamdeset godina. Opasna je zabluda da je sa fašizmom završeno kada su Italija i Nemačka doživele vojni poraz u Drugom svetskom ratu, i da fašizmom treba da se bave samo istoričari. Oni koji stvaraju takvu pogrešnu sliku žele da antifašizam predstave kao političko-ideološki program koji je istorijski prevaziđen. Međutim, fašističke ideje su se povampirile u okolnostima ekspanzije nacionalizma i rata, a organizovani fašizam u današnje vreme poprima nove forme.

Nasuprot potrebi da se aktuelizuje borba protiv fašizma, vladajuća politika nastoji da sistematski izbriše domaću antifašističku istoriju. U ime odbrane šačice kolaboracionista, danas se iz istorije brišu hiljade mladih partizanskih boraca koji su tokom Drugog svetskog rata, kao i ceo civilizovani svet, kolaboraciju sa fašizmom doživljavali kao zločin. Na službenom nivou se antifašizam relativizuje putem novih udžbenika istorije i rehabilitacije četnika i drugih pomagača fašističkog okupatora. Zbog antikomunističke politike 'nacionalnog pomirenja' nastoji se da se iz srpske istorije isključi njen najbolji deo – antifašistička borba.

Danas se borba protiv fašizma može i mora voditi na svim poljima: protiv fašističkog smeća po ulicama, protiv šovinističkih političara koji truju javnost krijući se iza liberalnih fraza i protiv ekonomskih i kulturnih struktura koje sve to reprodukuju. Napadi na Rome i druge manjinske grupe od strane onih koji žele 'belu Srbiju' su samo početak. Ako dozvolimo da fašizam ojača, niko neće biti bezbedan. Iskustvo jednog Nemca je to najbolje potvrdilo: 'Kada su nacisti došli po komuniste, ćutao sam jer nisam komunista. Kad su pozatvarali socijaldemokrate, ćutao sam jer nisam socijaldemokrata. Kad su došli po sindikaliste, nisam se bunio jer nisam sindikalista. Kada su odveli Jevreje, ćutao sam jer nisam Jevrejin. Na kraju, kada su došli po mene, više nije ostao niko ko bi mogao da digne svoj glas'.

Zbog toga, antifašizam mora biti politički stav najširih slojeva društva, različitih ljudi, čak i kada sami nisu direktno ugroženi. Ovo treba shvatiti kao poziv svima da utiču na svoju okolinu, na svoje prijatelje, kolege i komšije da se zajednički organizuju i spreče fašizaciju društva. Antifašizam je univerzalna moralna dužnost i neodvojivi deo napora za ostvarivanje istinske demokratije i društvene jednakosti.“

Ne samo kao inspiracija iz prošlosti, već i kao aktivno opredeljenje, antifašizam je danas potreban kao i u doba vladavine fašističkog terora u Evropi. Borba za demokratske vrednosti kao da se opet nalazi u škripcu dramatičnog izbora, izraženog starom krilaticom: „socijalizam ili varvarstvo“. Kriza neoliberalnog kapitalizma danas se odvija u uslovima koji ne liče na tridesete godine XX veka, ali situacija je dovoljno slična, da se, na ovom mestu, može dati reč jednom domaćem filozofu iz te epohe: „I ako se fašizam, kao spekulacija na osnovu mogućnosti ove katastrofe, mogao javiti kao reakcionarni odskok u misticizam, rasizam, organicizam, korporativizam i srednji vek, to je samo zato što je politička demokratija počela da se koleba pred nužnošću svoga daljeg revolucionarnog razvoja i prevazilaženja u ekonomsku demokratiju“ (Nedeljković, 1938: 64). Preostaje još da strpljivo sačekamo da levice u današnjoj Srbiji dokaže, širenjem obima svojih aktivnosti, kako je dostojna svog antifašističkog nasleđa, i pokaže kako je dorasla istorijskom zadatku kreiranja radikalno humanijih odgovora na sve krupnije društvene izazove.

LITERATURA:

Begonja, Zlatko (2003), „Partikularni antifašizam“, *Društvena istraživanja*, Vol. 12, No 5, str. 743–764

Blake, William (1996): *Selected Poetry*, Oxford: Oxford University Press

Božinović, Neda (1996): *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta

Calvocoressi, Peter; Wint, Guy; Pritchard, John (1999): *The Penguin History of the Second World War*, London: Penguin Books

Dolar, Mladen (1983): „Marksistički teorijski obračun s fašizmom“, *Marksizam u svetu*, Vol. IX, No 8, str. 5–27 [prevod sa slovenačkog]

Eley, Geoff (1996): „Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe“, *New German Critique*, No. 67 (Winter), str. 73–100

Fire, Fransoa (1996): *Prošlost jedne iluzije: komunizam u dvadesetom veku*, Beograd: Paideia [prevod s francuskog]

Glišić, Venceslav (1986): *Užička republika*, Beograd: Nolit

Hobsbaum, Erik (2004): *Doba ekstrema: istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd: Dereta [prevod s engleskog]

Hobsbaum, Erik (2005): *Interesantna vremena: jedan život u dvadesetom veku*, Podgorica: CID [prevod s engleskog]

Ili, Džef (2007): *Kovanje demokratije: istorija levice u Evropi 1850–2000*, Beograd: Fabrika knjiga [prevod s engleskog]

Janković, Ivan (2007): „Zašto kažeš antifašizam, a misliš komunizam?“, *Katalaksija*, (9. 11. 2007): http://www.katalaksija.com/v2.0/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=1 (stranica posećena 12. 11. 2007)

Kuljić, Todor (2002): *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Kuljić, Todor (2005): „Anti-antifašizam“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Vol. XII, No 1-3, str. 171-184

Marjanović, Jovan (1964): *Srbija u Narodnooslobodilačkoj borbi – Beograd*, Beograd: Nolit i Prosveta

Marjanović, Jovan (1975): *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941-1945*, Beograd: Radnička štampa

Masleša, Veselin (1954): *Dela*, druga knjiga, Sarajevo: Svjetlost

Nedeljković, Dušan (1938): *Ideološki sukob demokratije i fašizma*, Skoplje [s. n.]

Nešović, Slobodan i Petranović, Branko (1983): *AVNOJ i revolucija: tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd: Narodna knjiga

Nikolić, Kosta (1999): *Istorija ravnogorskog pokreta 1941-1945*, knjiga 2, Beograd: Srpska reč

Nikolić, Kosta; Žutić, Nikola; Pavlović, Momčilo; Špadijer, Zorica (2002): *Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Ostojić, Zoran (2007): „Kad kažemo antifašizam, ne mislimo na komunizam“, *Katalaksija*, (11. 11. 2007): http://www.katalaksija.com/v2.0/index.php?option=com_content&task=view&id=100&Itemid=1 (stranica posećena 12. 11. 2007)

Pakor, Mario (1970): „Jugoslovenska revolucija“, u: Bonkio, Roberto (ur.), *Istorija revolucija XX veka*, II tom, Beograd: Komunist [prevod s italijanskog]

Parović, Blagoje (1971): „Svim antifašistima, borcima Internacionalnih brigada u Španiji“, u: Ljubinković, Živojin (ur.): *Španija 1936-1939: zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, knjiga druga, Beograd: Vojnoizdavački zavod

Petranović, Branko (1988a): *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, prva knjiga, Beograd: Nolit

Petranović, Branko (1988b): *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, druga knjiga, Beograd: Nolit

Rabinbach, Anson (1996): „Introduction: Legacies of Antifascism“, *New German Critique*, No. 67 (Winter), str. 73–100

Stanković, Đorđe (1983): „Revolucionarni studentski pokret i fašizam“, u: Vulović, Dobrica (ur.), *Beogradski univerzitet u predratnom periodu, narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, str. 73–83

Ponavljajući na barikadama kolaboracije¹

Društvena patologija dostiže vrhunac. Šta sve nismo čuli poslednjih dana o fašizmu i antifašizmu. Kakve sve gluposti, bedastoće i sumanutosti nisu izrečene na srpskim televizijama od raznih političkih i istoričarskih „autoriteta“. Kako da nas još iznenađuje konfuzija u javnosti kada smo svakodnevno svedoci konfuzija u glavama onih koji pretenduju da nešto znaju. Sve je zaleglo da nam objasni da fašizam nije ono što se nama čini, antifašizam još manje, Nedić, Cvetković, Mihajlović i partizani, najmanje.

Što više nemuštog govora, to više sramnog izvrtanja činjenica: „Dragiša Cvetković nije potpisao pristupanje Trojnom paktu nego protokol o pristupanju“ (ili kako zavarati prostotu); „Drugi svetski rat nije počeo napadom Nemačke na Poljsku nego napadom Sovjetskog Saveza i Nemačke na Poljsku“ (dr Predrag Marković bi za ovo genijalno „istorijsko otkriće“ trebalo da dobije Nobelovu nagradu, kada bi takva postojala, samo prethodno da objasni jednu sitnicu, zašto su bezobrazne Velika Britanija i Francuska 3. septembra objavile rat samo Nemačkoj, a ne i Sovjetskom Savezu); „između Ljotića i Nedića je ogrooooooooozna razlika“ (u čemu?); partizani su bili kolaboracionisti kao i četnici (kako smo samo ovo dobro smislili!)... I desetine i desetine sličnih bedastoća.

Sudovi pišu novu istoriju, bivši ministri prepričavaju priče svojih tetaka, nedoučeni istoričari besramno izmišljaju „činjenice“ za novu istoriju Drugog svetskog rata i prave kafanske „procene“ žrtava „komunističkog terora“ koje se kreću u dopuštenom rasponu od par hiljada do par stotina hiljada, dnevne novine odbijaju da objavljuju demantije, gradske vlasti pristaju na dogovor („baci kosku“) da su ih oslobodili Rusi, ali ne i domaći partizani, političari-aforističari javno, pred kamerama, lažu javnost, ili bar ako ne lažu svesno, onda još gore, svoje ogromno, neverovatno neznanje prikazuju kao činjenicu koja treba da poništi na istorijskim izvorima zasnovanu „komunističku historiografiju“.

Utisak koji su u praznim glavama stvorile slavske porodične priče uz prasetinu postao je „istorija“, ujnine skaske su postale relevantni

¹ Tekst objavljen na sajtu *Peščanika* 04.10.2009. prenosimo uz dozvolu autorke.

„istorijski izvori“, ideološka zaslepljenost je postala jedini „naučni metod“. Istorija nije više naučna disciplina već babina priča koju će političke pozicije, ideološki okružni sudovi i pristup medijima proglašiti istinom.

Kako će posle svega udžbenici istorije prikazati Drugi svetski rat?

Počinjaće otprilike onako kako su ga prikazivali i kolaboracionisti 1941: „Gospodin Adolf Hitler je organizovao Trojni pakt za borbu protiv zločinačkog komunizma. Onda je gospodin Dragiša Cvetković da bi spasao srpski narod (koji Jugosloveni?) vodio politiku približavanja gospodinu Hitleru pa ga je ovaj 1940. odlikovao visokim nacističkim ordenom što je on primio nevoljno. Gospodin Cvetković je zatim nevoljno potpisao neke antisemitske uredbe ali i to je uradio da bi spasao narod. Onda je nevoljno potpisao i protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu što nije isto što i pristupanje, već malo drugačije, ali i to je uradio da bi spasao narod, a i gospodin Hitler, čije je držanje date reči bilo na daleko poznato, obećao mu je neke lepe stvari u izgled.

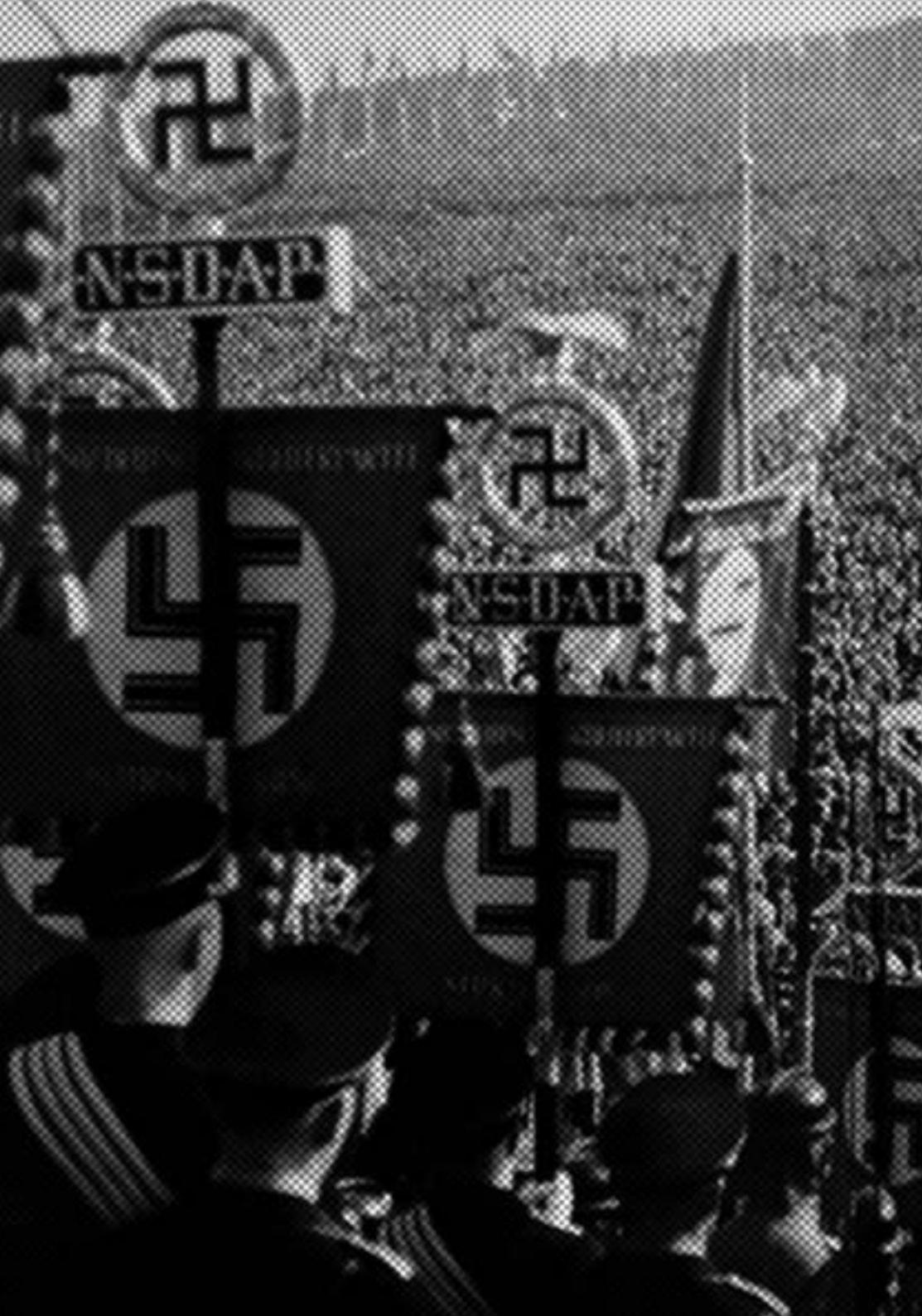
Onda je gospodin Nedić da bi spasao srpski narod nevoljno saradivao sa nacistima ali to nije isto što i kolaboracija, a gospodin Ljotić koji je bio dobar hrišćanin je, iako nevoljno, malo nagingjao fašizmu ali ni to nije bilo isto što i fašizam. Sve je to deco jako komplikovano.

Onda su došli Rusi i (ne)voljno (posle 20. oktobra ćemo znati da li je bilo voljno ili nevoljno) oslobodili Beograd. Ali tada su na scenu stupili komunistički okupatori koji su tvrdili da su pobedili četničke domaćine, ali ni ti četnici nisu bili isto što i Jugoslovenska vojska u otadžbini koja bi voljno pobedila u ratu samo da je dao Čerčil, ali nije dao, pa se naljutila i na njega. I to je deco jako komplikovano. Onda je počeo voljni komunistički teror koji je u totalitarnom društvu trajao šezdeset godina i ako saberemo sve njegove procenjene žrtve u čitavoj zemlji možemo zaključiti da je komunistička škola sigurno lagala samo još nismo sigurni koja je laž prava: ili je lagala da je uopšte bilo žrtava fašizma, sve su to bile žrtve komunističkog terora, ili je lagala da Jugoslavija nije imala bar trideset miliona stanovnika, jer bi samo u tu brojku mogle da se uguraju sve procenjene žrtve. To je deco jako prosta računica. Onda je 5. oktobra 2000. sinulo sunce slobode i demokratije, nastavilo se tamo gde su stali heroji Cvetković, Nedić i Mihajlović, ispravljene su sve zablude i nepravde zločinačke komunističke ideologije, heroji su dobili svoje ulice, zločinci su izgubili svoje. I svi su živeli srećno i veselo u nacionalnom pomirenju.“

Na sreću, sve ovo što se danas događa u Srbiji za istoriju (onu prošlu) nema apsolutno nikakvog značaja. Sudije i poslanici u Skupštini neće pisati istoriju. Oni doduše svojim odlukama „pišu“ istoriju, ali sopstvenu, ostavljajući budućim istoričarima napismeno dokaze o svom radu, svojoj ideologiji i svom intelektualnom i profesionalnom poštenju.

Gotovo da treba zavideti istoričarima koji će 2059. na primer, imati prilike ne samo da čitaju već i da gledaju na snimljenim materijalima kako 2009. ideologija pokušava da smrvi nauku, kako se po hiljaditi put, bez znanja i bez ikakve svesti o sopstvenom mestu u vremenu i prostoru, ponavljači trude da pokažu da istorija počinje od njih i završava sa njima. Ne, niti počinje niti završava. Oni samo pričaju o sebi, svom vremenu i gubitničkoj ideologiji koju papagajski ponavljaju. Ali i taj besprizorni napor će jednog dana ući u neke druge udžbenike kao primer patologije jednog vremena koje je volelo da se zove „demokratskim“, koje je relativizovalo sve, pa i sam fašizam, koje je bilo spremno na svaku nepodopštinu samo da se dnevno okoristi, koje se udvaralo najnižim instinktima, koje je primalo laž za istinu, koje je pretilo sudom antifašistima za „ratne zločine“ („jer zločin nikada ne zastareva“, osim ako je kolaboracionistički), koje je blatilo antifašizam u ime odbrane kvislinštva.

A oni sami će ostati ono što su i danas, branioci kolaboracije sa fašizmom, kao što će i svi Cvetkovići, Mihajlovići i Nedići (sa „suštinskom“ razlikom od Ljotića) ostati uvek tamo gde su bili i 1945. Od ove patologije koristi će tog dalekog dana 2059. na primer, opet imati samo partizani čija će borba protiv fašizma, posle svih iskušenja kroz koja će dotle proći Evropa zbog sličnih, široko rasprostranjenih ponavljačkih „umova“, silom prilika izgledati mnogo lepše nego što su i sami ikada pokušavali da je predstave.

KULTURA SEĆANJA: NEMAČKO ISKUSTVO

*Kolekciona egzaltacija: Miting nacista
u Nirnbergu 1938.*

ČETVRTO POGLAVLJE

KULTURA SEĆANJA: NEMAČKO ISKUSTVO

Mr Mihael Antolović

UDK: 930(430)“1936/1945“

Masovna demagogija ili diktatura finansijskog kapitala? Interpretacija nacizma u Zapadnoj i Istočnoj Nemačkoj (1945–1965)

APSTRAKT:

Nakon propasti Trećeg rajha, u okupiranoj a potom i podeljenoj Nemačkoj nastupila je potreba za objašnjenjem uzroka koji su omogućili uspostavljanje nacističke diktature. Uprkos raširenom mišljenju savremenika, „nulti čas“ nemačke istorije nije predstavljao radikalni raskid sa tradicijama nemačkog političkog života budući da je neposredno nakon rata došlo do obnavljanja komunističke, socijaldemokratske, liberalne i konzervativne ideologije koje su, svaka iz svoje perspektive, odredile i odnos prema nacizmu i njegovoj zaostavštini. Poput politike, i nemačka historiografija, i sama podeljena nastupajućim hladnoratovskim konfrontacijama, pristupala je objašnjenju nacizma sa idealističkih pozicija klasičnog istorizma i konzervativne političke ideologije (u Zapadnoj Nemačkoj) tj. iz marksističke i komunističke perspektive (u Istočnoj Nemačkoj). „Nacionalna apologija“ koja je preovlađivala tokom prve dve posleratne decenije prevaziđena je kritičkim preispitivanjem nacističke prošlosti otpočetim u SR Nemačkoj sredinom 60-ih godina.

KLJUČNE REČI:

Nacizam, politika, ideologija, historiografija

Odnos prema nacizmu u Nemačkoj tokom razdoblja od dve decenije koje su usledile nakon sloma nacističke diktature bio je određen potpunim porazom u ratu, okupacijom i podelom zemlje koja je usledila. „Nemačka katastrofa“, koja je učinila kraj težnjama Trećeg rajha za uspostavljanjem svetske vladavine ostavivši iza sebe milione izgubljenih života i materijalnu pustoš

bez presedana u ranijoj istoriji, usloвила je potrebu objašnjenja uzroka koji su doveli do totalnog nacionalnog i državnog sunovrata. Odatle su već neposredno po okončanju rata nastali prvi pokušaji „pronalaženja krivaca“, tj. racionalizacije poražavajućeg položaja u kome se našao nemački narod nakon nacističke vladavine. Ono što je predstavljalo ključnu razliku u odnosu na interpretaciju poraza nakon Prvog svetskog rata bila je činjenica da nakon 1945. nije više bilo mogućnosti da se govori o tzv. „udarcu s leđa“, unutrašnjoj izdaji „nacionalno nepouzdatih elemenata“ poput Jevreja i levičara, čije je prevratničko delovanje usloвило poraz navodno nepobeđene nemačke vojske. Pri tome, značajnu ulogu u posleratnoj percepciji nacizma imala je odluka savezničkih sila da se sudski sankcionišu zločini nacističkog režima.

Nirnberški sud (1945/46), uprkos skromnom broju izrečenih osuda, u velikoj meri je doprineo utvrđivanju nacističkih zločina i dokumentovanju obima destrukcije koji je prouzrokovala politika Trećeg rajha. Posredstvom rada suda, nemačka i inostrana javnost bile su upoznate sa zaostavštinom nacističke vladavine – stvarnošću koncentracionih logora, gasnih komora, krematorijuma, masovnih pogubljenja u kojima je stradalo oko 6 miliona ljudi, među njima najviše evropskih Jevreja, što je, u isto vreme, predstavljalo uvod u „prevaspitavanje“ nemačkih građana kako bi se u punoj meri razvila svest o razmerama brutalnosti režima, onemogućilo obnavljanje nacističke ideologije u budućnosti i postavile osnove za razvoj demokratskih institucija. Pored Nirnberga gde se sudilo vodećim nacistima, usledila su brojna suđenja u sve četiri savezničke okupacione zone na kojima su pred lice pravde izvođeni zločinci koji su zauzimali niži rang u hijerarhiji nacističke partijske države. Pri tome, usled političkih i ideoloških razmimoilaženja koja su ubrzo nastupila između zapadnih saveznika sa jedne, i SSSR-a sa druge strane, suđenja su do kraja 40-ih godina bila gotovo obustavljena i nastupila je amnestija nacističkih zločinaca.¹ Istovremeno, odlučna namera saveznika, pre svih SAD-a, da posredstvom mera denacifikacije, koje su, pored ostalog, uključivale obavezujuće posete bivšim koncentracionim logorima i projekcije dokumentarnih filmova o masovnim pogubljenjima, primoraju nemačke građane da se suoče sa zločinima koje je nacistički režim počinio u

¹ Peter Steinbach, „Zur Auseinandersetzung mit nationalsozialistischen Gewaltverbrechen in der Bundesrepublik Deutschland“, *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 35 (1984), 65–85, na ovom mestu 65–66. O savezničkoj politici sankcionisanja nacističkih zločina vidi: Annette Weinke, *Die Verfolgung von NS-Täter im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*, Paderborn 2002, 24–49; Airey Neave, *Nürnberg. Osobno svjedočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945–1946. godine*, Zagreb 1980.

njihovo ime, imala je ograničen domet. Osećaj bespomoćnosti koji je dominirao nemačkim društvom neposredno nakon rata i nemogućnost racionalizacije razmera stravičnih nacističkih zločina, imao je za posledicu pojavu svojevrsne kolektivne amnezije, dok su, istovremeno, duboko ukorenjene predrasude poput antisemitizma, i dalje bila veoma prisutne. U prilog tome svedoči i činjenica da je, čak i po okončanju rata, većina nemačkih građana i dalje smatrala da je „nacizam bio dobra ideja ali da je samo loše sprovedena“ te da je „istreblijanje Jevreja, Poljaka i drugih nearijevaca bilo neophodno za sigurnost Nemaca“. Konačno, čak 25% zapadnonemačkih građana je 1952. imalo pozitivno mišljenje o Adolfu Hitleru. Budući da je antisemitizam bio zabranjen i potisnut iz javnog života, drugi temeljni motiv nacističke ideologije – antikomunizam, postao je „središnji element“ političkog diskursa u zapadnoj okupacionoj zoni. Progon i sistematsko uništavanje Jevreja, ubijanja sovjetskih ratnih zarobljenika i brojni drugi istorijski jedinstveni i neuporedivi zločini nacističkog režima bili su potiskivani u zaborav i racionalizovani prirodom ranog stanja. Za ovaj proces „kolektivne amnezije i odbrane“ od naročitog značaja je bila činjenica da je rat percipiran kao odbrana otadžbine ugrožene od komunističke opasnosti. Na taj način, Drugi svetski rat je na paradoksalan način poslužio za normalizaciju sećanja na nacistički režim.²

Tokom 50-ih, nakon početnog šoka uzrokovanog totalnim porazom i okupacijom, u novokonstituisanoj SR Nemačkoj nastupila je promena u percepciji nacizma – zapadni Nemci su počeli sebe da smatraju najvećim žrtvama nacističke diktature i rata koji je ona prouzrokovala, te su u središte kolektivnog sećanja stupile pripovesti o stradanju tokom brojnih savezničkih bombardovanja nemačkih gradova, nemačkim ratnim gubicima i zarobljenicima kao i proterivanju nemačkog stanovništva iz istočne Evrope. Budući da su pod stigmom kolektivne krivice, lišavanje građanskih prava, oduzimanje imovine i proterivanje lica nemačke nacionalnosti preduzele upravo zemlje koje su se, po okončanju rata, našle iza „gvozdene zavese“, ova je činjenica dodatno snažila preovlađujući antikomunistički diskurs na kome je SR Nemačka temeljila svoj identitet. Nasuprot prvim posleratnim godinama, tokom 50-ih znatno je smanjeno sudsko sankcionisanje lica optuženih za umešanost u nacističke ratne zločine i otpočelo je masovno uključivanje bivših nacističkih službenika u državni aparat

² Wolfgang Benz, „Nachkriegsgesellschaft und Nationalsozialismus: Erinnerung, Amnesie, Abwehr“, *Erinnern oder Verweigern. Dachauer Hefte*, 6 (1990), 19–21. Jürgen Kocka, „Zerstörung und Befreiung: Das Jahr 1945 als Wendepunkt deutscher Geschichte“, in: Jürgen Kocka, *Geschichte und Aufklärung*, Göttingen 1989, 120–139.

Uporedi sa: Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, New York 2005, 56–62.

zapadnonemačke države, od kojih su pojedini, kao što je pokazala „afera Globke“, zauzeli neke od najviših položaja u državnoj administraciji.³ Obzirom da se politika njihove reintegracije temeljila na raširenom uverenju u nedužnost običnih Nemaca i isključivoj krivici zločinačkog nacističkog rukovodstva, ona je amnestirala najšire krugove nemačkog društva odgovornosti za počinjene zločine. U sklopu ovih promena slike neposredne prošlosti, težište se nalazilo na patnjama nemačkih građana dok je masovno uništavanje evropskih Jevreja bilo potisnuto u drugo plan. Drugim rečima, nakon nepune decenije od kraha nacističkog režima, odgovornost za zločine pripisana je gotovo u potpunosti Hitleru i nevelikoj grupi „glavnih ratnih zločinaca“ koji su „zaveli nemački narod“ i učinili ga žrtvom rata i njegovih razornih posledica.⁴

U sovjetskoj okupacionoj zoni vlasti su pristupile kolektivnom kažnjavanju nacista i iskorenjivanju nacističke ideologije iz svih segmenata nemačkog društva. Pri tome, naglasak je bio na obračunu sa onim posedničkim društvenim klasama – privrednicima, činovništvu, plemstvu, građanstvu, za koje je sovjetska ideologija smatrala da su davale odlučnu podršku nacizmu. Na taj način, procesi denacifikacije i prevaspitavanja nemačkog naroda u sovjetskoj zoni odvijali su se unutar tzv. „sovjeticizacije“ nemačkog društva tj. njegove celokupne transformacije po sovjetskom obrascu. Obračunavajući se sa „klasnim neprijateljima“, sovjetske vlasti su u sklopu mera denacifikacije do 1948. otpustili iz službe oko 520 000 bivših pripadnika Nacističke partije. Istovremeno, veliki broj nemačkih radnika koji su ranije bili članovi različitih nacističkih udruženja, bili su „prevedeni“ u novoosnovane organizacije pod vođstvom Komunističke partije. Svesno prenebregavajući činjenicu da je veliki deo nemačkog radništva i seljaštva podržavao nacističku ideologiju ili je pripadao nekoj od brojnih nacističkih organizacija, vlasti u sovjetskoj zoni su novi društveni

³ Hans Globke (Hans Globke, 1898–1973) je tokom Trećeg rajha učestvovao u izradi niza antisemitskih zakona, uključujući i Nirmberške rasne zakone, da bi tokom ratnih godina pripremao planove za raseljavanje jevrejskog stanovništva iz okupirane Evrope. Nakon rata, Globke je izbegao suđenje, priključio se novoformiranoj *Hrišćansko-demokratskoj uniji* da bi ga potom kancelar Adenauer postavio za svoga državnog sekretara i najbližeg saradnika i političkog šefa Savezne obaveštajne službe. Uprkos oštrim protivljenja dela nemačke javnosti, Globke je ostao na položaju sve do isteka Adenauerovog mandata 1963. godine. Vidi: Anton Rupnik, *U znaku D. Politički profil Savezne Republike Njemačke*, Zagreb 1981, 73–75; Tony Judt, *nav. delo*, 58.

⁴ Uporedi sa: Peter Steinbach, *nav. delo*; Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München 1996, 401–406; Edgar Wolfrum, „Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. Phasen und Kontroversen“, in: Petra Bock, Edgar Wolfrum (hrsg.), *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, Göttingen 1999, 55–81, posebno 64–65.

poredak predstavljale kao izgradnju društva radnika i seljaka ujedinjenih u antifašističkoj borbi.⁵

„Nulti čas“ nemačke istorije, ipak, nije predstavljao potpuni diskontinuitet sa prethodnim istorijskim razvojem, kako se to činilo savremenima pod utiskom totalnog poraza. Ovo prvenstveno budući da se u izgradnji novog postnacističkog nemačkog društva pošlo od starih tradicija, koje su bile snažno prisutne u nemačkom političkom životu pre 1933. godine.⁶ Svi ključni akteri političkog života posleratne Nemačke u istočnoj i zapadnoj okupacionoj zoni oblikovali su svoje političke poglede još tokom 20-tih godina, otelovljavajući tradicije prisutne u političkom životu Vajmarske republike: Valter Ulbriht i Oto Grotevol bili su nastavljači komunističke tradicije koju su ustanovili Roza Luksemburg i Karl Lipkneht, posleratni vođa nemačke socijaldemokratije Kurt Šumaher bio je istaknuti političar pre 1933, prvi predsednik SR Nemačke Teodor Hojs bio je tokom Vajmarskog razdoblja publicista i političar liberalne orijentacije dok je nekadašnji gradonačelnik Kelna (1917–1933), konzervativac Konrad Adenauer, postao prvi kancelar zapadnonemačke vlade.⁷ Dok je komunistička ideologija veoma brzo postala vladajuća u sovjetskoj okupacionoj zoni, politički život u delu Nemačke pod kontrolom zapadnih saveznika obeležilo je obnavljanje socijaldemokratske, liberalne i konzervativne političke ideologije. Istovremeno, sva četiri obnovljena ideološka sistema, osim što su projektovali poželjnu sliku posleratne Nemačke oni su, u skladu sa svoji vrednosnim sistemom, ponudili i svoje viđenje neposredne nemačke prošlosti obeležene nacističkom diktaturom.

U tom smislu, čelnik Hrišćansko-demokratske unije Konrad Adenauer, na stranačkom kongresu sredinom 1948, u paradigmatičnom govoru pod nazivom *Nada za Evropu* iskazao je odlučnost da se politički život u Nemačkoj iznova utemelji „na duhovnim principima zapadnog hrišćanstva“ kao zajedničkim vrednostima zapadnoevropskih naroda. Ocenivši da „lažno učenje o kolektivizmu“ nije isključivo baština nacizma, već da glorifikacija moći i obogotvorenje države imaju izvor u usponu socijalističke ideologije zasnovane na materijalističkom poimanju života, Adenauer se založio za neprikosnovenost pojedinačnih prava i

⁵ Tony Judt, *nav. delo*, 59–60.

⁶ Jirgen Koka ukazuje na elemente kontinuiteta u zapadnoj okupacionoj zoni u vidu kapitalističke privrede, činovništva, političke kulture i mentaliteta. Vidi: Jürgen Kocka, *nav. delo*, 128–132.

⁷ Jeffrey Herf, „Multiple Restorations: German Political Traditions and the Interpretation of Nazism, 1945–1946“, *Central European History*, Vol. 26, No. 1 (1993), 21–55.

sloboda. Pri tome, on je istakao destruktivnu snagu, na materijalističkoj filozofiji zasnovane, masovne ideologije koja je „dijametralno suprotna“ hrišćanskim vrednostima tvrdeći da „lična sloboda predstavlja najveće dobro čovečanstva“. Suprotstavljanje diktaturi istovremeno je i suprotstavljanje kolektivizmu u bilo kom obliku budući da on vodi idolatriji modernog vremena u vidu obožavanja moći. Komunističku politiku u istočnoj Evropi i na Balkanu Adenauer je ocenio prvenstveno kao vid vladavine antihrišćanskog duha, odgovornog za napetosti u međunarodnim odnosima. Pri tome, on je naglasio razliku između zapadnoevropskog duha (zajedno sa američkim kontinentom) i Azije koju predstavlja SSSR sa svojim ispostavama u vidu komunističkih partija širom sveta. U cilju suzbijanje razorne komunističke ideologije, očuvanja temeljnih zapadnoevropskih vrednosti i spasenja ne samo Nemačke već i same Evrope, bilo je neophodno ujediniti sve političke snage verne hrišćanskim principima. U ovom „duhovnom sukobu najvećih razmera“ naročiti značaj Evrope proisticao je, po Adenauerovom mišljenju, iz činjenice da je ona „izvor hrišćanskog i zapadnog duha“.⁸

Dok je Adenauerov pogled u budućnost zapadnoevropskih naroda bio obeležen pozivanjem na njihove zajedničke hrišćanske korene koji su trebali da posluže kao osnova za njihovu posleratnu obnovu i saradnju, Adenauerovo viđenje neposredne prošlosti počivalo je na izrazitom antikomunizmu. Ovo posebno, budući da je suprotstavljanje komunizmu trebalo da obezbedi Nemačkoj mesto u zajednici zapadnoevropskih država, dok je, istovremeno, ono bilo usmereno ka relativizaciji nacističke vladavine tumačeći i nacizam i komunizam kao pojave koje imaju istovetne istorijske uzroke i zajedničko materijalističko, kolektivističko i antihrišćansko obeležje. Prilikom izbora za prvog kancelara SR Nemačke 20. septembra 1949, Adenauer je u inauguralnoj besedi izneo svoje shvatanje najvažnijih političkih pitanja nove Bonske republike. Istakavši da je denacifikacija uzrokovala mnogo štete, on je ispoljio odlučnost da svi počinioci zločina tokom nacističke vladavine budu kažnjeni, ali i da se proglašuje amnestija za lica koja su bila kažnjena jedino zbog članstva u Nacističkoj partiji ili nekoj od njenih organizacija. Istovremeno, kancelar je ukazao da je „vlada apsolutno odlučna da izvuče neophodne lekcije iz prošlosti prema svima onima koji ugrožavaju postojanje naše države bez obzira da li oni pripadaju radikalnoj desnici ili radikalnoj levisci“. Istakavši nužnost odlučne osude svih obnovljenih antisemitskih nastojanja, Adenauer je težište u

⁸ Konrad Adenauer, *Reden 1917–1967. Eine Auswahl*, hrsg. von Hans-Peter Schwarz, Stuttgart 1975, 124–127.

svome izlaganju postavio na problem miliona nemačkih ratnih zarobljenika odvedenih na prisilni rad u SSSR kao i sudbinu lica nemačke nacionalnosti prognanih iz istočne i jugoistočne Evrope. Konačno, u odnosu na pitanje istočnih granica, kancelar je ustvrdio da se „ni pod kojim uslovima ne može prihvatiti“ odvajanje teritorija istočno od linije Odra-Nisa, koje su „unilateralno prisvojile sovjetska Rusija i Poljska“. U odnosu na budući razvoj SR Nemačke, kancelar je ukazao da nakon potpunog kolapsa uzrokovanog nacističkom vladavinom, saradnja sa okupacionim vlastima predstavlja jedinu mogućnost za postepeno sticanje slobode i ravnopravnog položaja. Iznova naglasivši pripadnost nemačkog naroda „zapadnoevropskom svetu“, Adenauer se založio za ubrzano priključenje Nemačke budućem savezu evropskih država i okončanje vekovnog francusko-nemačkog sukoba čime bi bile stvorene pretpostavke za uspostavljanje mira i sigurnosti u zapadnoj Evropi.⁹

Sličan pristup nacističkoj prošlosti delio je i prvi predsednik SR Nemačke Teodor Hojs. Kao pobornik liberalnih vrednosti, on je uzroke nacizma pronalazio u modernom dobu obeleženom porastom ateizma i materijalističkog poimanja sveta. U govoru prilikom otvaranja spomen-obeležja nekadašnjem logoru u Bergen-Belzenu, u novembru 1952, Hojs je istakao da „Nemci ne smeju nikada da zaborave šta su učinili njihovi sunarodnici“ tokom „sramnih godina“ Drugog svetskog rata. Naglašavajući odgovornost nemačkog naroda za stravične zločine počinjene u njegovo ime, on ipak nije propustio priliku da ukaže na logore koji i dalje postoje „u sovjetskoj zoni“ tj. DR Nemačkoj. Nastojeći da utvrdi činioce koji su omogućili masovno ubijanje evropskih Jevreja tokom godina Drugog svetskog rata, Hojs je smatrao se ono ne može objasniti isključivo posredstvom pozivanja na tradicionalno prisutnu mržnju prema Jevrejima, razlozima verski motivisanog fanatizma ili, pak, društveno-ekonomskim činiocima. Deleći ubeđenje da je uništavanje Jevreja predstavljao potpuno nov fenomen u evropskoj istoriji, on je njegove uzroke vezivao za razvoj modernih društava tvrdeći da je „provala biološkog naturalizma poluobrazovanih dovela do pedanterije ubijanja kao čisto automatskog procesa, bez ikakve potrebe za skromnim moralnim standardima“ što je, po Hojsovom sudu, predstavljalo „najgoru izopačenost ovog vremena“.¹⁰

Vođ obnovljene Socijaldemokratske partije Kurt Šumaher zastupao je stav da je nacizam predstavljao posledicu nemačkog imperijalizma koji se pokazao brutalnijim i agresivnijim u odnosu na imperi-

⁹ Konrad Adenauer, *nav. delo*, 163–169.

¹⁰ Theodor Heuss, *An und über Juden. Aus Schriften und Reden (1906–1963)*, hrsg. von Hans Lamm, Düsseldorf 1964, 135–140.

jalizam drugih evropskih naroda. Uzroke uspostavljanju nacističke diktature Šumaher je pronalazio je u savezu „žita i čelika“, tj. interesima nemačke teške industrije, krupnih zemljoposjednika kojima je pridavao još i snažnu tradiciju prusko-nemačkog militarizma. Zajedno sa „nacionalističkom histerijom“ i antisemitizmom koji je uzrokovao strah od ekonomske nadmoći Jevreja, ovi činiooci, snažno prisutni u nemačkom društvu još od kraja 19. veka, uslovlili su dolazak nacista na vlast. Odatle je za Šumahera nacizam predstavljao stranku koja je okupljala „nacionalističke sluge preduzetnika“, koja je nastala iz „mržnje prema radničkoj klasi“ radi onemogućavanja njene emancipacije. Smatrajući nemačke gornje društvene slojeve odgovornim za uspostavljanje nacističke vladavine, Šumaher nije pridavao poseban značaj izrazitom antisemitizmu nacističke ideologije. Založivši se za kažnjavanje svih zločinaca nacističkog režima, on je suočavanje sa prošlošću smatrao neophodnim kako bi se onemogućilo ponovno uspostavljanje diktature u Nemačkoj. U tom smislu, istupao je sa ubeđenog antikomunističkog stanovišta smatrajući komunizam zastupnikom interesa sovjetskog imperijalizma.¹¹

Dok je SR Nemačka svoj poratni identitet gradila na izrazitom antikomunizmu i priključivanju zapadnoj Evropi, njene vladajuće elite nastojale su da režim u „sovjetskoj zoni“ izjednače sa nacističkom praksom, ukazujući na njihove navodne sličnosti i represivni karakter. Nasuprot tome, službeni krugovi DR Nemačke ukazivali su na postojeći personalni i institucionalni kontinuitet u zapadnonemačkoj politici sa politikom Trećeg rajha. Povodom ukidanja komisije za denacifikaciju početkom 1948. Valter Ulbriht istakao je suštinsku razliku između sprovođenja denacifikacije u istočnoj i zapadnoj okupacionoj zoni. Dok su u prvoj, u sklopu ukidanje kapitalističke ekonomije, bili razvlašćeni svi predratni činiooci privrednog života, Ulbriht je, sa pravom, isticao da vodeći predstavnici privrednog života Nemačke iz razdoblja Trećeg rajha nisu bili sankcionisani, već da su zadržali svoje pozicije i nakon rata u institucijama u zapadnoj okupacionoj zoni. Stoga je on ukazivao da u zapadnoj zoni „vođe Hitlerove vojne industrije i drugi ratni zločinci zauzimaju vodeće položaje u privredi, policiji i sudstvu“. Kao antitezu rehabilitaciji vodećih ličnosti nacističkog režima pod navodnim pokroviteljstvom zapadnih saveznika, Ulbriht je ukazivao na demokratske potencijale i potpuni raskid sa nacističkim nasleđem u delu Nemačke pod sovjetskom kontrolom.¹² Sa snaženjem hladnoratovskih podela nasto-

¹¹ Jeffrey Herf, *nav. delo*, 27–32.

¹² Walter Ulbricht, *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Aus Reden und Aufsätzen*. Band 3: 1946–1950, Berlin 1960, 195–198.

janje da se protivnička strana diskredituje direktnim povezivanjem sa nacizmom postalo je konstanta u politici DR Nemačke. Pri tome, budući da je komunistički režim izvor svoga legitimiteta temeljio na borbi protiv nacizma i Trećeg rajha, antifaziizam je predstavljao osnovni činilac njegove službene ideologije. U tom smislu, karakterističan je govor predsednika istočnonemačke vlade Ota Grotevola, prilikom otvaranja spomen obeležja u nekadašnjem koncentracionom logoru Buhenvald, u septembru 1958. godine. Podsetivši na „pale heroje antifašističkog otpora i milione žrtava fašističkog varvarstva“, on je borbu nemačkog naroda stavio u kontekst zajedničke borbe evropskih država protiv nacizma. Grotevol je istakao da je antifašistička borba predstavljala čin narodnog otpora koji su organizovali i vodili radnička klasa i njena partija. Istovremeno, on je ocenio nacističku vladavinu kao „fašističku diktaturu najreakcionarnijih krugova nemačkog imperijalizma čiji je cilj bilo uspostavljanje fašističke svetske vladavine pod vođstvom Nemačke“. Ukazavši na zahvalnost koju nemački narod duguje Sovjetskom savezu na oslobođenju od „odvratnog sistema“, Grotevol je ustvrdio da je cilj spomen-obeležja da „očisti ime Nemačke pred svetom, ime koje je ukaljao hitlerovski fašizam“, uputivši protest protiv „pripreme imperijalističkog atomskog rata“ u kojoj je, po njegovom sudu, prednjačila upravo SR Nemačka. Ovakvu ocenu objasnio je činjenicom da je nacizam, vojno poražen 1945, bio u potpunosti uništen samo u DR Nemačkoj gde je „uzorano militarističko i fašističko tle“ i gde su postavljani temelji za novu Nemačku čija je odgovornost očuvanje mira. Ne propustivši da istakne tekovine socijalističkog sistema DR Nemačke u kome su ljudi oslobođeni eksploatacije i represije, Grotevol je, kao njegovu suprotnost naveo zapadnonemačku državu kao „pribežište reakcionara u kojoj su militaristi i fašisti iznova stekli moć – agresivni karakter države pokazao se u svojim reakcionarnim akcijama“. Tvrdeći da je u SR Nemačkoj očuvan „stari fašistički sistem“, on je istakao da je Istočna Nemačka odlučna privržena očuvanju svetskog mira i borbi protiv rata i fašizma. Pri tome, uočljivo je da u govoru on ni jednom rečju nije pomenuo jevrejski narod kao žrtvu nacističkog režima, što je, pre svega, predstavljalo izraz nepoverenja prema narastajućem jevrejskom nacionalizmu u Izraelu koji je, opravdano, doživljavao kao potencijalna pretnja po ideje komunističkog internacionalizma i interese SSSR-a na Bliskom istoku.

Grotevol je prećutao i činjenicu da je Buhenvald u poratnim godinama služio kao logor u kome su nove komunističke vlasti zatvarale svoje političke protivnike. U celini, službena interpretacija nacizma u Istočnoj Nemačkoj stavljala je ovaj fenomen u opšti okvir evropske is-

torije svodeći ga na posledicu kapitalističkog sistema čije su najveće žrtve predstavljali nemački radnici i pripadnici Komunističke partije. Ekstremnom rasizmu i antisemitizmu, koji su zauzimali naročito važnu ulogu u nacističkoj ideologiji, nije poklanjana gotovo nikakva pažnja.¹³

Neposredno po okončanju Drugog svetskog rata javila su se nastojanja da se fenomen nacizma osvetli i sa istoriografskog stanovišta. Zajedničko obeležje brojnih istorijskih dela koja su nudila različite interpretacije nacizma predstavlja činjenica da sve do sredine 60-ih u istoriografskom diskursu nije bilo prisutno „samokritičko preispitivanje nacionalne paradigme već sveobuhvatna nacionalna apologija“.¹⁴

Jedan od prvih pokušaja suočavanja sa nacističkom prošlošću pružio je Nestor nemačke istoriografije Fridrih Majneke. Neposredno po okončanju rata on je svoje viđenje nacizma izložio u memoarsko-publicističkom spisu *Nemačka katastrofa* (1946), nastojeći, u prvom redu, da utvrdi uzroke nesreće koja se sručila na nemački narod.¹⁵ Istovetnom namerom bila je motivisana i Majnekeova publicistička aktivnost kako bi se racionalizovalo najnovije razdoblje nemačke istorije. Smatrajući ponižavajućom činjenicu da je nemački narod morao da bude poražen u ratu kako bi se oslobodio nacističke diktature, on je interpretaciji bliske prošlosti pristupio sa čvrstim uverenjem da je nužno prvo „počistiti ispred vlastitih vrata“.¹⁶ Karakteristično za Majnekeov istorijski rezon bilo je da je on svoje objašnjenje „nemačke katastrofe“ temeljio na kritici modernosti. Odatle, nacizam nije predstavljao rezultat naročitih odlika nemačkog istorijskog razvoja već su njegovi uzroci nužno vezani za prevratničke tekovine Francuske revolucije kojom su nastupili razgradnja tradicionalnih društvenih veza, snaženje nacionalizma, proces sekularizacije i uspon masovnih ideologija. Posvećujući u svom razmatranju prvenstvenu pažnju nemačkim žrtvama rata, proterivanju nemačkog stanovništva iz istočne Evrope i „poniženjima“ kojima je nemački narod bio izložen od strane okupacionih vlasti, Majneke je ocenio da su nemački Jevreji, svojim ekonomskim položajem, te učešćem u „obezvređivanju liberalnog pogleda na svet“, i sami

¹³ Otto Grotewohl, *Im Kampf um die einige Deutsche Demokratische Republik: Reden und Aufsätze*, Band 6, Berlin 1964, 7–14.

¹⁴ Navedeno prema: Stefan Berger, „A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present“, *The Journal of Modern History*, Vol. 77, No. 3 (2005), 629–678, na ovom mestu 637.

¹⁵ Friedrich Meinecke, *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*, Wiesbaden 1946. (=F. Meinecke, *Autobiographische Schriften*, 321–445).

¹⁶ F. Meinecke, *Politische Schriften und Reden*, 485.

doprineli pojavi antisemitizma. Uprkos ovoj neprihvatljivoj tvrdnji, on je smatrao da „Treći rajh nije bio samo najveća nesreća koja je zadesila nemački narod u njegovoj istoriji već i njegova najveća sramota“. Stoga je Majneke zahtevao „temeljnu reviziju nemačke istorije“ kako bi se utvrdili činioci odgovorni za „nemačku katastrofu“. Među njima, on je posebno ukazao na ulogu „prusko-nemačkog militarizma kao istorijske sile koja je najsnažnije podupirala uspostavljanje Trećeg rajha“. Dosledno svome razumevanju moderne nemačke istorije, Majneke je smatrao da je obnova nemačke nacije nužno vezana za povratak na izvore humanističke kulture oličene u vrednostima klasicističkog razdoblja i Geteovog stvaralaštva. Pri tome, budućnost nemačkog naroda sagledavao je isključivo unutar federacije slobodnih nacija srednje i zapadne Evrope povezanih jedinstvenim hrišćanskim korenima i kulturnim vrednostima.

Majnekeovo tumačenje Drugog svetskog rata naišlo je na izuzetno pozitivan prijem budući da je ono nemačkom društvu, traumatizovanom totalnim porazom, okupacijom i podelom zemlje, pružilo preko potrebni vrednosni orijentir u „nultom času nemačke istorije“. Sličnu konzervativnu matricu u objašnjenju fenomena nacizma, delio je i ugledni nemački istoričar Gerhard Ritter (1888–1967).¹⁷ Smatrajući nacizam potpunim diskontinuitetom sa tokom nemačke istorije, on je njegove uzroke pronalazio u epohi Prosvećenosti koja je, iznedrivši ideju prirodnog prava i narodnog suvereniteta, usloвила niz demokratskih revolucija koje su, na koncu, omogućile stupanje masa u politički život. Prema Ritteru, „Hitlerov proleterski pokret“ predstavljao je samo jednu u nizu jednopartijskih diktatura koje su obeležile istoriju savremene Evrope a koje su potekle iz masovnog industrijskog društva i filozofskog materijalizma. U nastojanju da u potpunosti relativizuje ideologiju i razmere zločina nacističkog režima, Ritter je dokazivao čak i da ideja „životnog prostora“ ima svoju preteču u Darvinovom evolucionističkom učenju, dok su Hitlerovi idejni prethodnici, populistički demagozi poput Dantona, Robespjera i Lenjina. Ritterovom i Majnekeovom poimanju nacizma bila je zajedničko stanovište da su njegovi uzroci u opštem razvoju evropske istorije od poslednje četvrtine 18. veka. Dok je činioce koji su usloவில் pojavu nacizma Ritter pronalazio u masovnoj demokratiji, sekularizaciji i nestanku tradicionalnih moralnih i hrišćanskih vrednosti koji su obeležili „doba opšteg kulturnog propadanja, gubitka vere i moralnog nihilizma“, Majneke je presudnu ulogu pridavao prevazi materijalističkih i utilitarističkih

¹⁷ Gerhard Ritter, *Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatsdenkens*, München 1948.

motiva u modernoj evropskoj civilizaciji.¹⁸

Pored brojnih spisa koji su varirali Majnekeove i Riterove ideje, u interpretaciji nacističke prošlosti poseban uticaj imao je rad Hansa Rothfelsa (1891–1976) posvećen analizi nemačke antinacističke opozicije koja je svoj vrhunac doživela u neuspelom atentatu na Hitlera 20. jula 1944. godine.¹⁹ Smatrajući da su vodeće nosioce otpora „totalitarnoj državi“ predstavljali pripadnici nemačke konzervativne elite koji su, upravo zahvaljujući činjenici da su zauzimali visoke položaje unutar državne strukture Trećeg rajha, bili jedini u mogućnosti da se suprotstave nacizmu, Rothfels je gotovo u potpunosti zapostavio antifašizam koji su inicirali pripadnici političke levice. Poput Ritera i Majneke, i Rothfels je nacizam smatrao fenomenom koji je u potpunosti stran nemačkoj tradiciji, ocenjujući da on potiče iz „mračnih snaga“ na kojima se temelji moderno društvo i da predstavlja „krajnji vrhunac i ekstremnu posledicu 19-vekovnog pokreta sekularizacije“.²⁰ Pored vezivanja nacizma za širi kontekst evropske moderne istorije, Rothfels je delio i Riterov i Majnekeov izraziti antikomunizam. Još tokom rata upozoravao je na opasnost od sovjetskog „prodora na istok“ (*Drang nach Osten*), da bi neposredno nakon rata istupao kao oštar kritičar savezničke politike, prvenstveno proterivanja nemačkog stanovništva iz istočne Evrope i uspostavljanja istočne nemačke granice duž linije Odre i Nise, ocenjujući da su svoj rat protiv nacizma saveznici okončali uspostavljanjem mira na Hitlerovim principima.²¹

Zajedničko trima pomenutim istoričarima bilo je shvatanje nacizma kao pojave koja je predstavljala potpuni diskontinuitet sa celokupnim prethodnim tokom nemačke istorije. U tom kontekstu, nacizam je objašnjavan kao „prodor demonskog principa u istoriju“, „stranputica nemačke istorije“, „tamna mrlja na štitovima nemačke časti“. U isto vreme, Majneke, Riter i Rothfels delili su stav o tradicionalnim vrednostima nemačke istorije, zajedništvu nemačkog naroda sa zapadnoevropskim nacijama utemeljenom na zajedničkoj hrišćanskoj religiji i veru u nužnost odbrane od komunističke opasnosti sa istoka. Dok je antikomunizam vodećih (zapadno)nemačkih istoričara u potpunosti korespondirao sa vladajućim antikomunističkim diskursom Za-

¹⁸ Uporedi sa: Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, München 1971, 340–343.

¹⁹ Hans Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung*, Krefeld 1949.

²⁰ Navedeno prema: Hans Rothfels, *The German Opposition to Hitler. An Appraisal*, Chicago 1962, 23–24, 41.

²¹ Hans Rothfels, „Frontiers and Mass Migrations in Eastern Central Europe“, *The Review of Politics*, Vol. 8, No. 1 (1946), 37–67, na ovom mestu 67.

padne Nemačke, ideja evropske federacije je, nakon iskustva destruktivnog rata, osim praktično-političkih ciljeva, posedovala i snažnu „rasterećujuću funkciju“, naročito u temeljno izmenjenim društvenim i političkim uslovima obeleženim snažnim ideološkim konfrontacijama između komunističkog Istoka i kapitalističkog Zapada.²²

Odnos historiografije u DR Nemačkoj prema nacizmu bio je određen opštim ideološkim smernicama koje su proisticale iz teorijskih postavki marksizma-lenjinizma. Odatle je neposredno nakon sloma Trećeg rajha u sovjetskoj okupacionoj zoni, u sklopu procesa ponovne izgradnje nemačkog društva na sovjetskim osnovama, nastupila i reinterpretacija nemačke istorije sa marksističkog stanovišta. Pored ideoloških ciljeva ona je imala i neposrednu pragmatičnu funkciju da u procesu denacifikacije nemačkih građana, ali i pronalaženja istorijskog legitimiteta za posleratno ukidanje kapitalističkog sistema i izgradnju novog socijalističkog društva – „nemačke socijalističke države“.²³ Stanovište koje je neposredno nakon rata zastupao marksista Aleksander Abuš, prema kome je čitava novovekovna istorija Nemačke poprimila osoben tok koji je omogućio uspostavljanje nacističke diktature, bilo je ubrzo odbačeno.²⁴

Nasuprot tome, vladajuća ideologija istočnonemačkih komunističara poklanjala je izrazitu pažnju nemačkoj istoriji još od vremena Reformacije i seljačkog rata s početka 16. veka, videći u pokretu Tomasa Mincera preteče komunističke revolucije.²⁵ Naročitu pažnju istoričara u „istočnoj zoni“ privlačila je istorija Vajmarske republike i Trećeg rajha. Objašnjenju ovih razdoblja nemačke istorije, koji su prethodili uspostavljanju „države nemačkih radnika“, istočnonemački istoričari pristupali su sa stanovišta vulgarno-marksističkog redukcionizma. Odatle se okvir historiografske interpretacije svodio na stav da je

²² Bernd Faulenbach, „Die deutsche Historiographie und die Nachkriegsentwicklung in Deutschland“, in: Christian Jansen, Lutz Niethammer, Bernd Weisbrod (hrsg.), *Von der Aufgabe der Freiheit. Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November*, Berlin 1995, 99–116, na ovom mestu 105. Uporedi sa: Jean Solchany, „Vom Antimodernismus zum Antitotalitarismus. Konservative Interpretationen des Nationalsozialismus in Deutschland 1945–1949“, *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*, 44 (1996), 373–394.

²³ Peter Steinbach, „Postdiktatorische Geschichtspolitik. Nationalsozialismus im deutschen Geschichtsbild nach 1945“, in: Petra Bock, Edgar Wolfrum (hrsg.), *Unkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, Göttingen 1999, 17–40, na ovom mestu 22–23.

²⁴ Alexander Abusch, *Der Irrweg der Nation: Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Geschichte*, Berlin 1947.

²⁵ Robert Walinski-Kiehl, „Reformation History and Political Mythology in the German Democratic Republic, 1949–89“, *European History Quarterly*, Vol. 34, No. 1 (2004), 43–67.

nemačka krupna buržoazija, štiteći svoje klasne interese, sklopila savez sa militarističkim i aristokratskim krugovima, pri čemu je dobijala znatnu političku i finansijsku podršku od krugova međunarodnog kapitalizma, prvenstveno iz Velike Britanije i Sjedinjenih Država, koji su Vajmarsku republiku smatrali branom protiv prodora komunizma iz SSSR-a. Odsustvo revolucionarne akcije nemačkog radništva tumačeno je prvenstveno kao posledica „izdajničkog“ držanja nemačke socijaldemokratije koja je, saradnjom sa „monopolističko-imperijalističkim taborem“ odustala od zastupanja interesa radničke klase.²⁶ U tom kontekstu, istočnonemačka historiografija, sledeći ideološku ocenu utvrđenu na VII kongresu Komunističke internacionale 1935, nije tumačila nacizam kao specifični fenomen nemačke istorije već je nacizam, tj. nemački fašizam smatrala „otvorenom terorističkom diktaturom najreakcionarnijih, najšovinističnijih i najimperijalističnijih elemenata finansijskog kapitala“ koji je, podržan od veleposednika i vojnog vrha, doveo na vlast Nacističku partiju.²⁷ Hitler i nacizam bili su, prema tome, sredstvo ostvarenja klasnih interesa monopolističkog kapitala, dok je pokušaj antifašističke borbe nemačkih komunista bio osujećen nespremnosću socijaldemokratije i sindikata da u njoj učestvuju. Odatle je nacistička diktatura predstavljala tek ogoljeni oblik nastojanja krupne buržoazije za novim pozicioniranjem svojih interesa u svetu. Nemački komunisti bili su, prema tome, jedina snaga koja se suprotstavljala ovakvoj imperijalističkoj politici koju su u ratu porazili SSSR i zapadni saveznici.

Okončanjem nacističke vladavine stvorene su u sovjetskoj okupacionoj zoni pretpostavke za izgradnju istinskih demokratskih odnosa koji beskompromisnim antifašizmom predstavljaju istorijsko utemeljenje Demokratske republike Nemačke. Interpretacija moderne nemačke istorije, čiji je jedno od najupečatljivijih obeležja predstavljala nacistička diktatura, sa stanovišta klasne borbe i zakonomerne smene društveno-ekonomskih formacija bilo je, prema tome, od ključnog značaja za izgradnju političkog identiteta DR Nemačke. Istovremeno, dok su zapadnonemački istoričari izbegavali pitanje stradanja Jevreja, prepuštajući ga „jevrejskim istoričarima“, njihove kolege u Istočnoj Nemačkoj nisu posebno pominjali Jevreje kao stradalnike nacističke diktature podvodeći ih pod zajedničke „žrtve fašizma“.²⁸

²⁶ Andreas Dorpalen, „Weimar Republic and Nazi Era in East German Perspective“, *Central European History*, Vol. 11, No. 3 (1978), 211–230, na ovom mestu 213.

²⁷ Navedeno prema: Gerhard Lozek (hrsg.), *Unbewältigte Vergangenheit. Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung in der BDR*, Berlin 1977³, 334.

²⁸ Andreas Dorpalen, „Weimar Republic and Nazi Era in East German Perspective“, 218–222; Andreas Dorpalen, „Die Geschichtswissenschaft der DDR“, in: Bernd Faulenbach (hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben*,

Suočavanje sa razmerama totalnog ratnog poraza u „nultom času nemačke istorije“ nužno je podrazumevalo utvrđivanje temeljnih principa koji bi poslužili kao ideje-vodilje u ponovnoj izgradnji nemačkog društva oslobođenog stega nacističke diktature. Odatle su nakon 1945. u podeljenoj Nemačkoj obnovljeni uticajni ideološki sistemi karakteristični za politički život iz vremena Vajmarske republike koji su predstavljali polazište za procenjivanje nacizma i njegove zaostavštine. Na sličan način, sledeći podelu zemlje na dve političke i ideološke sfere uticaja koja je od 1949. uslovlila uspostavljanje dveju međusobno konfrontiranih nemačkih država, posleratna nemačka istoriografija ideološki se podelila na marksističku istoriografiju u Istočnoj Nemačkoj i, uslovno rečeno, tradicionalnu liberalno-konzervativnu istoriografiju u Zapadnoj Nemačkoj. Pišući nakon Aušvica, nemački istoričari nisu mogli (a istoričari marksističkog usmerenja nisu ni hteli) da nastave sa apologijom nacionalne države, koja je predstavljala izrazitu odliku nemačke istoriografije od sredine 19. veka, budući da je iskustvo totalnog rata pokazalo da svemoć nacionalne države vodi destrukciji temeljnih humanističkih vrednosti, na čijem unapređenju je nacionalna država zasnivala svoje etičko utemeljenje.

U skladu sa vladajućim ideološkim obrascima, istoričari u Zapadnoj Nemačkoj izlaz iz krize nastale razornom snagom države kao modernog Levijatana tražili su u formiranju jedne vrste ujedinjene federalne Evrope zasnovane na tradiciji zapadnog hrišćanstva dok su istoričari u DR Nemačkoj nade polagali u zajednicu socijalističkih država povezanih principima proleterskog internacionalizma i (narodne) demokratije. U takvim okolnostima, ne iznenađuje činjenica da su odnos prema nacizmu i njegova interpretacija u dvema nemačkim državama nastalim na ruševinama Trećeg rajha, bili tesno povezani sa izgradnjom njihovog novog političkog i nacionalnog identiteta.²⁹ Dok su vladajuća

München 1974, 121–137, posebno 130–131. Gerhard Lozek, „Die deutsche Geschichte 1917/18 bis 1945 in der Forschung der DDR (1945 bis Ende der sechziger Jahre)“, in: Ernst Schulin, Elisabeth Müller-Luckner (hrsg.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*, München 1989, 199–211. Uporedi sa: Werner Berthold, „Zur Geschichte der Geschichtswissenschaft der DDR. Vorgeschichte, Konfrontationen und Kooperationen“, in: Ernst Schulin, Elisabeth Müller-Luckner (hrsg.), nav. delo, 39–51. Mary Fulbrook, „Dividing the Past, defining the present. Historians and national identity in the two Germanies“, in: Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore (ed.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, London, New York 1999, 217–229

²⁹ Mary Fulbrook, „Dividing the Past, defining the present. Historians and national identity in the two Germanies“, in: Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore (ed.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, London, New York 1999, 217–229.

ideologija i njoj saobražena historiografija u DR Nemačkoj razvijale mit o navodnom postojanju snažnog i dobro organizovanog otpora nemačkog radništva nacističkoj diktaturi, predvođenog Komunističkom partijom, istovremeno su u SR Nemačkoj preneglašavani značaj i razmere opozicionog pokreta sačinjenog od visokih oficira, državnih službenika i sveštenih lica, čiji je najupečatljiviji izraz bila neuspela antihitlerovska zavera grofa Štaufenberga od 20. jula 1944. godine.

U prilog suda da značenje prošlosti nikada nije u potpunosti određeno isključivo dostignućima profesionalne naučne historiografije već je ono, naročito u vremenima društvenih kriza, uvek i rezultat vannaučno postavljenih ciljeva, svedoči i činjenica da su nakon propasti Trećeg rajha postajale dve Nemačke koje su baštinile zajedničku prošlost, ali su, istovremeno, imale dijametralno različitu sadašnjost. Podeljena sadašnjost sa Berlinskim zidom kao najizrazitijim simbolom hladnoratovskih konfrontacija, nužno je vodila različitim istorijskim interpretacijama. Budući da je odnos prema prošlosti predstavljao jedan od najvažnijih temelja sopstvene legitimacije u obe nemačke države, odbacivanje nacizma i naglašavanje elemenata otpora nacističkoj diktaturi predstavljali su gradivne elemente njihovog postnacističkog identiteta Uprkos ideološke isključivosti, obema nemačkim državama bilo je zajedničko i nastojanje da sebe predstave kao sledbenike onih snaga „zdrave Nemačke“ koje su pružale otpor nacističkoj vladavini.³⁰ Pri tome, za razliku od istočnonemačke historiografije koja tokom svog postojanja nije dovođila u pitanje „antifašističku borbu nemačkih radnika“, ideološka pomeranja u SR Nemačkoj koja su nastupila tokom 60-ih godina imala su za posledicu i revizionizam unutar nemačke istorijske nauke. Dok je „izgradnja antifašističkog odbrambenog zida“ u Berlinu 1961. osnažila za nekoliko narednih decenija podele između dveju nemačkih država, suđenje Adolfu Ajhmanu u Izraelu, te pojava knjige Frica Fišera *Posezanje za svetskom moći* iste godine, posredno su uticali na postepenu promenu interpretacije nacizma ne samo u javnosti Zapadne Nemačke već i u zapadnonemačkoj historiografiji. Koincidirajući sa zahtevima generacije stasale nakon Drugog svetskog rata za radikalnim suočavanjem sa nacističkom prošlošću, „Fišerova kontroverza“ podstakla je proces sveobuhvatnog propitivanja dominantne istoricističke paradigme u zapadnonemačkoj historiografiji

³⁰ Peter Steinbach, „Postdiktatorische Geschichtspolitik. Nationalsozialismus im deutschen Geschichtsbild nach 1945“, in: Petra Bock, Edgar Wolfrum (hrsg.), *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, Göttingen 1999, 17–40. Edgar Wolfrum, „Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. Phasen und Kontroversen“, in: Petra Bock, Edgar Wolfrum (hrsg.), *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, Göttingen 1999, 55–81.

i njeno osavremenjivanje u vidu „istorijske socijalne nauke“ koja je čitavoj nemačkoj istoriji pristupala sa stanovišta društvenog totaliteta. Nasuprot nacionalne apologije i pokušaja relativizacije, karakterističnim za posleratnu interpretaciju nacizma, ona je pristupila kritičkom preispitivanju „nemačkog posebnog puta“ koji je uslovio uspostavljanje nacističke diktature kao pojave *sui generis*.³¹

³¹ Vidi: Михаел Антоловић, „Die deutsche Sonderweg – о концепту посебности немачке историје“, *Истраживања*, бр. 18 (2007), 299–312.

Romi kao žrtve genocida: Politika sećanja u (Zapadnoj) Nemačkoj od 1945.¹

APSTRAKT:

U tekstu se razmatra politika sećanja u Zapadnoj Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata, pre svega sa fokusom na primeru sećanja na stradanje Roma, kao jednu potiskivanu epizodu. Ovaj rad istražuje na koje je sve načine tokom godina i decenija zaboravljano ili marginalizovano stradanje jednog dela stanovništva, te kako je jedan ovakav odnos povezan sa široko rasprostranjenim i duboko usađenim predrasudama prema romskoj populaciji i koje su se sve kontroverze javljale tokom dugogodišnjih pokušaja da se na dostojan način obeleži masovno uništenje Roma u Nemačkoj.

KLJUČNE REČI:

Kultura sećanja, SR Nemačka, Romi, genocid, anticiganizam

Politika sećanja često je vrlo kontroverzna i razdorno bojište, kako politički, tako i moralno. Prisećanje i komemoracija ne mogu biti ograničeni na kulturnu ili simboličku sferu spomenika i ceremonija, niti mogu biti svedeni na predmet naučnih analiza. Sećanje na genocide i komemoracije žrtvama genocida naročito su neraskidivo povezane sa aktuelnom politikom i dominantnim moralnim i etičkim vrednostima. Nacistički genocid nad grupom koja je obeležena kao „Zigeuner“ (Cigani) je naročit primer: vladajuće nemačko kolektivno sećanje na ovaj genocid karakteriše istorija poricanja, tišine i isključivanja i usko je povezano sa anticiganističkim osećanjima koja postoje i danas.²

Kada analiziramo kako je zapamćena sudbina tih ljudi koje su nacisti definisali kao „Zigeuner“, „Zigeunermischling“ (mešanog

¹ Tekst originalno objavljen kao „Roma as Victims of Genocide: Politics of Remembrance in (West) Germany since 1945“, In: The Holocaust in History and Memory, vol. 3/ 2010, University of Essex, pp. 61-77. Prevod objavljujemo sa dozvolom autorki.

² Anticiganizam, takođe antiromizam ili antigipsizam, označava predrasude ili rasizam usmeren ka Romima. Potiče od izraza cigani, ili gitani, što je izraz koji se često koristi za Rome u Centralnoj i Istočnoj Evropi, odnosno u Francuskoj.

„Zigeuner“-skog porekla) ili „oni koji lutaju kao Zigeuner-i“³, vrlo brzo postaje očigledno da je mnogo toga povezano sa jezikom. Svesni smo izazova sa kojim se suočavamo kada pokušavamo da prevedemo analizu koja je napisana iz prevashodno nemačke društvene i akademske perspektive na drugi jezik, sa drugačijim konotacijama. Jezik je od centralne važnosti za način na koji prikazujemo istoriju; isto tako je od centralne važnosti za način na koji se prema zločinima i njihovom ideološkom kontekstu, kao i prema žrtvama i preživelim ovih zločina, odnosimo u javnom diskursu.

Iz tih razloga ćemo koristiti nemački izraz „Zigeuner“ (i pisaćemo ga pod navodnicima), zato što bi ekvivalentni izraz „Cigan“ zaklonio osobeni semantički razvoj nemačkog izraza i njegov specifično nemački socioistorijski kontekst. „Zigeuner“ nije pojam koji koriste sami Romi, već im je to ime nadenuo većinsko društvo i oduvek je bilo povezano sa stereotipnim konotacijama; ne postoji neutralna upotreba ove reči. Kada govorimo o konkretnom narodu, ne gubeći pritom iz vida da ne postoji jedna homogena grupa, koristimo izraz Romi, ili Sinti⁴ i Romi.

Politike sećanja nikada nisu zasnovane samo na analizi prošlosti, već imaju za cilj da definišu sadašnjost, oblikuju budućnost i utiču na oblikovanje identiteta. Usled ovog povezivanja prošlosti i sadašnjosti, diskusija o tome kako se genocid nad Romima pamti u (Zapadnoj) Nemačkoj od 1945. mora uključiti i analizu sadašnjeg stanja Sinta i Roma i preovlađujućih diskursa kada su ove grupe u pitanju. Politike sećanja u postfašističkoj Nemačkoj povezane su sa savremenim oblicima anticiganizma, koji su nastavili da opstaju i nakon Aušvica. Mnogi su Sinti i Romi ostali na marginama posleratnog nemačkog društva. Oni koji su preživeli nacistički progon, često bi otkrili, nakon povratka u mesta gde su živeli pre deportacije, da sada drugi ljudi žive u njihovim nekadašnjim domovima i suočavali su se sa problemima pri pokušaju da povrate svoje kuće, ili da barem dobiju odgovarajuću kompenzaciju. Na primer, preživeli povratnici u Bremenu, smeštani su daleko od centra grada, u lučkoj oblasti, na teritoriji logora „Stršljen“ (Rizpot), koji je u periodu 1944–45. bio ispostava koncentracionog logora Nojengame.⁵ Problem je takođe bilo pronalaženje posla i to ne samo zato što su mnogi preživeli logoraši usled interniranja bili uskraćeni za adekvatno obrazovanje. Finansijska i druga podrška

³ Ove termine je, na primer, koristio Hajnrih Himler (Heinrich Himmler) u naredjenju od 8. 12. 1938, „*Bekämpfung der Zigeunerplage*“ („*Borba protiv ciganske pošasti*“); pogledati Cimerman (Zimmermann) (1996), str. 148.

⁴ Sinti je samoodrednica romske populacije centralne Evrope u nemačkom govornom području.

⁵ Hanštajn (Hanstein) (2005), str. 127.

je često bila uskraćivana preživelim, kao i porodicama nastradalih. Pored vrlo teških uslova života, postojala je zaglušujuća tišina po pitanju činjenice da su nacisti ciljali i proganjali Sinte i Rome kao grupu; ovo nije postao deo posleratnog kolektivnog istorijskog sećanja. Umesto toga, stereotipske slike „Zigeuner“-a, zasnovane na vekovima starim predrasudama, preživele su i bile su podsticane putem jezika, zakonodavstva i kulturnih proizvoda poput literature i filma. Nastavak marginalizacije, kontrole i nadzora koje sprovode vlasti, kao i drugi oblici diskriminacije i rasističkog nasilja i danas su u većoj meri izraženi u slučaju Sinta i Roma, nego u slučaju bilo koje druge manjinske grupe.

Sećanje na genocid nad Romima u Zapadnoj Nemačkoj: istorija propusta i isključivanja

Sve do sredine osamdesetih godina dvadesetog veka jedva da je bilo ikakve diskusije o genocidu nad Romima u mejnstrim društvu Zapadne Nemačke, kako u medijima, tako i u političkim debatama, a i na časovima istorije u školama i univerzitetima. Početak ozbiljne debate na ovu temu može se povezati sa narastajućom kritikom uskraćene i zakašnele restitucije i grube prakse institucija prema preživelim uopšte.

*Landfahrerordnung*⁶ (Propis o čergarima) savezne države Bavarske (u južnoj Nemačkoj) iz 1953. prikazuje pravosudni i politički kontinuitet stereotipa i praksu isključivosti prema Romima. Ovaj propis potiče još od „Bavarskog zakona protiv Cigana, čergara i neradnika“ (*Bayerisches Zigeuner-, Landfahrer- und Arbeitsscheuengesetz*) iz 1926, pravnog dokumenta koji je uveo kriterijum „rase“, kako bi bile preduzete mere protiv Sinta i Roma koji su imali nemačko državljanstvo i kako bi se osuđeni „Zigeuner“-i smestili u kaznene domove.⁷ 27 godina kasnije, nakon nacističkog progona Roma, bavarski parlament je odobrio novi propis, u kom se nije eksplicitno koristio izraz „Zigeuner“, ali je u stvari bio naročito usmeren protiv Roma koji su definsani „kao oni koji žive u čergama, usled duboko usađene sklonosti, ili usled izražene averzije ka vođenju sedalačkog života.“⁸

U skladu sa ovim propisom je takođe reorganizovana i bavar-

⁶ Izraz *Landfahrer* je većinsko društvo uvelo kao zamenu za izraz „Zigeuner“ i u opštoj je upotrebi sa istim konotacijama. Nemački mediji su počeli da koriste izraze „Sinti i Romi“ (umesto „Zigeuner“ i „Landfahrer“) tek 1990-ih kao rezultat zalaganja Romskog pokreta za građanska prava; videti, npr., Štucel/Ajc (Stötzel/Eitz) (2009), str. 587.

⁷ Hus (Heuß) (1996), str. 124; Margalit (Margalit) (2001), str. 57–58.

⁸ Levi (Lewy) (2000), str. 200.

ska *Landfahrerzentrale* (Centralna kancelarija za nadzor čergara u Bavarskoj). Preteča ove kancelarije bila je prva obaveštajna služba koja je sakupljala informacije o „*Zigeuner*“-ima, a osnovana je 1899. kao odeljenje minhenske policije.⁹ Tokom procesa centralizacije progona „*Zigeuner*“-a 1938, priključena je državnoj kriminalističkoj policiji u Berlinu.¹⁰ Nakon Drugog svetskog rata, (po)novoosnovana bavorska kancelarija nastavila je da prikuplja informacije i fotografije, sve dok nije konačno zatvorena 1965. Kontinuitet nije postojao samo u oblicima pravosuđa i policijskih struktura, koje su već sačinjavale osnovu za nacistički progon Roma, već, što je jednako važno, i u prikazivanju Roma široj javnosti kao remetilačkog faktora, zbog opštih društvenih problema koje su „*Zigeuner*“-i navodno uzrokovali.

Na sličan način se ovaj kontinuitet izrazio kroz „Dopunski savezni zakon o kompenzaciji žrtvama nacionalsocijalističkog progona“ (*Bundesergänzungsgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung BErG*) iz 1953. godine i „Savezni zakon o kompenzaciji“ (*Bundesgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung BEG*) iz 1956, koji su propisivali kompenzaciju za one koji su bili progonjeni „na osnovu političkog protivljenja nacionalsocijalizmu, ili zbog rase, religije ili ideologije“.¹¹

Bundesgerichtshof, najviši krivični sud u Saveznoj Republici Nemačkoj, doneo je 1956. godine dalekosežnu presudu, da je progon Roma zbog njihove rase počeo tek primenom takozvanog *Auschwitz-Erlass* dekreta u decembru 1942. kada je rajhsfirer SS-a Hajnrih Himmler (Heinrich Himmler) naredio deportaciju svih „*Zigeuner* mešanaca, romskih *Zigeuner*-a i članova *Zigeuner* plemena balkanskog porekla nenemačke krvi“ u Aušvic-Birkenau. Za mere preduzete pre *Auschwitz-Erlass* dekreta smatralo se da nisu imale rasnu osnovu, već su bile pokušaj vlasti da se bore sa kriminalom.¹² Ovom presudom sud je dao podršku zvaničnim nacističkim argumentima kojima su opravdavali svoju politiku i dao je legitimitet nacističkim anticiganskim merama, na primer zatvaranje pojedinaca u *Zigeunerlager* (specijalni logori za „*Zigeuner*“-e), koje se odvijalo u različitim gradovima,¹³ kao i praksu obavezne sterilizacije koja je bila na snazi od 1934. Nikakva kompen-

⁹ Margalit (2001), str. 95.

¹⁰ Cimerman (Zimmermann) (1996), str. 109.

¹¹ Levi (2000), str. 203, pozivajući se na Spitu (Spitta) (1989), str. 392.

¹² Cimerman (1996), str. 301; Cimerman (2002), str. 23–24; Viperman (Wippermann) (2005), str. 46.

¹³ Prvi takav *Zigeunerlager* postavljen je u blizini kanalizacionog ispusta u berlinskom predgrađu Marzan, u julu 1936. kako bi se uklonili „*Zigeuner*“-i iz centra Berlina pre početka Olimpijskih igara.

zacija nije dodeljena onima koji su bili deportovani u koncentracione logore 1938. tokom akcije „*Arbeitsscheu Reich*“ („Operacija neradnik“), kao ni onima koji su deportovani na teritoriju Generalnog gubernatorstva od 1940. pa nadalje.

1963. godine *Bundesgerichtshof* je revidirao svoju odluku iz 1956. i zaključio je da je rasni progon Roma u stvari otpočeo sa Himlerovim cirkularom „Borba protiv *Zigeuner*-ske pošasti“ iz 08. decembra 1938, gde je Himler zaključio da je „odgovarajući način za rešavanje ovog problema da se on tretira kao rasno pitanje“.¹⁴

Da bi se uvidelo kako je postojao postepen razvoj progona Roma pod nacističkom upravom koji je otpočeo sa preuzimanjem vlasti u januaru 1933, treba samo pogledati iskustva pojedinih Roma koji su proživeli više faza isključivanja i sve većeg fizičkog progona. Jedan od mnogih takvih slučajeva bio je bokserski šampion Johan Vilhelm Trolman (Johann Wilhelm Trollmann) iz Hanovera.¹⁵ Trolman je u junu 1933. osvojio nemačku šampionsku titulu u teškoj kategoriji, ali mu je Nemačka nacionalna bokserska organizacija, svega nekoliko dana nakon njegove pobeđe, oduzela titulu, jer nije bio arijevski bokser tvrdeći takođe da njegov stil borbe vređa „arijevsku rasu“. Nakon ove odluke, Trolman je izgubio dozvolu i mogao je preživeti jedino boksovanjem na vašarima i krijući se sedmicama. 1938. je bio među hiljadama koje su pohapšene u okviru „Operacije neradnik“ i zatvoren je na više meseci u radnom kampu u Hanoveru. 1939. je regrutovan u Vermaht i ranjen na istočnom frontu. Nakon povratka u Nemačku 1942. uhapsio ga je Gestapo i odveden je u „*Zigeunerzentrale*“ (Centralna kancelarija za Cigane) u policijskoj stanici Hardenbergštrase, u Hanoveru, gde je ozbiljno pretučen. Nekoliko sedmica kasnije je prebačen u koncentracioni logor Nojengame, u predgrađu Hamburga. Tamo je bio prinuđen da služi kao robovska radna snaga i mučili su ga SS stražari. Trolman je preminuo u pomoćnom logoru Nojengamea, u proleće 1943. Trolmanova biografija ilustruje da su anticiganske mere otpočele još 1933. i da su podrazumevale različite nivoe politike isključivanja, koji su imali legitimitet u rasnoj ideologiji, pre nego što su prerasli u deportaciju u koncentracione logore i istrebljenje.

Sudska odluka iz 1963. godine, po kojoj je rasni progon Roma započeo u decembru 1938. godine, bila je stoga neosnovana, kao i ranija odluka iz 1956, ali je formirala osnovu za sve odluke o kompenzaciji

¹⁴ Viperman (2005), str. 62.

¹⁵ Za nastavak vidi Robel i Herold (2006) i Replinger (2008).

do 1980-ih. Odluka je takođe značila da anticiganizam nije smatran za neprihvatljiv u posleratnoj Nemačkoj. Progon Roma se uglavnom smatrao za nesreću koju su Romi sami sebi doneli. Izuzev u pogođenim porodicama, gotovo da nije bilo saosećanja prema žrtvama ili preživelim. Ne samo da nije bilo istrage o politici koja je žigosala Rome kao „neradnike“ i „antisocijalne“, već je, pored toga, tumačenje po kom su motivi za progon Roma u stvari bili prevencija zločina, ili borba protiv potencijalnih špijuna, ostalo duboko ukorenjeno u nemačkoj kolektivnoj svesti pa čak je i negovano i podsticano. Stvaranje apstraktnog straha od svega stranog, ili odbacivanja istog, otelotvoreno je u figuri „Zigeuner“-a i može biti vremenski praćeno unazad, sve do srednjovekovnog poimanja „Zigeuner“-a.¹⁶

„Zigeuner“ stereotipi u (nemačkom) društvu

Prvo pominjanje grupacije „Zigeuner“ potiče još iz petnaestog veka, u dokumentima Svetog rimskog carstva.¹⁷ Sumnjalo se da ova grupa špijunira hrišćansku teritoriju za račun Otomanskog carstva i svi su „Zigeuner“-i stoga stavljeni van zakona, tako što je objavljena opšta dozvola da se proganjaju i ubijaju. Kada je 1941. nemački *Wehrmacht* otpočeo da proteruje sve Sinte koji su služili u nemačkoj vojsci, ideja da su svi „Zigeuner“-i „špijuni po svojoj prirodi“ bila je urezana u svest javnosti, pošto je ovaj stereotip bio negovan vekovima.¹⁸ Drugi stereotipi su nadgrađivali poimanje da svi „Zigeuner“-i predstavljaju urođenu opasnost za poredak. Ovde spadaju portreti „neumornog nomada“, ali takođe i stereotipi da je „Zigeuner“ neradnik i uopšte lenj, da ima težnju ka aktivnostima koje nisu deo kontrolisanog i regulisanog okvira rada, poput kockanja, gledanja u kristalnu kuglu i sviranja na ulici.

Ovi „Zigeuner“ stereotipi igrali su važnu ulogu u kreiranju razlika između njih i većine društva, čak i pre nego što su akademske debate u doba prosvetiteljstva razvile kategoriju „rase“.¹⁹ „Otadžbina“, ili bilo koja „mi“ grupa je određena definisanjem nasuprot onih koji se posmatraju kao drugačiji i stoga nisu deo grupe i čak predstavljaju i opasnost po nju. Sa industrijalizacijom i kapitalističkom izgradnjom nacija, dugo tolerisane grupe, poput prosjaka i litalica, definisane su kao otpadnici „otadžbine“ i svedene na stereotipe koji predstavljaju

¹⁶ Viperman (1997).

¹⁷ Videti, na primer, *Abschied des Freiburger Reichstages* iz 1498, Viperman (1993), str. 55–6.

¹⁸ Cimerman (1996), str. 193–194.

¹⁹ Videti Hund (2003), naročito str. 14–15

opasnost za novi poredak.²⁰ Razlozi za različitost u bilo kom smislu, uključujući siromaštvo i nemaštinu, smatrani su za rezultat njihovog urođenog karaktera i naravi. Što se tiče „Zigeuner“-a, Hajnrih Grelman (Heinrich Grellman), profesor na Univerzitetu u Getingenu, bio je među prvima koji je postavio njihovu „različitost“ na sistematičan način, u svojoj *Disertaciji o Ciganima*, objavljenoj 1784. Njegov rad bio je izuzetno uticajan i preveden je na nekoliko jezika.²¹ Ključni element u akademskom diskursu po pitanju rase postalo je pitanje odnosa prema progresu kao i prema produktivnosti i radu.

Nakon zločina koje je počinila nacistička Nemačka, upotreba kategorije „rasa“ u politici i nauci u potpunosti je diskreditovana. Ipak, rasistički pogledi na „Zigeuner“ su opstali i tema kompenzacije je postala novo polje za rasističko izražavanje prema Romima. Nemački antropolog Herman Arnold (Hermann Arnold) je 1965. napisao: „Mnogi Zigeuner-i ne moraju da se ponašaju loše, zahvaljujući kompenzaciji, koja im je obezbedila dobar život.“²² Arnold nadalje tvrdi da će, čim ove isplate prestanu, nastati pretnja „nove lavine sukoba sa našim društvenim poretkom“.

Očigledno, anticiganizam nikada nije bio proteran iz javnog diskursa. Anticiganizam se ne izražava uvek otvoreno i nedvosmisleno, niti je uvek smrtonosan, kao u slučaju ubistva četvorice muškaraca iz romskog naselja u Obervartu, u Austriji, u februaru 1995. godine koji predstavlja najozbiljniji politički zločin u istoriji Austrije nakon Drugog svetskog rata.²³ Ipak, dugo vremena se nije činilo mogućim dovesti u pitanje kategoriju „asocijalan“, koju su nacisti koristili kako bi progonili Rome. Sve do sada, prezir prema Romima, teško da je nailazio na ikakav otpor. Omalovažavajuće izjave o „Zigeuner“-ima idu ruku pod ruku sa praksom zaboravljanja nacističkog genocida nad Romima i neprestanom diskriminacijom kojoj su podvrgnuti od strane javne administracije i policije. U stvari, isključivanje Roma iz većinskog društva ne smatra se za oblik rasne diskriminacije.²⁴

²⁰ Hund (1999), str. 87.

²¹ Hajnrih Moric Gotlib Grelman, *Die Zigeuner: Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung*. Prvo izdanje Desau i Lajpcig, 1782; reprint u Getingenu 1787. Prevod *Disertacija o Ciganima: istorijsko istraživanje o pitanjima načina života, porodične ekonomije, običaja i uslova ovog naroda*, London, 1787, takođe je objavljeno na francuskom i holandskom jeziku. Videti Fraser (1995), str. 194–195; Severin (2009), str. 73–75.

²² Citirano u Arnold (1965), str. 246. Takođe videti Severin (2009), str. 84.

²³ Purtšeler i dr. (1998), str. 26.

²⁴ Videti „Geltendes Unrecht“, *Süddeutsche Zeitung*, 12/13. maj 2010, str. 7.

Bitno je uzeti u obzir ovaj širi kontekst kada se analizira politika sećanja. Džudit Batler (Judith Butler), osvrćući se na stanje javne žalosti, tvrdi da tek kroz javnu žalost život postaje „moguć za žalost“ i da će jedino osoba koja je javno ožaljena biti prepoznata kao legalni entitet ili subjekat. Nadalje, činjenica da se život javno smatra „mogućim za žalost“ predstavlja prvi korak prema mogućnosti društvenog priznavanja. Pitanje koji će životi biti priznati na ovaj način, veoma je politički napeto – a odgovor ukazuje društvu uopšte ko je valjano priznat kao njegov član.²⁵

Ljudi koje su nacisti progonili kao „Zigeuner“-e, nakon 1945. nisu bili „mogući za žalost“ unutar granica nemačke kulture javnog prisećanja. Dugo vremena nisu postojali kao žrtve i bili su odvojeni od javnog poimanja i shvatanja Aušvica i nacističke politike rasnog progona i istrebljenja koju Aušvic predstavlja.

Pokret za građanska prava i konačno priznavanje Sinta i Roma kao žrtava nacističkog genocida

Razvoj diskursa prisećanja, koji podrazumeva i genocid nad Sintima i Romima, pre svega je bio rezultat pokreta za građanska prava Roma. Mešavinom lobiranja, aktivnosti u odnosima sa javnošću i direktnom akcijom, preživeli, njihove porodice i potomci žrtava borili su se za poboljšanje svog položaja u društvu i za svoja građanska prava. Jedan od bitnih aspekata ove borbe bilo je osnaživanje putem politike prisećanja.

Prvi odlučujući pomak bila je međunarodna ceremonija prisećanja, održana 27. oktobra 1979. kod *Gedenkstätte* (spomenika) Bergen-Belsen, u saveznoj državi Donja Saksonija, u severnoj Nemačkoj.²⁶ Više hiljada ljudi, a među njima i Jevreji koji su preživeli holokaust, došlo je na poziv Udruženja nemačkih Sinta (*Verband Deutscher Sinti*), međunarodne romske krovne organizacije *Romska unija* i Društva ugroženih naroda (*Gesellschaft für bedrohte Völker*), nemačke organizacije za zaštitu ljudskih prava iz Getingena. Tokom ceremonije je postavljen natpis na Zid sećanja Bergen-Belsena, na kom je ispisano:

„U žalosti i sa dubokim poštovanjem,
mi, Sinti (Zigeuner-i), prisećamo se žrtava našeg naroda.“

²⁵ Batler (2004) i (2009).

²⁶ *Gesellschaft für bedrohte Völker* i *Verband deutscher Sinti* (1980).

*Kroz svoje nasilne smrti, one služe kao opomena živima
da se odupru nepravdi koju čine ljudi drugim ljudima.*

Udruženje nemačkih Sinta.“

*(Zapis u pomen ubijenim Sintima i Romima na Zidu sećanja kod
Gedenkstätte Bergen-Belsen).*

Pored toga što su tražili javno priznanje nacističkog genocida nad Sintima i Romima – zahtevajući i uvođenje ove teme u školske nastavne planove iz istorije – prisutni su tražili od nemačkog društva da prihvati svoju odgovornost prema preživelim, obezbeđivanjem kompenzacije za njihove patnje i da se problematizuje današnje stanje marginalizacije i diskriminacije Sinta i Roma.

Ovi zahtevi pokazuju da je borba za odgovarajuće mesto u politici prisećanja bila direktno povezana sa borbom protiv anticiganizma. Izbor Bergen-Belsena za prvu javnu ceremoniju komemoracije bio je od vitalnog značaja: činjenica da su nepriznavanje žrtava nacističkog progona, kao i tekući problem sa glavnim društvenim tokovima, izraženi na jednoj takvoj, emocijama nabijenoj lokaciji, omogućila je ceremoniji pažnju javnosti i razbila je preovlađujuću tišinu u periodu kada je mlađa generacija, rođena nakon završetka Drugog svetskog rata, počela iznova da posmatra nacističku prošlost.

Svega nekoliko meseci kasnije, tokom hrišćanskog praznika za uskrš 1980. godine, romski aktivisti su otputovali do drugog spomenika koncentracionog kampa, *Gedenkstätte* Dahau, u saveznoj državi Bavarskoj, gde je 12 ljudi stupilo u dvonedeljni štrajk glađu. Ova akcija je bila unapred objavljena u javnosti i pokrenula je mnoge nacionalne i regionalne novine da pišu o nacističkom genocidu nad Romima, kao i o stanju Roma u posleratnoj (Zapadnoj) Nemačkoj.²⁷

Štrajkači glađu iz Dahaua su takođe zahtevali izvinjenje od bavarskog ministra unutrašnjih poslova, Gerolda Tandlera (Gerold Tandler), zbog nastavka diskriminacije Roma u posleratnom periodu od strane *Landfahrerzentrale*, koja je nastavila da koristi podatke koje je prikupila nacistička služba bezbednosti (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA). Usled međunarodne pažnje koju je izazvao štrajk glađu, aktivisti su uspeli da postignu makar delimičan uspeh. Bavarske policijske vlasti su priznale diskriminaciju Roma u posleratnom periodu, ali su istovremeno

²⁷ Universität Bremen/Studiengang Sozialpädagogik (1981).

insistirale na stavu da ne postoji razlog za izvinjenjem koje su tražili štrajkači, jer je bavarska *Landfahrerzentrale* formirana na osnovu uredbe koju je demokratski usvojio bavarski parlament.²⁸

Sledeći protest protiv upotrebe diskriminišućih dokumenata od strane nemačke policijske uprave odigrao se u septembru 1983. kod *Gedenkstätte* Nojengame. Sve do 1980-ih niko nije bio osuđen pred sudom za svoje učešće u deportaciji Roma u Aušvic i druge logore smrti; pravosuđe je istrage ovih zločina odugovlačila do te mere da gotovo nisu ni postojale. Stoga su romske organizacije u (Zapadnoj) Nemačkoj pokušale samostalno da preduzmu takve istrage i identifikuju one koji su učestvovali u progonu Roma, kako bi prosledili njihova imena kancelariji javnog tužioca. Kada su iz romske organizacije *Rom und Cinti Union* (RCU), sa sedištem u Hamburgu, postali svesni činjenice da je specijalni odeljenje kriminalističke policije u Hamburgu (*Dienststelle der Kriminalpolizei als Sammel- und Auswertungsstelle für Nachrichten über Landfahrer*) koristilo „*Zigeuner*“ dosijee sakupljene pre 1945,²⁹ zahtevali su da im se ti dosijei predaju, kako bi pomoću njih tragali za počiniocima zločina. Nakon višemesečne kampanje, romski predstavnici su odlučili da otpočnu štrajk glađu, kako bi naglasili svoje zahteve. Nakon samo jednog dana RCU je dobila „moralno pravo“ da pristupi „svojim dosijeima“.³⁰

Glavni cilj RCU nije bilo ostvarenje nekakvog oblika „moralne kompenzacije“, u smislu izjava nemačkih političara da prihvataju odgovornost za prošlost i pokazuju pokajanje, već da se izbore za poboljšanje društvenog statusa i statusa građanskih prava Sinta i Roma i kraj svih diskriminacija. Prvi korak ka postizanju ovog cilja za njih je bilo postavljanje u poziciju sa koje mogu da povuku istrojijsku liniju od vekovima stare prakse diskriminacije i progona do nacističkog genocida i nadalje, ka nastavku širenja predrasuda nakon Drugog svetskog rata i isključivanju preživelih i njihovih porodica iz politike prisećanja u Nemačkoj.

Prvo javno priznanje nacističkog progona Roma iz rasnih pobuda i priznanje da se taj progon može definisati kao genocid, došlo je u vidu izjave saveznog kancelara Zapadne Nemačke, Helmuta Šmita (Helmut

²⁸ Rose (1987), str. 125–126.

²⁹ Dienststelle der Kriminalpolizei als Sammel- und Auswertungsstelle für Nachrichten über Landfahrer je zatvorena 1971. godine; dosijei su prebačeni u državni arhiv (Staatsarchiv), ali nisu bili javno proučavani. Bürgerschaft der Freien und Hansestadt Hamburg, Drucksache 11/925, 2. avgusta 1983.

³⁰ „Recht auf Geschichte“, Hamburger Rundschau, 28. jul 1983, str. 7.

Schmidt), kada se sastao sa delegacijom novoosnovanog Centralnog saveta nemačkih Sinta i Roma (*Zentralrat Deutscher Sinti und Roma*), 17. marta 1982. godine.³¹ Šmitov naslednik na mestu kancelara, Helmut Kol (Helmut Kohl), ponovio je ovu izjavu u debati u *Bundestag*-u (donji dom skupštine Zapadne Nemačke), 7. novembra 1985. godine, a mnogi ovu izjavu smatraju za prvo „javno“ priznanje da su Romi bili žrtve genocida, jer je izneta u nacionalnoj skupštini.

Krajem 1980-ih otvorilo se novo „bojište“. Romi su sve češće bili mete kao nepoželjni, u narastajućoj plimi nacionalizma u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi i iseljavali su se, naročito u Zapadnu Nemačku, kako bi pobjegli od fizičke opasnosti i isključenja iz društvenog i ekonomskog života. Odluka zapadnonemačke vlade o njihovoj deportaciji nazad u zemlje porekla, podstakla je novi talas akcija za građanska prava, koristeći ponovo spomenike podignute u znak sećanja na žrtve nacističkih progona, kako bi zahtevali pravo romskih izbeglica i emigranata da ostanu u Zapadnoj Nemačkoj. U februaru 1989. su organizovali dvonedeljni štrajk kod *Gedenkstätte* Nojengame i kako do kraja leta nije postignut nikakav sporazum sa vlastima Hamburga, na stotine izbeglica je podiglo protestni kamp na livadi gde je nekada bio veliki koncentracioni logor. 2. oktobra 1989. policija je nasilno evakuisala kamp i okončala protest. U obaveštenju o evakuaciji, hamburška vlada je iznela da je u svetlu nemačke odgovornosti za zločine koji su počinjeni u nacističkom periodu, bilo neprihvatljivo koristiti spomenik žrtvama nacističkog progona kako bi se vršio pritisak na vlasti.³²

U maju 1990. godine grupa od osamdesetak Roma otišla je u Dahau kako bi protestovala protiv predstojećih deportacija. U maju 1993. godine *Gedenkstätte* Nojengame je ponovo bio poprište protesta, ali su ovoga puta policijske jedinice sprečile Rome da zauzmu lokaciju, zatvorivši *Gedenkstätte* i sprečavajući svaki pristup, sve dok romski aktivisti nakon dve sedmice nisu napokon napustili prilazne puteve. 16. maja 1993. godine, verovatno kao reakcija na policijsku intervenciju kod Nojengame, još jedna grupa Roma potražila je utočište u protestantskoj crkvi pomirenja (*Evangelische Versöhnungskirche*), na lokaciji *Gedenkstätte* Dahau. Pod sloganom „Nekada ubijani gasom – danas deportovani“ ostali su do sredine jula, dok nisu premestili svoj protest ispred Evropskog parlamenta u Strazburu.³³

³¹ Centralni savet Sinta i Roma je osnovan u februaru 1982.

³² Arhiv *Gedenkstätte* Nojengamen: Freie und Hansestadt Hamburg, Senatskanzlei, Pressemitteilung, 2. oktobar 1989.

³³ „Kirchenasyl fürunbequeme Gäste zeigt Wirkung“, *Süddeutsche Zeitung*, 2. decembar 1993.

Neki od onih kojima je pretila deportacija imali su sreće da im bude odobren boravak u (Zapadnoj) Nemačkoj; u velikoj meri ovo je zavisilo od količine pritiska koji su romski predstavnici mogli da primene u pregovorima sa državnim vlastima. I protesti i reakcije na proteste ilustruju koliko su prošlost i sadašnjost bili, i još uvek jesu, povezani. Romi nisu priznati kao žrtve nacističkog progona; naprotiv, u načinu na koji ih mediji opisuju i u javnim izjavama političara, vide se dokazi činjenice da su antiromska osećanja bila duboko usađena u javno mnjenje.³⁴

Od sredine 1990-ih, romski pokreti za građanska prava nisu koristili spomenike koncentracionih logora, ali se borba za pravo boravka romskih izbeglica i emigranata u Nemačkoj nastavila. Najveća grupa Roma u Nemačkoj kojoj trenutno pretila deportacija, jesu oni koji su pobegli sa Kosova, tokom previranja u tom regionu. Mnogi od njih su živeli u Nemačkoj 10 ili više godina, a oni koji se bore protiv njihove deportacije ističu loše stanje ljudskih prava Roma na Kosovu i upozoravaju da ih ne treba osuditi na siromaštvo, isključenje iz društva i uznemiravanje. Ipak, u svojim kampanjama takođe se osvrću na progon Roma za vreme nacista, koji se odvijao širom Evrope, kao i na neprestani anticiganizam u posleratnom periodu. Prisećanje na nacističke progone i protesti protiv sadašnje diskriminacije ostaju povezani.

Romi i transnacionalno pamćenje

16. decembra 1994. *Bundesrat* (gornji dom nemačke savezne skupštine) odao je poštu Sintima i Romima koji su bili žrtve nacističkog progona i istrebljenja, u ceremoniji koja se završila minutom ćutanja.³⁵ Od tada *Bundesrat* održava takve ceremonije svake godine, tokom svog zasedanja, na dan koji je najbliži 16. decembru, godišnjici Himlerovog *Auschwitz-Erlass* dekreta iz 1942. godine.

Centralni savet Sinta i Roma vodio je kampanju da se 16. decembar ustanovi kao dan sećanja i njegovi članovi su prisustvovali godišnjoj ceremoniji, kao i Sinti i Romi koji su bili žrtve nacističkog progona. No, ceremonija nije naišla na veliku medijsku pažnju. Razlog ovome je i činjenica da glavni govor nije održao savezni predsednik, već predsednik *Bundesrat*-a, kojem se u javnosti pridaje manje značaja.

³⁴ Za dalje detalje pogledati Herold (2009).

³⁵ Bundesrat, Stenographischer Bericht 678. Sitzung (Plenarprotokoll 678), 16. decembar 1994, str. 625A-627A.

Samo postojanje ove godišnje ceremonije ukazuje na priznavanje Roma kao žrtava nacističkog genocida. Ipak, analiza govora, koji su održani prilikom ovih komemoracija od 1994. godine, ukazuje da je u pitanju samo delimično priznavanje i da ceremonija na poslednjem zasedanju *Bundesrat*-a u decembru, ne doprinosi mnogo značaju politike sećanja. Za razliku od komemoracije jevrejskog holokausta ili Šoe, komemoracija o progonu Roma nije povezana sa konceptom transnacionalnog pamćenja.

Sećanje na istrebljenje Jevreja mnogi Nemci smatraju za jedan od konstituenata posleratnog, postgenocidalnog evropskog identiteta, gde je Evropska unija gotovo institucionalna posledica njihove ubilačke prošlosti. Govori održani na godišnjim ceremonijama na Dan sećanja na holokaust (27. januara) u Nemačkoj, odražavaju ovo stanovište. Na primer, Wolfgang Tirze (Wolfgang Thierse), predsednik *Bundestag*-a 1998–2005, primetio je u svom obraćanju 2002. i 2004. godine kako je holokaust ujedinio Evropu i kako Evropska unija predstavlja novu nadu nakon Šoe.³⁶ Aušvic ostaje blisko povezan sa tekućom međunarodnom politikom i vojnim akcijama. Nemački političari su se 1999. godine pozvali na pretnju „još jednog Aušvica“, kako bi opravdali vojnu intervenciju na Kosovu.³⁷ Slogan „Nikada više!“ povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost i skopčan je sa idejom univerzalnog zla, koje se može ponoviti na bilo kom mestu, bilo kada i može ga počinuti bilo ko.

Ove političke izjave zasnovane su na konceptima koji su razvijeni u Nemačkoj, ali i na međunarodnom nivou. Alaida Asman (Aleida Assmann), vodeći nemački stručnjak na polju formiranja kulturološkog sećanja, tvrdi da su novi oblici kolektivnog sećanja zasnovani na unverzalnim formama i globalnim standardima; da podrazumevaju međusobno priznavanje bola i prevazilaženje posledica zajedničke istorije nasilja.³⁸ Danijel Levi (Daniel Levy) i Nejtan Šnajder (Natan Sznaider) ističu kako holokaust ima naročito značajan uticaj na uspostavljanje transnacionalnog sećanja, pošto holokaust funkcioniše kao (negativan) događaj, koji je uspostavio i legitimizovao potragu za zajedničkom globalnom pravdom.³⁹ Znanje o holokaustu je stoga povezano sa shvatanjem neophodnosti globalnih ljudskih prava.

³⁶ Wolfgang Tirze, „Rede zum Tag des Gedenkens an die Opfer des Nationalsozialismus“, 28. januar 2002. i 27. januar 2004, <http://www.bundestag.de/parlament/praesidium/reden/index.html> (pristupljeno 6. maja 2010).

³⁷ Videti npr. intervju sa nemačkim ministrom inostranih poslova Joškom Fišerom (Joschka Fischer): „Moramo ovde pobediti“, *Newsweek*, 19. april 1999. godine.

³⁸ Asman (2002), str. 188–189.

³⁹ Levi i Šnajder (2006).

Romi do sada nisu imali značajnu ulogu u ovim konceptima transnacionalnog sećanja i zajedničkim standardima ili konceptima Evrope i, da odemo i dalje, može se tvrditi da je prisećanje na one koji su proganjani i istrebljivani pod etiketom „Zigeuner“ u suštini smatrano nebitnim za oblikovanje transnacionalne sadašnjosti i budućnosti. U svojim obraćanjima na godišnjim ceremonijama, predsednici nemačkog *Bundesrat*-a nisu povezivali komemoraciju Roma kao žrtava nacističkog genocida sa oblikovanjem kolektivnog transnacionalnog sećanja, ili transnacionalnog postgenocidnog društva, niti je ubijanje Roma korišćeno kao izgovor za vojne intervencije.

Za ovo postoje dva objašnjenja. Sa jedne strane, anticiganizam je duboko ukorenjen u istoriji i društvu i prikaz Roma ostaje povezan sa stereotipima koji čine „Zigeuner“-a „onim drugim“ i „strancem“. Verovatno ovo utiče i na politiku sećanja. Sa druge strane, komemoracije u vezi sa nacističkim genocidom nad Romima neizbežno pokreću debatu o jedinstvenosti holokausta. Holokaust ostaje ključna referentna tačka za nemačku politiku sećanja, a komemoracija Romima kao žrtvama nacističkog genocida ne može biti odvojena od nje. I dalje ima prednost, kako to pokazuje diskusija o centralnom spomeniku u Berlinu.

Spomenik ubijenim Sintima i Romima u Berlinu

25. juna 1999. godine nemački *Bundestag* je izglasao rezoluciju da se sagradi spomenik ubijenim evropskim Jevrejima u centru Berlina i ujedno su se obavezali da odaju poštu i „drugim“ žrtvama nacista na „dostojanstven“ način. 1990-ih se pojavilo strahovanje da će genocid nad Romima nestati u zaboravu, pa se Centralni savet nemačkih Sinta i Roma žestoko borio za spomenik njima u sećanje. Nakon odluke *Bundestag*-a, diskusije u politici, medijima i široj javnosti usredsredile su se na tri glavna pitanja: lokacija tog spomenika, naziv pod kojim će se pominjati žrtve i sadržaj teksta na natpisu.

Lokacija

Tadašnji gradonačelnik Berlina, Eberhard Diepgen (Eberhard Diepgen), prvo je predložio prostor u predgrađu Marzan, kao moguću lokoaciju, jer je prvi od specijalnih *Zigeunerlager*-a postavljen tamo 1936. godine, za Rome iz celog Berlina, a iz Marzana su ih deportovali za Aušvic.⁴⁰ Očigledno, ova lokacija bi bila previše udaljena od centra Ber-

⁴⁰ „Sinti und Roma fordern Mahnmal“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31. juli 1999, str. 2; „Zigeuner an den Stadtrand?“, *tageszeitung*, 14. septembar 1999, str. 19.

lina i svih drugih lokaliteta komemoracije u Berlinu, koje političari i javnost obično posećuju.

Termin za žrtve

Vodila se duga i žustra debata oko naziva žrtava, na natpisu spomenika: Sinti i Romi, samo Romi, ili čak i *Zigeuner* (bez navodnika)? Klimaks je dostignut 2005. godine, predlogom koji je iznela tadašnja ministarka kulture i medija, Kristina Vajs (Christina Weiss), da se upotrebi engleski izraz „Gypsy“ (Cigani), pošto je nemački izraz „Zigeuner“ vrlo kontroverzan, a nije se moglo doći do dogovora o upotrebi termina Sinti i Romi.⁴¹

Tekst natpisa

16. marta 1997. godine, nemački predsednik Roman Hercog (Roman Herzog) je objavio, na otvaranju Dokumentacionog i kulturnog centra nemačkih Sinta i Roma u Hajdelbergu:

Genocid nad Sintima i Romima izveden je iz istog motiva rasne manije, sa istim predumišljajem, sa istom željom za sistematskim i totalnim istrebljenjem, kao i genocid nad Jevrejima. [...] Lično Hitler je izdao direktno naređenje Himleru da se deportuju svi Sinti i Romi, bez izuzetka, u logore za istrebljenje. Čitave porodice, od vrlo mladih, do veoma starih, sistematski su ubijane unutar čitave sfere nacionalsocijalističkog uticaja.⁴²

U tom trenutku, ova izjava nije naišla na veliku pažnju javnosti, ali je Centralni savet nemačkih Sinta i Roma predložio da se iskoristi kao osnova za natpis na spomeniku. Ipak, unutar konteksta postavljanja spomenika, ovaj pasus izazvao je veliku debatu.

Debata

U srcu debate bio je problem jedinstvenosti Šoe i u kojoj meri nacistički progon Roma treba, ili ikada može biti, poređen sa holokaustom i treba li ga ikada nazvati genocidom. Ni među profesionalnim istoričarima nije bilo saglasnosti po ovom pitanju. Bilo je onih koji su žustro podržavali poređenje, jer je progon Jevreja i Sinta i Roma

⁴¹ „Dann eben auf English“, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5. mart 2005, str. 35; „Gypsy statt Zigeuner“, *Süddeutsche Zeitung*, 5. mart 2005, str. 21.

⁴²Videti: <http://www.sintiundroma.de/content/downloads/zentrum/einweihung/anspracheherzog.rtf> (pristupljeno 27. juna 2010).

bio zasnovan na istim rasističkim motivima. U ovom kontekstu uveden je izraz *porrajmos*.⁴³ Drugi su se protivili upotrebi izraza genocid i predlagali da se masovno ubijanje Roma umesto toga sažme u izrazu „progon *Zigeuner-a*“, kako se ne bi prikriila razlika u odnosu na Šou.⁴⁴ Bilo je neslaganja oko elementa „namere“: da li je progon Roma od početka podrazumevao i nameru da se istrebe kao grupa? Nemački istoričar Mihael Cimerman, u svojoj epohalnoj studiji *Rassenutopie und Genozid*, koja je bila zasnovana na dotad neviđenom rasponu istorijskih izvora, došao je do zaključka da je od 1933. godine progon Roma bio zasnovan na rasnim i socioideološkim konstrukcijama, da je postojala namera i da u skladu sa tim, kao i sa definicijom u Konvenciji o prevenciji i kažnjavanju za genocid Ujedinjenih nacija iz 1948. godine, ubijanje Roma treba nazivati genocidom.⁴⁵

U godinama 2004. i 2005. nemačke novine su naširoko izveštavale o raspravi oko pitanja da li Hercogovu izjavu iz 1997. godine treba iskoristiti kao tekst za natpis na planiranom spomeniku, implicirajući u određenoj meri da je naročito predsedavajući Centralnog saveta nemačkih Sinta i Roma, Romani Roze (Romani Rose), zahtevao da se upotrebi, jer je upoređivala ubijanje Roma sa holokaustom. U javnoj diskusiji, poređenje se ubrzo pretvorilo u izjednačavanje i novine levog centra, *tageszeitung*, objavile su:

Centralni romski savet insistira na natpisu koji izjednačava patnje romskih žrtava sa jevrejskim žrtvama, naročito zbog toga što njihov spomenik neće biti veliki kao spomenik holokaustu.⁴⁶

Pitanje je zašto je Hercogova izjava izazvala takve kontroverze u 2004. i 2005. godini, kada je više-manje zanemarena u vreme kada ju je izneo. U stvari, postoje dokazi da je pre 2004. godine čak i nemački parlament razmatrao Hercogovu izjavu kao moguć tekst za natpis.

Kontroverza je zasigurno povezana sa fenomenom „rivalstva žrtava“, koji se ispoljio u ovim godinama. Da citiramo ponovo *tageszeitung*:

Trenutno postoji neprirodna konkurencija u nemačkom glavnom gradu, po pitanju dimenzija patnje iz prošlosti i sadašnjeg javnog

⁴³ Videti npr. Henkok (2004) i Viperman (2005).

⁴⁴ Videti npr. Levi (2000), str. 224–225; Margalit (2002).

⁴⁵ Cimerman (1996), str. 380–381.

⁴⁶ „Zigeuner können von Schwulen lernen“, *tageszeitung*, 1. mart 2005, str. 12.

prestiza. Pobjednički trofeji imaju oblik pokušaja da se obezbedi besmrtnost pojedinim grupacijama žrtava.⁴⁷

Volkang Tirze je na sličan način govorio o „dogmatskom rivalstvu“ između žrtava.⁴⁸ Javni iskazi poput ovih kao da su ukazivali da su grupacije žrtava bile glavni akteri u sukobu oko sećanja i dizanju spomenika i da skupština, političari i društvo uopšte jedva da imaju ikakve veze sa postojećim prazninama u javnom sećanju. Ovo primorava grupacije žrtava da se nadmeću među sobom za pažnju javnosti. Jevrejske žrtve i njihovi potomci opisivani su kao bolje organizovana i više privilegovana grupa, dok su Romi imali imidž grupe koja je „odavno izvukla deblji kraj“⁴⁹ u vezi sa lokacijom „njihovog“ spomenika i njegovog javnog finansiranja. Pogrešno, ova diskusija nije samo povezana sa anticiganskim motivima, već i sa antisemitskim poimanjem dobrostojećih i bogatih jevrejskih lobija.

Kompromis

Na kraju, većina političara odlučila se za centralniju lokaciju spomenika Romima nego što je to bio Marzan, a odabrana je lokacija u blizini *Reichstag*-a, sedišta nemačkog *Bundestag*-a, nedaleko od Spomenika ubijenim Jevrejima Evrope. Diskusija oko natpisa je završena 2007. godine, kada je kompromisno odlučeno da spomenik ne treba da ima samo jedan natpis, već skup tekstova, uključujući imena koncentracionih logora, kao i izjave Helmuta Šmita iz 1982. i izjavu Romana Hercoga iz 1997. godine.⁵⁰ Izgradnja spomenika je otpočela u decembru 2008. godine; u vreme pisanja još nije bio završen.

Većito „posvađani“ Romi

Tokom kontroverzne debate oko spomenika u Berlinu, Sinti i Romi nisu bili optuživani samo za konstruisanje uloge žrtve koja bi mogla da parira jevrejskim žrtvama, već su takođe viđeni kao većito „zavađeni“, odnosno bez ikakvog jedinstvenog stava među sobom. Dve organizacije su naročito isticane kao najodgovornije za činjenicu da ne postoji jasan pogled na Rome: Savez Sinta Nemačke (*Sinti Al-*

⁴⁷ „Im Gedenken sollte man von einer Selektion absehen“, *tageszeitung*, 27. januar 2004, str. 15.

⁴⁸ „Thierse lehnt Umwidmung ab“, *tageszeitung*, 24. mart 2004, str. 21.

⁴⁹ „Unterwegs in die Wirklichkeit“, *Süddeutsche Zeitung*, 28. jul 2000, str. 9.

⁵⁰ Bundesrat, Stenographischer Bericht 840. Sitzung (Plenarprotokoll 840), 20. decembar 2007, str. 429C-430B i Bundesrat, Drucksache 905/07 (Beschluss), 20. decembar 2007. Videti takođe Presse-und Informationsamt der Bundesregierung, Pressemitteilung Nr. 496: „Bundesrat unterstützt das Konzept der Bundesregierung zum Denkmal für die ermordeten Sinti und Roma“, 20. decembar 2007.

lianz Deutschland) u Kelnu i Centralni savet nemačkih Sinta i Roma (Zentralrat Deutscher Sinti und Roma) u Hajdelbergu. Savez Sinta je, na primer, favorizovao upotrebu izraza „Zigeuner“ na natpisu spomenika, dok je Centralni savet zagovarao upotrebu izraza Sinti i Romi, kao što je i Roman Hercog uradio u svojoj izjavi. Nemačka štampa i nemački političari su brzo zaključili da je glavni razlog za odlaganje odluke o spomeniku Romima, bila činjenica da ni Romi među sobom nisu mogli da postignu sporazum.⁵¹ Ovakav stav ne samo da ignoriše nedostatak saglasnosti među političarima, po pitanju romskog spomenika, već takođe implicitno pretpostavlja da jedino ona grupa žrtava koja pokazuje da se slaže sa svojim pogledom na istoriju, može da se nada javnom priznavanju kao žrtve u vidu spomenika. 2003. godine je ministarka kulture, Kristina Vajs, informisala Centralni savez nemačkih Sinta i Roma da „spomenik neće biti sagrađen, ukoliko Centralni savet nemačkih Sinta i Roma ne postigne dogovor sa drugim udruženjima Zigeuner-skih naroda po pitanju drugog natpisa i oznaka spomenika“.⁵² Odavde vodi samo mali korak do prebacivanja krivice na Rome za činjenicu da još uvek nisu zauzeli svoje mesto u nemačkoj politici sećanja.

Stereotip o „posvađanim“ Romima hrani već preovlađujući anticiganizam, kao što je i slučaj sa navodnim stavom prema radu igrao bitnu ulogu u određivanju Roma kao „onih drugih“. Romi se ne smatraju delom regulisanog, efikasnog i produktivnog građanskog društva i ekonomije. Umesto toga, prikazuju se kao sušta suprotnost: ne samo da ne mogu biti kontrolisani, već nisu u stanju da sprovedu ni samokontrolu i nisu u stanju da postignu dogovor čak ni u okviru sopstvene grupe. Ovo pojačava stereotip o prirodnoj slabosti karaktera i, nadalje, takođe može voditi ka okrivljavanju Roma za njihovu sopstvenu društvenu marginalizaciju i diskriminaciju. 2005. godine, *tageszeitung* je pisao:

„Plašiti se upotrebe reči *Zigeuner* samo je simptom stalne igre žmurke, koji je ilustrovan činjenicom da Savet [Centralni savet nemačkih Sinta i Roma] nema spisak članova, jer se plaše progona. Ovo je simptom društvene situacije, koja je zasigurno mnogo teža, nego što je to slučaj kod drugih manjina. Ipak, čvrsto se držeći tabua, Centralni savet neće biti u stanju da izmeni ove okolnosti.“⁵³

⁵¹ Videti, npr., Presse-und Informationsamt der Bundesregierung, Pressemitteilung Nr. 496, 20. decembar 2007.

⁵² Zentralrat Deutscher Sinti und Roma, Pressemitteilung, 19. novembar 2003.

⁵³ „Zigeuner können von Schwulen lernen“, *tageszeitung*, 1. mart 2005, str. 12.

Ovo implicira da Romi moraju da odbace svoje strahove kako bi promenili situaciju u društvu, koja je u stvari izazvana većitim anticiganizmom šireg društva. Ako ovo izokrenemo, dolazimo do naopakog zaključka da je anticiganizam rezultat (lošeg) stava i ponašanja Roma.

Neprestana aktuelnost anticiganizma

Gotovo svuda u Evropi u toku je alarmantan porast broja nasilnih napada na Rome i druge ljude, za koje se smatra da pristaju anticiganističkim stereotipima. Ovi napadi samo su vrh ledenog brega, zato što mržnja i diskriminacija postoje mnogo pre nego što ljudi budu ubijeni. Ovde ćemo se zadržati na svega nekoliko primera.

U maju 2009. godine, javila se velika kontroverza u Berlinu, po pitanju četrdesetak Roma iz Rumunije. Gradske vlasti su im ponudile novac da odu i predložile da ih smeste u *Ausreislager*, vrstu kaznenog centra za ljude koji čekaju na deportaciju. Očigledno, ovakav tretman zanemaruje činjenicu da je Rumunija sada država članica Evropske unije i da će svi njeni građani vremenom uživati ista prava na slobodu kretanja, kao i građani drugih država članica i povlači pitanje da li bi se prema neromskim Rumunima postupalo na isti način. Medijska diskusija o ovom incidentu bila je prošarana rasističkim prizvukom.⁵⁴

26. decembra 2009. godine, kuća jedne porodice Sinta je zapaljena u Klingenhajnu, u Saksoniji. Policija nije otkrila nikakve naznake rasističkog napada, uprkos činjenici da je porodica dugo vremena bila izložena pretnjama i otvorenim napadima.⁵⁵

Ako bacimo pogled van Nemačke, osam Roma je ubijeno u Mađarskoj u periodu 2008–2009. godine, nakon napada na njihove kuće, podmetanja požara i pucjava.⁵⁶ Samo u 2009. godini, Romi su napadani u Češkoj, Slovačkoj, Severnoj Irskoj, Rumuniji, Austriji i Italiji. Iste godine, u toku predizbornih kampanja u Švajcarskoj i Češkoj, desničarske partije su otvoreno koristile anticiganističke stereotipe u svojim kampanjama.

Jedan incident u Italiji, gde su se nasilnička dela protiv romskih zajednica i iseljavanja sa mesta prebivališta odigrala u nekoliko gra-

⁵⁴ Videti End (2010b).

⁵⁵ Videti End (2010a).

⁵⁶ Videti Majer/Odenal (2010).

dova 2009. godine, zahteva detaljniju analizu. U Albi Adriatici, malom gradiću u regiji Abruco, rulja je nagnula u romski kraj u novembru te godine i napala kuće i vozila. Nakon što se situacija primirila, činovnik za bezbednost gradske uprave, opravdavao je nasilje:

Romsko društvo živi ispod granice osnovnog skupa normi. [...] Ovakva situacija izaziva osećaj nelagodnosti u zajednici, koja nije ksenofobična, već vredna i radna.⁵⁷

Ponovo se pozivalo na navodnu urođenu i prirodnu slabost njihovog karaktera i nesposobnost Roma da se povinuju društvenim normama i vrednostima. Ovo pokazuje koliko je anticiganizam i danas zaražan i opasan po život. Svaka diskusija o politici sećanja mora biti povezana sa ovom stalnom aktuelnošću anticiganizma. Tek tada komemoracija može doprineti, kao što bi i trebalo, društvenom priznanju Roma u današnjem svetu.

⁵⁷ „Rissa ad Alba Adriatica: 37enne picchiato a morte Fermati tre nomadi“, Il Giornale, 11. novembra 2009. godine.

Za dalje čitanje

Arnold, Hermann (1965). *Die Zigeuner: Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet*. Olten/Frajburg i.Br: Walter.

Assmann, Aleida (2002). „Vier Formen des Gedächtnisses“. *Erwägen Wissen Ethik*, vol. 13:2, str. 183–90.

Butler, Judith (2004). *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*. London: Verso.

Butler, Judith (2009). *Frames of War: When is Life Grievable?*. London: Verso.

Eitz, Thorsten and Stötzel, Georg (2009). „Zigeuner“. U *Wörterbuch der „Vergangenheitsbewältigung“: Die NS-Vergangenheit im öffentlichen Sprachgebrauch*, vol. 2. Hildeshajm: Georg Olms Verlag (str. 563–600).

End, Markus (2010a). „Brandanschlag mit antiziganistischem Hintergrund in Sachsen – und der Umgang damit“. *Mut gegen rechte Gewalt*. <http://www.mut-gegen-rechte-gewalt.de/news/meldungen/brandanschlag-sachsen/?pn=8&qid=4112d530d379c2ca74b876aafede71ee&bs=10> (pristupljeno 20. jula 2010. godine).

End Markus (2010b). „Kokettes Berlin“. *Hinterland: Zeitschrift des Bayerischen Flüchtlingsrats*, No. 11, str. 62–5.

Fraser Angus (1995). *The Gypsies*. 2nd ed. Oksford: Blackwell.

Gesellschaft für bedrohte Völker and Verband deutscher Sinti (ed.) (1980). *Sinti und Roma im ehemaligen KZ Bergen-Belsen am 27. Oktober 1979: Erste deutsche und europäische Gedenkkundgebung „In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt“ – Eine Dokumentation*. Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker.

Hancock, Ian (2004). „Romanies and the Holocaust: A Re-evaluation and Overview“. U Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust*. Njujork: Palgrave Macmillan (str. 383–96).

Hanstein, Ewald (2005). *Meine hundert Leben: Erinnerungen eines deutschen Sinto*. Bremen: Donat Verlag.

Herold, Kathrin and Robel, Yvonne (2006). „Roma und Sinti im KZ Neuengamme: Eine SpurenSuche“. U Landeszentrale für politische Bildung (ed.), *Die nationalsozialistische Verfolgung Hamburger Roma und Sinti*. Hamburg: Landeszentrale für politische Bildung (str. 103–14).

Herold, Kathrin (2009). „Das Leid der Roma und Sinti in der NS-Zeit berechtigt nicht zu rechtswidrigen Handlungen heute“: Bleiberechtskämpfe Hamburger Roma an der KZ-Gedenkstätte Neuengamme“. U Markus End, Kathrin Herold and Yvonne Robel (eds), *Antiziganistische Zustände. Zur Kritik eines allgegenwärtigen Ressentiments*. Minster: Unrast (str. 131–56).

Heuß, Herbert (1992). „Die Migration von Roma aus Osteuropa im 19.

- und 20. Jahrhundert: Historische Anlässe und staatliche Reaktion“. U Jacqueline Giere (ed.), *Die gesellschaftliche Konstruktion des Zigeuners*. Frankfurt na Majni: Campus (str. 109–32).
- Hund, Wulf D. (1999). *Rassismus: Die soziale Konstruktion natürlicher Ungleichheit*, Minster: Westfälisches Dampfboot.
- Hund, Wulf D. (2003). „Inclusion and Exclusion: Dimensions of Racism“. *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, vol. 1, str 6–19.
- Levy, Daniel and Sznajder, Natan (2006). *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Filadelfija: Temple University Press.
- Lewy, Guenter (2000). *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oksford: Oxford University Press.
- Mayer, Gregor and Odehnal, Bernhard (2010). *Aufmarsch: Die rechte Gefahr aus Osteuropa*. St. Pelten: Residenz Verlag.
- Margalit, Gilad (2001). *Die Nachkriegsdeutschen und „ihre Zigeuner“: Die Behandlung der Sinti und Roma im Schatten von Auschwitz*. Berlin: Metropol (=nemački prevod Margalit, Gilad (2002). *Germany and it's Gypsies: a Post-Auschwitz Ordeal*. Medison, Viskonsin: University of Wisconsin Press).
- Purtscheller, Wolfgang/Kemmerling. Markus/Kopecky, Václav (1998). *Delikt: Antifaschismus: Briefbombenterror in Österreich und Kriminalisierungskampagnen von rechst*. Berlin: Elefanten Press.
- Repplinger, Roger (2008). *Leg dich, Zigeuner: Die Geschichte von Johann Trollman und Tull Harder*. Minhen i Ciri: Piper.
- Rose, Romani (1987). *Bürgerrechte für Sinti und Roma: Das Buch zum Rassismus in Deutschland*. Hajdelberg: Zentralrat Deutscher Sinti und Roma.
- Severin, Jan (2009). „Zwischen ihnen und uns steht eine kaum zu überwindende Fremdheit“: Elemente des Rassismus in den „Zigeuner“-Bildern der deutschsprachigen Ethnologic“. U Markus End, Kathrin Herold, and Yvonne Robel (eds), *Antiziganistische Zustände: Zur Kritik eines allgegenwärtigen Ressentiments*. Minster: Unrast (str. 67–94).
- Spitta, Arnold (1989). „Entschädigung für Zigeuner? Geschichte eines Vorurteils“. U Ludolf Herbst and Constantin Goschler (eds), *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik*. Minhen: Oldenbourg (str. 385–401).
- Universität Bremen, Studiengang Sozialpädagogik (ed.) (1981). *Der Hungerstreik der Sintis in Dachau: Pressepiegel zum Thema Zigeuner in der BRD, Projekt Obdachlose/Zigeuner*. Bremen: Universität Bremen.
- Wippermann, Wolfgang (1993). *Geschichte der Sinti und Roma in Deustschland: Darstellung und Dokumante*. Berlin: Pädagogisches Zentrum.
- Wippermann, Wolfgang (1997). „Wie die Zigeuner“: *Antisemitismus und*

Antiziganismus im Vergleich. Berlin: Elefanten Press.
Wippermann, Wolfgang (2005). *„Auserwählte Opfer?“ Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine Kontroverse.* Berlin: Frank & Timme.
Zimmermann, Michael (1996). *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage“.* Hamburg: Christians.

Prevod sa engleskog: Miloš Zorić
Korektura teksta: Petar Atanacković

BIOGRAFIJE AUTORA:

Mr Mihael Antolović (1975), historičar. Oblasti istraživanja: historija Evrope i Jugoslavije u XIX i XX veku; historija Nemaca u jugoistočnoj Evropi; moderna historija Nemačke; historija historiografije; metodologija historijskih istraživanja.

Kathrin Herold (1977), kulturološkinja, sociološkinja, romanistkinja. Oblasti istraživanja: kultura sećanja; političko obrazovanje; antifašizam; antirasizam.

Dr Ranko Končar (1938), historičar. Oblasti istraživanja: historija međuratne i socijalističke Jugoslavije; historijski razvoj autonomije Vojvodine; Drugi svetski rat u Jugoslaviji; metodologija historijske nauke, itd.

Dr Todor Kuljić (1949), sociolog. Oblasti istraživanja: historijska sociologija; fašizam; teorije o totalitarizmu; oblici lične vlasti; prevladavanje prošlosti; kultura sećanja; historijski revizionizam; politička kultura, ideologija i organizacija vlasti Josipa Broza Tita; sećanje na titoizam, itd.

Dr Olga Manojlović-Pintar (1966), historičarka. Oblasti istraživanja: historija XX veka; kolektivno sećanje; spomenička tradicija; studije historijske svesti; teorija historije, itd.

Vladimir Marković (1977), sociolog. Oblasti istraživanja: historija levice; društveni aktivizam.

Dr Olivera Milosavljević (1951), historičarka. Oblasti istraživanja: historija socijalističke Jugoslavije; intelektualna historija međuratne Jugoslavije; teorija nacionalizma; nacionalni stereotipi; kolaboracija u Srbiji u Drugom svetskom ratu, historijski revizionizam, itd.

Srđan Milošević (1982), historičar. Oblasti istraživanja: historija Jugoslavije; historija seljaštva u Jugoslaviji; historija historiografije; metodologija historijskih istraživanja; teorija historije.

Milan Radanović (1976), apsolvent historije. Oblasti istraživanja: historija Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji; represija nad prosovjetskom komunističkom opozicijom u Jugoslaviji 1948–1956; historijski revizionizam.

Yvonne Robel (1977), etnološkinja, kulturološkinja. Oblasti istraživanja: političko obrazovanje; antirasizam; antiromizam.

UREDNICI:

Petar Atanacković (1979), istoričar. Oblasti istraživanja: istorija Jugoslavije; fašizam; neoliberalizam; ideološka reprodukcija kapitalističkog sistema.

Mr Milivoj Bešlin (1979), istoričar. Oblasti istraživanja: politička i društvena istorija socijalističke Jugoslavije; teorija istorije; studij nacionalizma.

Do početka Drugog svetskog rata 1939. antifašizam je bio izrazito antriatni i pacifistički pokret, jer je fašizam podrazumevao rat, pa je prirodno antifašizam zastupao ideju mira. Međutim, kada je rat počeo, antifašizam zauzima izrazito borbenu poziciju, tj. da se fašizmu mora suprotstaviti silom i da se on samo u ratu može konačno poraziti. Iz tog vremena je ostala čuvena rečenica antifašista: „Mir će biti totalan ili ga neće biti“, ali je i utvrđena maksima da je samo aktivni i borbeni antifašizam smislen i istorijski utemeljen.

SUPPORTED BY

